

Т03
А 35
И. М. АХУНДЗАДЭ

АЗƏРБАЙҶАН
ССР-ин
АГРОЕКОЛОЖИ
РАЈОНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ГЕНЕТИКИ И СЕЛЕКЦИИ

И. М. АХУНД-ЗАДЕ

АГРОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ
РАЙОНИРОВАНИЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку—1961

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
КЕНЕТИКА вƏ СЕЛЕКСИЈА ИНСТИТУТУ

И. М. АХУНДЗАДƏ

АЗƏРБАЈЧАН ССР-ин
АГРОЕКОЛОЖИ
РАЈОНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Азəрбајчан ССР Елмлəр Акад емијасы Нəшријјаты
Бакы—1961

Редактору *Ә. М. Шыхлински*

КИРИШ

Мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн вилајәт, өлкә, республика вә с. рајонлашдырылмасы мәсәләләри чохдан бәри алим-ләрин диггәтини чәлб етмишдир. Һәлә 1819-чу илдә К. И. Арсенјев кәнд тәсәррүфаты биткиләрини сынагдан кечирмәк үчүн Русијанын Авропа вә Асија һиссәләрини (о заманкы сәрһәдләр дахилиндә) 10 сәһәјә бөлмәји тәклиф етмиш, бундан 30 ил сонра исә өзүнүн «Кәнд тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн Русијанын тәбии-тарихи рајонлашдырылмасы һаггында» мәшһур әсәрни чап ет-дирилмишдир.

Г. И. Панфилов (1897) битки өртүјүнү вә торпаг-ларын характерини өјрәнмәк әсасында Русијанын јени тәбии-тарихи рајонлашдырылмасыны вермишдир.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, елм аләминдә ән мү-кәммәл вә елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәбии-та-рихи рајонлашдырма В. В. Докучајевә мәхсусдур.

В. В. Докучајев «Тәбиәт зоналарынын өјрәнилмәсинә даир үфғи вә шағули торпаг зоналары» адлы мәшһур әсәриндә (1899) дүнјанын зоналлыг ганунларыны кәшф етмишдир. Бу гануна әсасланараг, о, тәбии-тарихи зоналар һаггында тәлим јаратмыш вә мүхтәлиф зона-лар үчүн әкинчилијин әсас вәзифәләрини мүәјјән ет-мишдир.

Сонрадан бу тәлим «Кәнд тәсәррүфатынын рајонлар үзрә өјрәнилмәсинин тәшкили» принципини ирәли сүр-мүш П. А. Қостычевин әсәрләриндә даһа да инкишаф етдирилмишдир.

В. В. Винер 1908-чи илдә В. В. Докучајев, вә П. А. Қостычевин тәлими әсасында Русија әразисинин рајон-лашдырылмасыны һазырламыш, Русијанын Авропа һис-

сәсини 27, Асија һиссәсини исә 9 тәбии-тарихи рајона бөлмүш вә һәр рајонда тәчрүбә мүәссисәләри јерләшдирилмәсини нәзәрдә тутмушдур. Лакин В. В. Винерин бу тәклифи чар Русијасы шәраитиндә һәјата кечирилә билмәмишди.

Габаглар Русија вә Гафгазын кеоботаники рајонлашдырылмасы сәһәсиндә дә марағлы тәдгигат ишләри апарылмышдыр. Бу чәһәтдән Ф. П. Кеппенин «Русијанын Авропа һиссәсиндә вә Гафгазда ијнәјарпағлы ағачларын чоғрафи јайылмасы» (1885), М. Н. Смирновун «Гафгаз биткиләринин сијаһысы» (1887), Ј. С. Медведјевин «Гафгазда битки вилајәтләри һағгында» (1907), Н. И. Кузнетсовун «Гафгазын ботаники-чоғрафи әјаләтләрә бөлүмәси принципләри» (1909) әсәрини вә бир сыра башга әсәрләри хүсуси илә гејд етмәк лазымдыр. Лакин бурасыны демәк лазымдыр ки, јухарыда адлары чәкилән әсәрләрдә Азәрбајчанын тәбии-тарихи шәраити өтәри тәсвир едилмишдир; бу исә о заманлар Азәрбајчанын зәиф өјрәнилмиш олмасы илә изаһ едилир.

Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајчанын да тәбии-тарихи шәраитинин ајры-ајры амилләринин өјрәнилмәси мәсәләләриндән бәһс едән әдәбијјат сон дәрәчә аздыр. Бу чәһәтдән јалныз А. И. Војејковун (1871), К. Спасски-Автономовун (1876), А. П. Зупанын (1889), Н. Силичин (1904), В. А. Кочеркинин (1919), И. В. Фигуровскинин вә башгаларынын әсәрләрини көстәрмәк олар.

И. В. Фигуровски узун мүддәт Гафгазын иглим хүсусијјәтләри үзәриндә мүфәссәл тәдгигат апармышдыр. Онун «Гафгаз иглиминин тәдгиг едилмәси тәчрүбәси» (1912), «Гафгазын физики-чоғрафи вилајәт вә рајонлара бөлүмәси» (1916), «Гафгазын иглими» (1919) адлы әсәрләриндә Гафгаз, о чүмләдән дә Азәрбајчан иглиминин ајры-ајры амилләринә даир фәјдалы мәлүмат верилир.

Лакин јухарыда адлары чәкилән әсәрләрин һеч бириндә Азәрбајчанын тәбии-тарихи, јахуд агроэкологі рајонлашдырылмасы мәсәләләри лазыми гәдәр ишләнмәмишдир.

Республикамызын тәбии-тарихи шәраитинин комплекси сурәтдә өјрәнилмәсинә јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра башланылмышдыр.

АЗƏРБАЈЧАН ССР-ын АГРОЕКОЛОЖИ РАЈОНЛАШДЫРЫЛМАСЫ ТАРИХИНДƏН

Һәр шејдән эввэл гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҗанын тәбии-тарихи шәраитинин комплексли сурәтдә өҗрәнилмәси мүрәккәб бир иш олдуғундан бу мәсәләдә һәмишә мүәјјән чәтинликләр ортаја чыхырды.

Мә’лумдур ки, Азәрбајҗанын релјефи, иғлим хүсусиј-јәтләри вә торпағы сон дәрәчә мүхтәлифдир. Бурада, тропик мешәләрин вә саванналарын иғлими истисна едилмәклә, јер күрәсинин, демәк олар ки, бүтүн әсас иғлим нөвләринә (Бөјүк-вә Кичик Гафгазын дағүстү тундралар типли сојуг јүксәк дағлыг иғлиминдән Күр-Араз дүзәнлијинин јарымсәһра иғлиминә гәдәр) раст кәлмәк олар.

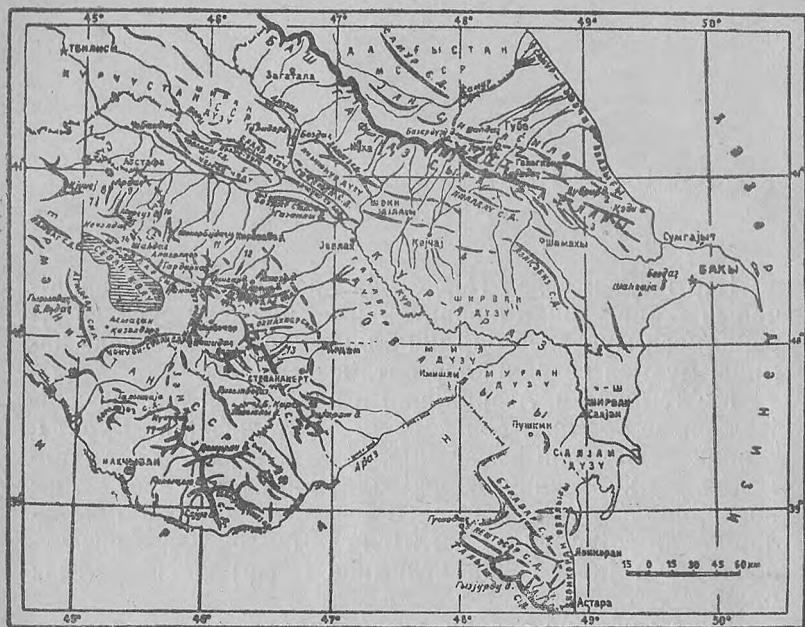
Буна мувафиг олараг, республикада, демәк олар ки, бүтүн әсас торпаг өртүјү зоналары тәмсил олунмушдур: дағ-чәмән торпаглары зонасы, гонур дағ-мешә торпаглары зонасы, рүтубәтли субтропик торпаглары зонасы, дағгара торпаглары вә гәһвәји дағ-мешә торпаглары зонасы, шабалыды торпаглар зонасы вә боз торпаглар зонасы (1-чи хәритә-схем).

Торпаг нөвләринин мүхтәлиф олмасы сајәсиндә республиканын истәр јабаны вә истәрсә дә мәдәни флорасы сон дәрәчә зәнкин вә орижиналдыр.

Јүксәк дағлыг јерләрдә зәнкин алп чәмәнләри Баш Гафгаз сыра дағларынын мәркәзи вә шөрг һиссәләринин чәнуб јамачларында палыд, ағчагајын, фыстыг, ағчаговаг, гарағач вә с. кими мешә ағачларындан, һәбелә

гаратикан, жемишан, чаггал кавалысы, нар вә әзкил кол-лугларындан ибарәт олан мешә массивләринә кечир.

Талыш силсиләсиндәки дағ јамачларынын өзүнә мәх-сус мешә биткиләри бу јерләри Мәркәзи Загафгазијанын мешә саһәләриндән фәргләндирир. Дәмирағачдан, шаба-

1-чи хәритә-схем. Азәрбајчанын орографија хәритәси.

(Б. А. Антоков тәртиб етмишир, 1954).

лыдјарпаглы палыддан, фыстығын хусуси јерли форма-ларындан, вәләсдән, азад ағачындан, чинардан, Гафгаз хирнијиндән, һиркан бикәвәриндән, иријарпаглы мүрдә-шәрдән ибарәт олан зәнкин мешәләрә үзүм тәнәкләри, саллаг, күјәмә, ағәсмә кими галын вә сых лианалар сармашмышдыр.

Азәрбајчан ССР-ин әразисиндә мешәләрлә јанашы, јарымсәһра биткили бөјүк дүзәнлик саһәләри дә вардыр ки, бунлар Күр вә Ашағы Араз чајлары бојунча узаныб кедир.

Азәрбајҹанда тәбии шәраитин мүхтәлиф вә зәнкин ол-масы бурада чохлу мәдәни биткиләр, дәнли биткиләр, памбыг, бостан-тәрәвәз биткиләри, түтүн, мејвә ағачлары, үзүм, гозмејвәли вә субтропик биткиләр әкилмәсинә имкан верир.

Көстәрилән биткиләрдән бир чоху Азәрбајҹанда гәдимдән бечәрилир вә һазырда кениш мигјасда инкишаф етдирилир.

Азәрбајҹан рајонларынын әксәријјәти әкинчилијин чохбиткили вә чохсаһәли характер дашымасы илә фәргләнир.

Кәнд тәсәррүфатынын чохсаһәлилији әксәр рајонларда спесифик бир хүсусијјәт олуб, Азәрбајҹан әразисини ССРИ-нин башга һиссәләринин әразисиндән фәргләндирир.

Буна көрә дә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр ајры-ајры алим вә тәшәббускарлар тәбии-тарихи рајонлашдырма мәсәләләринин һәртәрәfli өјрәнилмәси кими мүһүм бир ишин өһдәсиндән кәлә билмирдиләр.

1924-чү ил октябрын 18-дә Азәрбајҹан ССР Мәркәзи Ичрайјә Комитәси республикамызын иглимини, торпагларыны, биткиләрини вә тәбии-тарихи шәраитинин башга амилләрини өјрәнмәк мәгсәди илә көркәмли алим вә мүтәхәссисләрдән ибарәт комиссија јарадылмасы һаггында гәрар гәбул етмишди. Бу комиссијанын апардығы тәдгигат ишләринин нәтичәси олараг тезликлә Фигуровскинин (иглим үзрә), Гроссчејмин (битки өртүјү үзрә), Акимтсевин, Захаровун, Смирнов-Локиновун (торпаг өртүјү үзрә) вә башгаларынын сон дәрәчә гиямәтли елми әсәрләри чап едилди. Республикада кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсиндә бу әсәрләрин бејүк ролу олмушдур.

Сонралар јухарыда көстәрилән мәсәләләр даһа дәриндән вә кениш мигјасда өјрәнилмәјә башланмышдыр.

Сон заманлар «Азәрбајҹан ССР-ин физики чоғрафјасы», Азәрбајҹан ССР-ин чоғрафја атласы (I чилд; физики-чоғрафи хәритәләр), Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын Ботаника, Торпагшүнаслыг вә Агрокимја, Чоғрафја вә Зоолокија институтларынын, Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Институтунун, Азәр-

бајчан Елми-Тэдгигат Чохиллик Биткиләр Институтунун вә башга елми-тэдгигат мүәссисәләринин әсәрләри сери-јасы чапдан чыхмышдыр. Бу әсәрләрдә Азәрбајчанын тәбии-тарихи шәраити һаггында гијмәтли материаллар вардыр. Бунлардан әлавә, мүхтәлиф дәври нәшрләрдә һаггында данышлан мөвзулара даир бир чох мөгаләләр чап едилмишдир.

«Азәрбајчан ССР-ин агроеколожи рајонлашдырыл-масы» адлы бу әсәр јазыларкән јухарыда көстәрилән әдәбијјат материалларынын һамысындан имкан дахи-линдә истифадә едилмишдир.

И. В. Фигуровски өзүнүн 1926-чы илдә чапдан чых-мыш «Азәрбајчан ССР-ин иглим рајонлашдырылмасы» адлы әсәриндә Азәрбајчаны 5 иглим вилајәтинә вә 23 ра-јона бөлмүшдүр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу схем узун мүддәт һеч бир чидди е'тираз доғурмамышдыр.

1948-чи илдә Б. Ф. Добрынинин «ССРИ-нин физики чоғрафијасы» адлы әсәри чапдан чыхмышдыр. Бу әсәр-дә мүәллиф Гафгазын физики-чоғрафи рајонлашдырыл-масына даир ики схем верир. Биринчи схемдә о, әрази-нин релјефинә әсасланарағ Гафгазы 5 вилајәтә, икинчи-дә исә, релјефдән әлавә, торпаг-иглим шәраитини, бит-киләри вә башга амилләри әсас көтүрәрәк 8 вилајәтә бөлүр.

Һәмин әсәрдә Б. Ф. Добрынин көстәрилән вилајәт-ләри мүхтәсәр сурәтдә характеризә едирсә дә, сонрадан онларын даһа кичик ваһидләрә бөлүнмәсиндән даныш-мыр.

1945-чи илдә Азәрбајчан ССР Назирләр Совети Чох-иллик Биткиләр Институтуна республикада мејвә, суб-тропик-мејвә вә гоз-мејвәли биткиләрин, һабелә үзүм сортларынын рајонлашдырылмасыны мүәјјән етмәји тапшырмышды. Институтун әмәкдашларындан А. Ч. Рәчәбли, И. А. Жигаријевич, А. Д. Стребкова, Ф. Н. Газызадә вә бу сәтирләрин мүәллифи һөкүмәтин һәмин тапшырығыны јеринә јетирәрәк 4 ил әрзиндә јухарыда көстәрилән биткиләрин сорт тәркибини, онларын јајыл-масыны, мүхтәлиф рајонларда кечирдији бөјүмә вә ин-кишаф просесләрини, еләчә дә бу биткиләрин сакин ол-дуглары јерләрин тәбии-тарихи шәраитини мүфәссәл сурәтдә өјрәнмишләр.

Апарылмыш тэдгигат нәтижәсиндә топланан материалә әсасән мұхтәлиф мејвә-субтропик битки сортлары үчүн республиканын рајонлашдырылмасы схеми верилмишди; бу схем 1949-чу илдә Азәрбајчан ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин помоложи комиссијасы тәрәфиндән гәбул едилди. Һәммин рајонлашдырмаја әсасән Азәрбајчан 16 рајону бирләшдирән 6 вилајәтә бөлүндү.

Елә һәммин илдә «Азәрбајчан ССР-ин чоғрафија атласы» (Ә. М. Шыхлинскинин үмуми редаксијасы алтында) чапдан чыхды; бу атласда Ә. М. Шыхлински вә В. Г. Завријев Азәрбајчаны 5 физики-чоғрафи вилајәтә вә 16 рајона бөлмүшдүләр.

Истәр бизим вә истәрсә дә Ә. М. Шыхлински илә В. Г. Завријевин физики-чоғрафи рајонлашдырма ишләримиз мустәгил сурәтдә апарылыб, бир-бириндән асылы олмамаларына бахмајараг бир чох охшар чәһәтләрә маликдир.

1953-чү илдә В. Г. Завријев Азәрбајчан ССР-ин физики-чоғрафи рајонлашдырылмасы һаггында мәгалә чап етдирди. Бу мәгаләдә о, физики-чоғрафи рајонлашдырма мәсәләсинә даир габаглар јазылмыш әсәрләрә (өчүмләдән өз әсәринә дә) тәнгиди јанашараг, јени рајонлашдырма схеми вермишдир. Һәммин схемдә мұәллиф тәркибиндә 12 рајон олан 4 физики-чоғрафи вилајәт ајырыр. Тәфсилатына вармадан биз белә һесаб едирик ки, бу сон әсәриндә В. Г. Завријев бир аддым кери кетмишдир.

Тәклиф олунан бу рајонлашдырманын јанлышлығыны тәһлил етмәјәрәк (чүнки бу мустәгил бир мәсәләдир) биз бу фикирдәјик ки, И. С. Сәфәровун һәммин иш һаггындакы бә’зи тәнгиди гејдләри (1954) дүзкүндүр. Бунула бәрабәр гејд етмәк лазымдыр ки, республиканын И. С. Сәфәров тәрәфиндән 8 физики-чоғрафи вилајәтә вә 12 рајона бөлүнмәси дә лазыми гәдәр әсасландырылмамышдыр; В. Г. Завријев өзүнүн чаваб мәгаләсиндә (1955) бу чәһәти һаглы олараг көстәрир.

Һәр һалда гәтијјәтлә демәк олар ки, һал-һазырда Азәрбајчанын физики-чоғрафи рајонлашдырылмасы мәсәләси мұәјјән дәрәчә ајдындыр.

Мұхтәлиф мұәллифләр, хүсуси илә дә И. В. Фигуровски (1926), Ә. М. Шыхлински вә В. Г. Завријев (1949),

А. Ч. Рəcəбли вә И. М. Ахундзадә (1949) тәрәфиндән мүәјјән едилән рајонлашдырма ишләри мүстәгил сурәтдә апарылыб, бир-бириндән асылы олмамаларына бахмајараг, јенә дә бир чох охшар чәһәтләрә маликдир. Бу исә һәмин мүәллифләрин рајонлашдырма үзрә апардыглары ишин принцип вә методикасынын дүзкүн олдуғуну көстәрир; буна көрә дә онларын арасында һеч бир кәскин зиддијјәт јохдур.

* * *

1956-чы илин әввәлләриндә В. И. Ленин адына Үмумиттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Елмләри Академијасынын Рәјасәт Һеј'әти кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын республикалар үзрә јерләшдирилмәси вә ихтисаслашдырымасы вә буна мүвафиг олараг ајры-ајры республикаларын тәбии-игтисади зоналара бөлүнмәси һаггында гәрар гәбул етмишди.

Бу гәрара ујғун олараг Азәрбајҹанда елми ишчиләрдән, назирликләрин әмәкдашларындан вә ајры-ајры мүтәхәсисләрдән ибарәт бөјүк бир коллектив јени гүввә илә ишә башлады.

Тәдгигат нәтичәсиндә топланмыш бүтүн материалара әсасланараг Азәрбајҹанда 10 тәбии-игтисади зона вә 5 јарымзона ајрылмышдыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бұ бөлкү әсасән схематик олуб, истеһсалат мәгсәдләри дашыјыр. Һәмин бөлкүдә, һәр шејдән әввәл, рајонларын инзибати бөлкүсү, тәсәррүфатларын идарә едилмәси тәчрүбәси, су еһтијатларындан суварма мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси вә с. нәзәрдә тутулмушдур.

Тәбии-игтисади рајонлашдырма бизим тәклиф етдијимиз агроеколожи рајонлашдырма илә бир чох үмуми чәһәтләрә малик олса да, һәр һалда ондан хејли фәргләнир.

Азәрбајҹан әразисиндә торпаг-иглим шәраитинин сон дәрәчә мүхтәлиф олмасыны нәзәрә алыб (бунунла әлагәдар олараг республикада биткиләр аләми дә чох мүхтәлифдир) биз агроеколожи рајонлашдырманы һазырларкән имкан дахилиндә Азәрбајҹаны ајры-ајры микрорајонлара бөлдүк ки, бунлар да бирләшәрәк агроеколожи рајонлар әмәлә кәтирир.

Бизим тәрәфимиздән һазырланмыш агроэкологичи районлашдырма онунла фәргләнир ки, бурада республика эн кичик ваһидләрә бөлүнүр вә ајры-ајры районларын тәсвири верилир.

Бизим тәклиф етдијимиз районлашдырмадан, эн мүһүм кәнд тәсәррүфаты биткиләринин јерләшдирилмәси илә јанашы, һәр шејдән әввәл, селексия үчүн башланғыч материалын интродуксиясы вә истигамәтли тәрбијә едилмәсиндә кениш истифадә олунмалыдыр. Көрүндүјү кими, бу районлашдырмадан кәнд тәсәррүфаты биткиләринин јерләшдирилмәси мәгсәди илә истифадә олунмасы имканы да нәзәрдә тутулур.

Биткиләрин интродуксиясы һаггында бу әсәрдә әтрафлы сурәтдә данышмаға имкан јохдур. Лакин бурада гејд едәк ки, һазырда Азәрбајчанда әкилән биткиләрин әксәријјәти интродуксия олунмуш биткиләрдир. Белә ки, мәсәлән, Азәрбајчанда 12 нөв буғда әкилир ки, бунлардан да бизим республикада јалныз икиси јабаны һалда битир, галан нөвләр бураја башга өлкәләрдән кәтирилишидир.

Республикада сәнајә әһәмијјәти олан әсас битки—памбыг бурада јабаны һалда битмир; демәли, бу да интродуксия олунмушдур. Бечәрилмәси республикада сәнајә әһәмијјәти дашыјан, интродуксия олунмуш биткиләрә түтүнү, чајы, картофу, памидору, гарғыдалыны вә с. аид етмәк олар. Республикада јалныз сон заманлар интродуксия олунмуш чај биткиси дә артыг бурада сәнајә әһәмијјәтинә малик олуб, Ләнкәран—Астара районларынын колхоз вә совхоз истәһсалатынын игтисадијјатында мүһүм рол ојнајыр.

Јухарыда көстәрилдији кими, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр биткиләрин интродуксиясы планлы сурәтдә апарылмырды. Она көрә дә вахты илә көртәбии интродуксиянын бөјүк сәмәрә вермиш олдуғу нәзәрә алынарса, планлы интродуксиянын нә кими мүһүм нәтичәләр верә биләчәјини тәсәввүр етмәк чәтин олмаз. Гејд етмәк лазимдыр ки, һал-һазырда республикаја јалныз бурада битмәјән јени нөвләрин дејил, һәм дә мөвчуд нөвләрин јени сортларынын да кәтирилмәси планлашдырылыр. Бу чәһәт интродуксиянын ролунун нә гәдәр артмыш олдуғуну көстәрир. Сортларын интродукси-

јасы саһәсиндә әлдә едилмиш тәчрүбәләрдән мә'лум олмушдур ки, әкәр һансы нөвүн бир сорту мүүјјән бир рајонда истәнилән еффе́кти вермирсә, онда һәмин нөвүн башга бир сорту елә шәраитдә көзләнилдијиндән дә јахшы нәтичәләр верә биләр.

Һансы сортун сынағ үчүн һараја интродуксија олунмасы лазимдыр?—суалына да мөһз агроеколожи рајонлашдырма чаваб вермәлидир. Интродуксија олунан сортун биоложи хусусијјәтләрини, еләчә дә агроеколожи рајонларын тәбии-тарихи шәраитини биләрәк, биз јухарыда гојулан суала дүзкүн чаваб верә биләрик.

Бунунла јанашы оларағ, бу вә ја дикәр әламәт, јахуд хусусијјәтин мөһкәмләндирилмәси мәгсәди илә, селексија материалынын истигамәтли бәсләнилмәси ишиндә агроеколожи рајонлашдырма бизә бөјүк көмәк едә биләр. Ајры-ајры агроеколожи рајонларын торпаг-иглим шәраитини билсәк, биз селексија материалынын тәбиәтини лазыми истигамәтә јөнәлдә биләрик.

Гејд етмәк лазимдыр ки, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Кенетика вә Селексија Институту тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш селексија материалынын еколожи-чоғрафи бәсләнмә үсулу сон заманлар Азәрбајчан шәраитиндә апарылан селексија ишләриндә кениш тәтбиг едилир. Бизим тәклиф етдијимиз агроеколожи рајонлашдырма селексија ишләриндә јухарыда көстәрилән үсулун даһа кениш мигјасда вә дүрүст тәтбиг олунмасына имкан верәчәкдир.

АГРОЕКОЛОЖИ РАЈОНЛАШДЫРМАНЫН ПРИНЦИПЛƏРИ ВƏ МЕТОДИҚАСЫ

Агроэколожи рајонлашдырма үчүн биз конкрет харичи мүнһит шэраитиндэ ајры-ајры кэнд тэсэррүфаты биткилэринин бөјүмэ вэ инкишаф просеслэринин кеч-мэсини нэзэрэ алмагла (бу мәсэлэ агроэколожи рајонлашдырмада эн мүнһүм чəһəтдир) физики-чоғрафи шэраити эсас кəтүрүрүк. Бу онунла изаһ едилир ки, битки организмдэ һэр бир əламəт вэ хүсусијјəт ирси хассəлэрин конкрет харичи мүнһит шэраитиндэ формалашмасы нəтичəсидир. Харичи мүнһит шэраитиндэн асылы олараг организмдэ ирси хассəлэр инкишаф едир ки, бунун да нəтичəсиндэ һəмин организмдэ мүнһит шэраитинэ гаршы мүəјјэн тəлəблэр јараныр. Бурадан ајдын олур ки, һэр бир форма, јахуд сорт јашадығы шэраитə гаршы хүсуси тəлəблэр ирəли сүрүр.

Буна кəрə дэ битки организмнин ирси хассəлэринин инкишаф етмəsi нəтичəсиндэ јени хүсусијјəт вэ əламəтлэр јараныр; бу һалда јашајыш шэраити ејни олмадыгда организм хүсусијјəтлэри дэ мүнһəлиф шəкилдэ формалашагдыр. Мəһз буна кəрə дэ ејни бир сорт мүəјјэн бир рајон эразисиндэ дијкэр рајона нисбəтэн даһа мəһсулдар вэ шахтаја давамлы олур.

Буна эсасэн дэ Азэрбајчанын агроэколожи рајонлашдырылмасы заманы республика эразисинин дэрə-тəпəли олмасы нэзэрэ алынмышдыр; чүнки бу чəһəт, јухарыда дэјилдији кими, тəбии-тарихи шэраитин сон дэрəчə мүнх-

тәлиф олмасыны шәртләндирир. Бүтүн бу хусусијјәтләрә кәрә, агроэколожи рајонлашдырма заманы бу вә ја дикәр «башлыча» амилләр дејил, бүтүн амилләр нәзәрдә тутулмушдур.

Беләликлә, агроэколожи рајонлашдырма мәгсәди илә биз орографик, иглим, гидрографик, едафик, биотик вә тарихи шәраитләрин гаршылыглы әлагә вә асылылыгыны, һабелә гаршылыглы тәсири әсас кәтүрүрүк.

Бу шәраитин һәр бири истәр күлл һалында вә истәрсә дә ајры-ајрылыгда битки организмләринин бөјүмә вә инкишаф просесләринин кечмәсиндә мүһүм рол ојнајан бир сыра амилләри әһатә едир.

Агроэколожи рајонлашдырма заманы хусуси илә: орографик амилләрдән 1) релјеф; 2) дәниз сәтһиндән һүндүрлүк;

иглим амилләриндән 1) һаванын вә торпағын температура; 2) һаванын вә торпағын рүтубәтлилији; 3) ишыг вә 4) күләк;

һидроложи амилләрдән 1) су мәнбәләринин олмасы; 2) су еһтијатларынын артырылмасы имканы;

едафик амилләрдән 1) торпағын мүхтәлифлији; 2) торпағын кимјәви тәркиби;

биотик амилләрдән 1) битки өртүјү; 2) торпағын микроорганизмләри; 3) һәшәрәтлар-тозлајычылар; 4) зијан-веричиләр вә көбәләк хәстәликләри; 5) бечәрилән биткиләрин бөјүмә вә инкишаф просесләри;

тарихи амилләрдән 1) тарихи әдәбијјат; 2) археоложи материаллар; 3) шифаһи мәлүмәтлар әсас кәтүрүлмүшдүр.

Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, биткиләрин интродуксијасы вә эколожи-чографи тәрбијәләндирилмәси үчүн јухарыда кәстәрилән шәрт лазым кәлдији һалда, һәммин биткиләрин јерләшдирилмәси үчүн, һәммин шәртлә јанашы, 1) биткиләрин бечәрилмәсинин игтисади мәгсәдәүјгунлуғу; 2) дәвләт тапшырыгларынын тәмин едилмәси; 3) саһәләрин ујғунлашдырылмасы; 4) әмәк еһтијатларынын олмасы; 5) мәһсулларын сатылмасы имканы; 6) табели биткичилик кими игтисади амилләр һәлледичи рол ојнајыр.

Јухарыда адлары чәкилән шәртләрин гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы тәсирина әсасланараг биз ән мүһүм кәнд тәсәррүфат биткиләринин мүхтәлиф сортларынын интродуксијасы вә јерләшдирилмәси мәгсәди илә Азәрбајчан әразисинин рајонлашдырылмасы үчүн ашағыдакы таксономик ваһидләри тәклиф едирик: 1) тәбиитарихи өлкә; 2) агроэколожи вилајәт; 3) агроэколожи әјаләт; 4) агроэколожи рајон; 5) микрорајон.

Белә ајырма дедуктив метода әсасланыр.

Агроэколожи рајонлашдырмада ән кичик таксономик ваһид микрорајонлардыр; бунлар харичи мүһит амилләринин ән чох охшар олмасы илә характеризә едилир. Микрорајонлар арасындакы әсас фәрг торпағын мүхтәлифлији, әразинин шахтаја вә күләјә тутулмасы вә с. ки ми бир-ики амилин мүхтәлиф олмасындадыр.

Чох заман о гәдәр дә бөјүк олмајан ејни бир әрази дахилиндә шахтаја, јахуд күләјә мүхтәлиф дәрәчәдә ту тулан ајры-ајры саһәләрә тәсадүф едилир. Бакы шәһәри јахынлыгындакы Маштаға субтропик биткиләр совхозунун әразиси буна мисал ола биләр. Бу совхоз зейтун, әнчир, нар, пүстә, бадам вә башга субтропик биткиләрин бөјүк вә гијмәтли коллексијасынын топланмыш олдуғу интродуксија тинклији ролуну ојнајырды. Нәмин совхозда, ејни заманда, јухарыда ады чәкилән биткиләрин бәзиләринин сәнајә плантасијасы да салынмышды. Лакин Маштаға совхозунун әразиси шиддәтли шахтаја тутулмасы илә фәргләнир. Демәк олар ки, һәр ил бу совхозун әразисиндә температур сон дәрәчә ашағы дүшүр, бәзән һәтта— 20° вә ја— 22°C —јә чатыр ки, бунун да нәтичәсиндә субтропик биткиләр чох заман ја тамамы илә тәләф олур, ја да онларын јерүстү һиссәсини шахта вурур.

Маштаға совхозунда субтропик биткиләрин сынагдан кечирилмәси кәстәричиләринә әсасланараг бу нәтичәјә кәлмәк оларды ки, Абшерон јарымадасында субтропик биткиләр бечәрилмәси мүмкүн дејилдир. Чүнки Маштаға совхозу, бир сәнајә мүәссисәси кими, кәлирли олмады. Буна көрә дә һазырда Маштаға совхозунун истехсалат истигамәтинин дәјишдирилмәси һаггында мәсәлә галдырылып. Лакин бу совхоздан чәми 6 км-лик мәсафәдә температурун јухарыда кәстәрилән шәкилдә ашағы дүшмә-

синә тәсадүф едилмир; бурада һәмин биткиләр чох көзәл бој атыб инкишаф едир.

Ејни бир әрази дахилиндә шахтаја, јахуд күләјә мұх-тәлиф дәрәчәдә тутулан ајры-ајры саһәләрә тәсадүф едилмәсинә башга бир мисал олараг Шаумјан (кәнд) рајонундакы Ачы дәрә вадисини көстәрмәк олар. Бу ва-ди өз тәбии-тарихи шәраитинә көрә әтраф јерләрдән сон дәрәчә фәргләнир.

Ачы дәрә вадиси исти јердир; бурада әтраф әразидә бечәрилмәси мүмкүн олмајан нар, әнчир, чәјирдәкли меј-вәләр, үзүм кими истилик севән биткиләр јетишдирилир.

Ләнкәран-Астара массивиндә бир-биринин јанында јерләшән, лакин торпаг реаксиясы мұхтәлиф олан чохлу саһә вардыр. Буна көрә дә һәмин саһәләрдә чај биткиси әкиләркән бөјүк чәтинликләр ортаја чыхмышды.

Саһәләрин шахтаја тутулмасы нөгтеји-нәзәриндән дә белә мұхтәлифлик мүшаһидә едилир. Фикримизи тәсдиг етмәк үчүн сабиг Чохиллик Биткиләр Институтунун Лән-кәран филиалы әразисинин мұхтәлиф саһәләриндә темпе-ратурун ашағы дүшмәси үзәриндә 1936/37 вә 1949/50-чи илләрин гышында апарылмыш мүшаһидәләрин нәтичә-ләрини мисал кәтирәк.

Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Чохиллик Биткиләр Ин-ститутунун (һал-һазырда Азәрбајчан Елми-Тәдгигат бағ-чылыг, үзүмчүлүк вә Субтропик Биткиләри Институту) Ләнкәран филиалынын һиркан саһәсиндә торпаг сәһнин-дән 1,5 м һүндүрлүкдә јерләшән метеорологи будкада температур биринчи гышда—14,9°С-јәдәк, икинчи гышда исә —15,2°С-јәдәк ашағы дүшмүшдүр. Әсас бинанын ја-хынлығында, ситрус биткиләринин грунт мәрәкинин јер-ләшдији дүзәнликдә исә температур 1936/37-чи илләрин гышында —11,5°С-јә, 1949/50-чи илләрин гышында —12,4°С-јә енмишдир.

Дағ јамачларында, ситрус биткиләри әкилмиш үч мән-тәгәдә дәниз сәвијјәсиндән 100, 150 вә 200 м һүндүрдә буд-калар гојулмушдүр. Биринчи будкада (дәниз сәвијјәсин-дән 100 м һүндүрдә) температур 1936—37-чи илләрин гышында—9,5° С-јә, 1949—50-чи илләрин гышында исә—10,4° С-јәдәк, икинчи будкада—8,5° С-јәдәк, үчүнчү буд-када исә мұвафиг сурәтдә—7,4° вә—8,2° С-јәдәк ашағы дүшмүшдүр.

Беләликлә, сәрт кечән ики гыш дөврүндә апарылмыш мүшәһидәләр көстәрир ки, јахын бир мәсафәдә минимал температурун тәрәддүд етмә амплитудасы 7—8° олмуш-дур. Температурун бу шәкилдә дәјишмәси ајры-ајры суб-тропик биткиләрин сәнајә мәгсәди үчүн бечәрилмәси мә-сәләсини мүәјјән едир.

Белә дәјишмә актив температурун јекунунда да өзүнү көстәрир ки, бу да мәһсулун јетишмәсинә мүәјјән дәрәчә-дә тә'сир едир.

Бу чәһәтдән һазырда Минкәчевир дәнизинин сулары алтында галмыш сабиг Самух рајону сон дәрәчә мараг-лыдыр. Бурада бүтүн кәнд тәсәррүфаты биткиләри ән әл-веришли мүддәтләрдә әкилмиш вә мәһсул Кировабад-дакына нисбәтән (Кировабад Самухла бир гуршагда јер-ләшир) 25—30 күн тез јетишмишдир. Бу, јаз векетасија-сы дөврүндә, биткиләрин инкишаф фазаларыны сүр'әт-ләндирән актив температурун чох олмасы илә изаһ едилди.

Биз белә әразиләри микрорајонлара ајырырыг.

Азәрбајҗанын микроторпаг-иглим шәраити мүрәккәб олдуғундан вә бу вахтадәк аз өјрәнилдијиндән бүтүн рес-публиканын микрорајонлара бөлүнмәси һал-һазырда мүмкүн дејилдир.

Республикамызын тәбии шәраити, ајры-ајры саһәләр үзрә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин өзләрини апармасы вә еколожи амилләрин характери һаггындакы биликлә-римизин мүасир мәрһәләсиндә әсас кәнд тәсәррүфаты биткиләринин мүхтәлиф сортларынын интродуксијасы вә јерләшдирилмәси үчүн кәнд тәсәррүфат рајонлаш-дырылмасында ән мүһүм таксономик ваһид агроэколожи рајондур.

Агроэколожи рајон дедикдә биз өзүнә мәхсус тәбии-тарихи шәраитә малик олан мүәјјән бир әразини нәзәрдә тутуруг; һәммин шәраит бурада мүәјјән груп биткиләрин нормал бөјүмә вә инкишаф етмәсини тә'мин едир вә он-ларын бечәрилмәсинин игтисади чәһәтдән әлверишли ол-масыны шөртләндирир.

Агроэколожи рајонлар бирләшәрәк, истеһсалат көс-тәричиләри хејли кениш олан агроэколожи әјаләтләр әмә-лә кәтирир. Агроэколожи әјаләт ады алтында бир гәдәр фәрғли, лакин бир-биринә сон дәрәчә охшар олан тәбии-

тарихи шәраитләре малик әразиләр баша дүшүлүр; һәм мин шәраитләр бу вә ја дикәр әразидә бечәрилмәси мәгсәдәүҗгун олан, һабелә јашајыш шәраитинә (нисбәтән) ејни дәрәчәдә тәләбкарлыг кәстәрән чохла мәдәни биткинин нормал дәрәчәдә бөјүјүб инкишаф етмәсини тәмин едир.

Агроэкологі вилајәт исә даһа мүрәккәб тәбии-тарихи шәраитә вә истәһсалат кәстәричиләринә малик олмасы илә фәрғләнир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, кәстәрилән һәр ики амил агроэкологі вилајәтдә нисбәтән јекнәсәг характер дашыјыр.

Ән бөјүк таксономик ваһид тәбии-тарихи өлкәдир. Тәбии-тарихи өлкә ады алтында биз мүрәккәб геологі, орографик, геоморфологі, иглим, гидрологі вә торпаг шәраитинә, һабелә сон дәрәчә мүхтәлиф јабаны вә мәдәни биткиләре вә һејванлар әләминә малик бир әрази баша дүшүрүк.

Бүтүн бу амилләр нәзәрә алынарсә Азәрбајҗан мүстәгил бир тәбии-тарихи өлкә кими нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулмасыны әсас кәтүрүб биз Азәрбајҗан әразисини ашағыдакы 6 вилајәтә бөлүрүк:

- А. Бөјүк Гафгаз вилајәти.
- Б. Күр—Араз дүзәнлији вилајәти.
- В. Кичик Гафгаз вилајәти.
- Г. Абшерон—Гобустан вилајәти.
- Ғ. Ләнкәран вилајәти.
- Д. Нахчыван вилајәти.

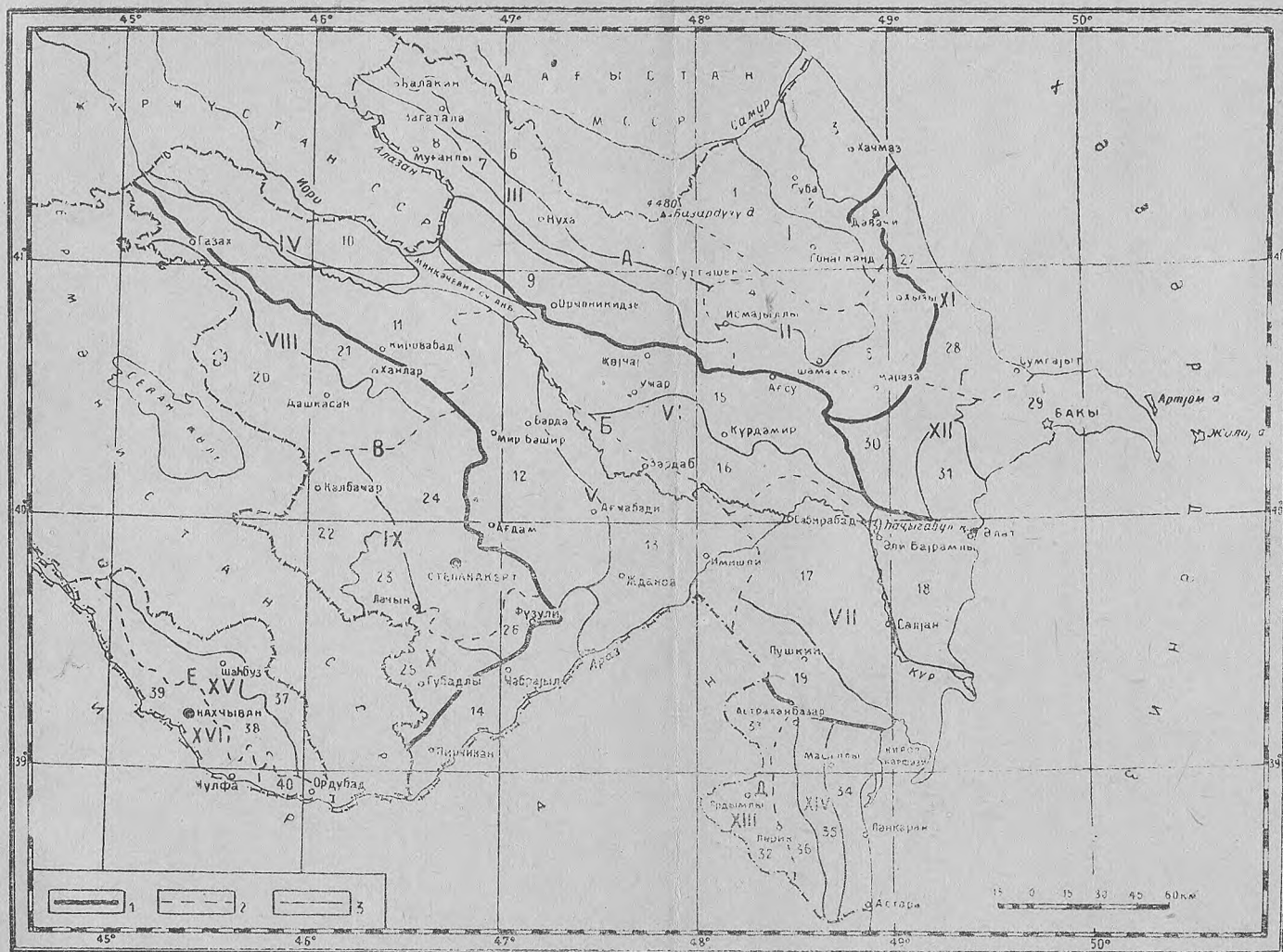
Бу вилајәтләр тәбии-тарихи шәраит амилләринин комплексинә вә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин сәнајә мәгсәди үчүн бечәрилмәси имканларына кәрә бир-бириндән фәрғләнир.

Вилајәтләр әјаләтләре бөлүнүр. Адындан көрүндүјү кими, «әјаләт» мәфһуму физики-чоғрафи рајонлашдырма заманы чоғрафи әдәбијјатда истифадә едилмир. «Әјаләт» —агроэкологі вилајәтлә агроэкологі рајон арасында аралыг бир таксономик ваһиддир. Зәннимизчә, «әјаләт» мәфһуму тәбии рајонлашдырмада да өзүнә мөхсус јер тутмалыдыр.

Вилајәтләр әјаләтләре ашағыдакы гајдада бөлүнүр:

А. Бөјүк Гафгаз вилајәти

- 1. Губа—Хачмаз әјаләти;

2-чи хэритэ-схем. Азэрбајжан ССР-ин агроекологи рајонлары (И. М. Ахундзаде тэртиб стмишдир, 1957).
1. Вилаетлэрин сэрхэдли; 2. Эјалэтлэрин сэрхэдли; 3. Рајонларын сэрхэдли.

II. Дағлыг Ширван әјаләти;

III. Нуха—Зағатала әјаләти.

Б. Күр-Араз дүзәнлији вилајәти

IV. Кәнчә әјаләти;

V. Гарабағ—Мил әјаләти;

VI. Овалыг Ширван әјаләти;

VII. Муған әјаләти.

В. Қичик Гафгаз вилајәти

VIII. Газах—Шаумјан әјаләти;

IX. Дағлыг Гарабағ әјаләти;

X. Чәнуби Гарабағ әјаләти.

Г. Абшерон—Гобустан вилајәти

XI. Дәвәчи—Сумгајыт әјаләти;

XII. Бакы—Мәрәзә әјаләти.

Ғ. Ләнкәран вилајәти

XIII. Лерик әјаләти;

XIV. Ләнкәран—Астара әјаләти.

Д. Нахчыван вилајәти

XV. Дағлыг Нахчыван әјаләти;

XVI. Аразбоју дүзәнлији әјаләти.

Әввәлчә гејд едилдији кими, тәбии-тарихи амилләр сон дәрәчә мұхтәлиф олдуғу үчүн әјаләтләр дә даһа кичик таксономик ваһид олан рајонлара бөлүнүр. Буна көрә дә јухарыда ады чәкилән вилајәт вә әјаләтләр, 1-чи схемдә көстәрилән гајдада, 40 рајону өзләриндә бирләшдирир (1-чи схемә бах).

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ајры-ајры агроэкологі рајонларын адлары инзибати рајонларын адларына мұвафиг кәлмир. Белә ки, мәсәлән, Кәлбәчәр, јахуд Лачын рајонлары һаггында данышаркән буну инзибати рајонлар кими дејил, агроэкологі рајонлар кими баша дүшмәк лазымдыр. Буна көрә дә агроэкологі рајонларын сәрһәдләри мұәјјән едиләркән инзибати рајонларын сәрһәдләри нәзәрдә тутулмур (2-чи хәритә-схем).

Бундан әлавә, бә'зи јерләр, мәсәлән, сыра дағларын бузлаглар вә даими гарла өртүлү зирвәләри, кәскин релјефә малик дашлы-гајалы вә дәрәли массивләр, шоранлар, батағлыг јерләр вә һазырда әкинчилик үчүн һеч бир әһәмијјәти олмајан бир чох башга сәһәләр ајрыча олараг көстәрилмәјиб, гоншу олдуғлары агроэкологі рајонлара дахил едилир.

Азәрбајчан ССР-ин агроекологі рајонлашдырылмасы

Агроекологі вилајетләр	Агроекологі әјаләтләр	Агроекологі рајонлар
А. Бөјүк Гафгаз вилајети	I. Губа—Хачмаз әјаләти	1. Дағлыг Гусар — Гонагкәнд рајону. 2. Дағәтәји Гусар—Дәвәчи рајону. 3. Худат—Хачмаз овалыг рајону. 4. Дағлыг Шамахи—Исмајлы рајону. 5. Дағәтәји Хызы—Ағсу рајону.
	II. Дағлыг Ширван әјаләти	6. Баш Гафгаз сыра дағларынын чәнуб јамачынын орта дағлыг вә јүксәк дағлыг рајону. 7. Баш Гафгаз сыра дағларынын чәнуб јамачынын дағәтәји рајону. 8. Алазан—Ағрычај вадиси рајону. 9. Турут—Сарыча јайла рајону.
	III. Нуха—Загата-ла әјаләти	
Б. Күр—Араз дүзәнлији вилајети	IV. Кәнчә әјаләти	10. Чейранчөл рајону. 11. Кәнчә вадиси рајону.
	V. Гарабағ — Мил әјаләти	12. Мирбәшир—Ағдам рајону. 13. Мил дүзү рајону. 14. Араз чајы вадиси рајону.
	VI. Овалыг Ширван әјаләти	15. Мәхсуси Ширван рајону. 16. Зәрдаб—Күрдәмир овалыг рајону.
	VII. Муған әјаләти	17. Мәхсуси Муған рајону. 18. Чәнуб-шәрги Ширван рајону. 19. Чәнуби Муған рајону.
		20. Дағлыг Газах—Шаумјан рајону. 21. Дағәтәји Газах — Ханлар рајону. 22. Кәлбәчәр рајону.
	VIII. Газах — Шаумјан әјаләти	
	IX. Дағлыг Гарабағ әјаләти	
В. Кичик Гафгаз вилајети		

Агроэкологичи вилайәтләр	Агроэкологичи әјаләтләр	Агроэкологичи районлар
Г. Абшерон—Гобустан вилайәти	X. Чәнуби Гарабағ әјаләти	23. Лачын району. 24. Дағлыг Гарабағ району. 25. Губадлы району. 26. Дағәтәји Фүзули—Чәбра- йыл району.
	XI. Дәвәчи—Сум- гайыт әјаләти	27. Мәхсуси Дәвәчи району. 28. Сумгайыт району.
	XII. Бакы—Мәрәзә әјаләти	29. Абшерон району. 30. Мәркәзи Гобустан району. 31. Әләт—Дуванны району.
	XIII. Лерик әјаләти	32. Дағлыг Лерик—Јардымлы району. 33. Астраханбазар—Јардымлы району.
Г. Ләнкәран ви- лайәти	XIV. Ләнкәран— Астара әјаләти	34. Ләнкәран овалыгы району. 35. Дағәтәји Астара—Масаллы району. 36. Ләнкәран—Астара орта дағлыг району.
	XV. Дағлыг Нах- чыван әјаләти	37. Зәнкәзур—Дәрәләкөз сы- ра дағларынын чәнуб јама- чынын жүксәк дағлыг району. 38. Шаһбуз—Чулфа орта дағ- лыг району.
	XVI. Аразбоју дү- зәнлик әјаләти	39. Норащен—Нахчыван ра- йону. 40. Ордубад району.
Д. Нахчыван вилајәти		

Шүбһә јохдур ки, мувафиг мә'луматлар топландыгча, јухарыда көстәрилән районларын даһа мүфәссәл өјрәнил-
мәси әлавә районлар ајырмаға имкан верәчәкдир. Буна
көрә дә бизим вердијимиз схем сабит вә гәти бир схем
кими гәбул едилмәмәлидир. Лакин бунунла јанашы, шүб-
һә етмирик ки, бу районлашдырма селексия материалы-
нын интродуксиясы вә тәрбијә олунмасы ишиндә, заман
кечдикчә исә һәтта кәнд тәсәррүфаты биткиләринин мүх-
тәлиф сортларынын јерләшдирилмәси ишиндә дә бизә мү-
әјјән көмәк көстәрәчәкдир.

АГРОЕКОЛОЖИ РАЈОНЛАШДЫРМАНЫН НЭЗЭРИ ЭСАСЛАРЫ

Агроеколожи рајонлашдырманын нэзери эсаслары ашағыдакы мүддәалардан ибарәтдир:

1. Ајры-ајры агроеколожи рајонларда бу вә ја дикәр сортун нормал бөјүмә вә инкишаф етмәси үчүн لازыми шәраитин олмасы.

2. Өлкәнин халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләрини кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илә тә'мин етмәк һаггында дәвләт тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси.

3. Ајры-ајры агроеколожи рајонларда мәдәни биткиләрин мүхтәлиф сортларынын јерләшдирилмәсинин игтисади чәһәтдән мәгсәдәүјүн олмасы.

Инди дә бу мәсәләләри ајры-ајрылыгда мүхтәсәр шәкилдә өјрәнәк.

Мә'лумдур ки, ајры-ајры агроеколожи рајонларда мүәјјән груп биткиләрин бөлүшдүрүлмәси вә бечәрилмәси, һәр шәјдән әввәл, һәмин биткиләрин нормал бој атыб инкишаф етмәси илә мүәјјәнләшдирилир ки, бу бөјүмә вә инкишаф етмә дә, өз нөвбәсиндә, јашајыш шәраитинин истәр комплекс сурәтдә бүтүн амилләринин, истәрсә дә ајры-ајры амилләрин һәмин биткиләрә көстәрдији тә'сирлә мүәјјән едилир.

Биз бә'зи тәдгигатчыларын тәбиәтдә эсас, јахуд икинчи дәрәчәли амилләрин мөвчуд олмамасы һаггындакы фикирләринә мүсбәт јанашмагла бәрәбәр, белә бир чәһәти дә гејд етмәји лазым билирик ки, битки организми-

на көстөрдиклери тә'сирин дәрәчәси вә характеринә көрә аҗры-аҗры амилләрин әһәмијјәти ејни дејилдир.

Һаггында данышылан амилләрин әксәријјәти биткиләрин һәјатынын бүтүн чәһәтләринә, биткиләрин бүтүн функцијаларына, һәм дә онларын бүтүн инкишаф дөврләриндә тә'сир көстәрир. Һәмин амилләрин бә'зиләринин исә әһәмијјәти мәһдуддур вә онлар биткиләрин јалпыз аҗры-аҗры функцијаларына, мәсәлән, чохалма фаизинә, чоғрафи јајылмаларына вә с. тә'сир көстәрир.

Бунунла бәрәбәр биткиләрин култураја кечирилмәси шәраитиндә бә'зи амилләрин тә'сири мүәјјән дәрәчәдә өз әһәмијјәтини итирир; бу һалда онларын минимум, ја-худ максимум тә'сири инсан әли илә тәнзим едилир. Суварма, күләкдән горунма вә тарлағорујучу золағлар јарадылмасы, торпағын структурунун јахшылашдырылмасы, кимјәви тәркибинин дәјишдирилмәси вә с. буна мисал ола биләр.

Лакин нәзәрдә тутулмалыдыр ки, бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәси һәмин амилләрин һеч дә һамысынын тә'сирини низама сала билмир; белә ки, көстәрилән амилләрдән бә'зиси биткиләрин бечәрилмәси шәраитиндә дә өзүнүн әлверишли олмајан тә'сирини сахлаја билир. Бу мә'нада термики режими хусуси илә гејд етмәк лазымдыр. Одур ки, аҗры-аҗры агроеколожи рајонларда бу вә ја дикәр кәнд тәсәррүфаты биткиси бечәриләркән бу чәһәтә даһа чох фикир вермәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу кими, кәнд тәсәррүфаты биткиләри тарихи инкишаф просесиндә јашајыш шәраитинә гаршы мүхтәлиф хассәләр газанмышдыр. Бә'зи биткиләр әтраф мүһитә даһа чох, башгалары исә мәһдуд дәрәчәдә ујғунлашыр. Бу сәбәбдән дә бүтүн биткиләр ики група бөлүнүр:

1. Евритоп биткиләр; башга сөzlә, мүхтәлиф јашајыш шәраитиндә аз-чох нормал бөјүјүб, инкишаф едә билән биткиләр;

2. Степнотоп биткиләр—бунлар мүәјјән јашајыш шәраитинә кәскин сурәтдә ујғунлашмыш биткиләрдир.

Евритоп биткиләрә мисал олараҗ *Triticum*, *Hordeum*, *Zea*, *Nicotiana*, *Malus*, *Vitis*, *Morus*, *Pirus* чинсләринин нүмајәндәләрини көстәрмәк олар.

Степнотоп биткилэр групуна чај колу (*Teae*), памбыг колу (*Gossipium*) хына (*Lawsonia*) вэ бир чох башга тропик вэ субтропик биткилэр дахилдир.

Гејд етмэк лазымдыр ки, чоғрафи јерлөшмөдөн асылы олараг, биткилэрин мүөјјөн амиллэрэ ујғунлашмасы һаллары тэкчө бу вэ ја дикэр биткини култураја кечирдикдө дејил, һәмин биткилэрин тәбии сурәтдө битдикләри шөраитдө дә мүшаһидө едилир. Лакин, һәр һалда, бүтүн биткилэрин мүөјјөн јашајыш шөраитинә ујғунлашма дәрәчәси ејни дејилдир. Белә ки, ајры-ајры амилләрдән, хүсуси илә дә онларын мәчмүјундан биткилэрин һамысы ејни дәрәчәдә тә’сирләнмир. Ајры-ајры биткиләр бә’зи јерләрдә торпагдан сон дәрәчә чох тә’сирләнир, башга јердә исә торпаға гаршы лагејд олур. Бугда, арпа, гаргыдалы, күнәбахан вэ бир чох башга биткиләр структуру, кимјәви тәркиби вэ хассәләри мүхтәлиф олан торпагларда нормал инкишаф едир.

Чинин, Гафгазын, Гара дәниз саһилләринин, Азәрбајчан ССР-ин Ләнкәран—Астара әјаләтинин турш торпагларына ујғунлашмыш тунг ағачы Ширванын (Көјчај рајону) гәләви торпагларында да чох јахшы инкишаф едиб, бәһрә верир. Шимали Франсанын әһәнкли торпагларына ујғунлашмыш шүмшад (*Buxus sempervirens*) ејни заманда Ләнкәран — Астара әјаләтинин әһәнксиз торпагларында да јахшы битир.

Азәрбајчан ССР-ин мүхтәлиф шөраитләриндә әкилән шүмшад ағачы торпаға гаршы лагејддир.

Ејни сөзләри фыстыг (*Fagus Silvatica*) ағачы һагында да сөјләмәк олар. Шимали Авропанын әһәнкли торпагларына ујғунлашмыш бу ағач Чәнуби Авропада килли торпагларда да јајылмышдыр. Гоза, Гафгаз хирнијинә, Шәрг хирнијә, һабелә бир чох башга биткиләрә ән мүхтәлиф торпаг типләриндә тәсадүф едилир. Шүбһәсиз ки, бу вәзијјәт биткилэрин бој вэ инкишафына харичи мүһитин бир амилинин дејил, амилләр мәчмүјунун тә’сири илә әлагәдардыр. Бу исә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин мүхтәлиф нөвләринин, еләчә дә онларын сорт мүхтәлифликләринин ајры-ајры агроэколожии рајонлар үзрә интродуксијасы вэ бөлүшдүрүлмәси үчүн бир ме’јар олуб, агроэколожии рајонлашдырманын елми әса-сыны тәшкил едир.

Беләликлә, ајдын олур ки, биткиләрин интродуксија-сы, җерләшдирилмәси вә бечәрилмәси заманы ајры-ајры сифәләрин тәбии-тарихи шәраити амилләринин өјрәнил-мәси илә кифәјәтләнмәјиб, һәммин амилләрин битки ор-ганизминә тә'сирини дә билмәк лазымдыр.

Сәнајә мәгсәдләри үчүн җетишдирилән зейтун битки-синин вәтәни вә бечәрилдији рајонларын шәраитини Ләнкәран—Астара әјаләтинин агроэколожии шәраити илә механики сурәтдә мүгајисә етмәк нәтичәсиндә А. А. Ржевкин (1949) бу әјаләти зейтун биткисиндән истифа-дә олуна сәнајә рајонлары сырасына дахил едир.

А. А. Ржевкин көстәрир ки, бу рајонун иглими Аралыг дәнизи типли иглимдир, ғышы рүтубәтли вә јумшаг кечир; јај дөврүндә бураја аз мигдарда јағынты дүшүр.

Илк бахышда адама елә кәлир ки, бундан әлверишли шәраит ола билмәз. Зейтунун җетишдији бу рајон вә ви-лајәтин иглим шәраити бир чох үмуми чәһәтләрә ма-ликдир. Лакин бурада зейтуну интродуксија етмәјә баш-ладыгда мә'лум олду ки, буранын метеороложии амил-ләри вә онларын мөвсүмләр үзрә бөлүшдүрүлмәси зей-тунун бөјүмә вә инкишаф фазаларынын мәншәјинә ујғун кәлмир.

Апарылмыш мушәһидәләр көстәрмишдир ки, бурада зейтунун јаз бојатма дөврү чох ғысадыр. Бу да јаз гу-рағлығынын тез дүшмәси илә изаһ едилир. Илк август јағышларындан сонра исә, пајыз-ғыш шахталары дүшәнә гәдәр арасы кәсилмәјән күчлү векетасија башлајыр. Бу вәзијјәт биткијә ашағы температура ғаршы дөзә билмәк үчүн вахтында һазырлашмаға имкан вермир. Нәтичәдә исә о гәдәр дә шиддәтли олмајән илк шахталар чохлу тәләфата сәбәб олур. Бу һал, демәк олар ки, һәр ил му-шәһидә олунар.

Илк вахтлар биз белә куман едирдик ки, сортун ху-сусијјәтләри бурада мүәјјән рол ојнајыр. Лакин сонра-дан мүәјјән едилди ки, көстәрилән просесләр тәбии-та-рихи шәраитләринә көрә бир-бириндән фәргләнән ән мүх-тәлиф вилајәтләрдән әлдә едилмиш бүтүн сортларда баш верир.

Бу мәгсәдлә Артивин, Ново-Афон, Тифлис, Крым, Бакы вә Иран зейтунлары сынагдан кечирилмишдир.

Һал-һазырда зейтунун Бақы вә Крым сортлары рес-публиканын гуру субтропик рајонларында температурун —16—18°C-јә дүшмәсинә таб кәтирир; һалбуки Ләнкәран—Астара рајонларында температур —12° олдугда биткинин бүтүн чәтири донур, бә'зи һалларда исә көк боғазына гәдәр дон вурур. Бу исә онунла изаһ едилир ки, бурада рајонун мөвсүм хүсусијјәтләри нәзәрдә ту-тулмашдыр.

Ләнкәран—Астара әјаләтиндә әрик биткисинин вәзиј-јәти дә бир гәдәр башгадыр. Буранын торпаг-иглим шә-раити әријин нормал бој атыб инкишаф етмәсини тә'мин едир. Лакин ил әрзиндә атмосфер чөкүнтүләринин бир бәрәбәрдә дүшмәмәси ағачлардан күчлү китрә ахмасы-на сәбәб олур ки, бунун да нәтичәсиндә битки зәиф дү-шүб, тезликлә тәләф олур. Бу сәбәбдән дә Ләнкәран—Астара әјаләтиндә әрик биткиси сәнајә әһәмијјәти да-шыја билмәз.

Харичи мүһит амилләри комплексинин түтүнүн мән-сулдарлығына вә кејфијјәтинә тә'сири јахшы өјрәнил-мишдир.

С. А. Екизин вердији мә'лумата (1937) көрә, вскетә-сија дөврү әрзиндә истилик мөчмују илә јағынтыларын мигдары арасындакы нисбәт түтүнүн мәнсулдарлығына вә кејфијјәтинә о гәдәр бөјүк тә'сир көстәрир ки, бу тә-сир типик мәнсулларын истәһсалынын бүтүн истигамәт-ләрини мүәјјән едир.

Белә ки, С. А. Екиз бу нисбәти Крымын чәнуб саһилләри үчүн $\frac{3306,2^\circ}{185 \text{ мм}} = 17,9$, Шимали Каролина үчүн

исә $\frac{3428,8^\circ}{541 \text{ мм}} = 6,3$ шәклиндә көстәрир.

Бу нисбәтдән ајдын олур ки, түтүн сортлары мүхтә-лиф шәкилдә јерләшдирилмәлидир. Буна көрә дә, тәса-дүфи дејилдир ки, Крымын чәнуб саһилиндә Дүбек типли хырдајарпаглы түтүн, Шимали Каролинада исә Брајт типли иријарпаглы түтүн истәһсал едилир. Апа-рылымыш тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, Крымын чәнуб саһилиндә түтүнүн Брајт сортунун типик мәнсулларыны алмаг мүмкүн дејилдир.

Бу мисаллар биткинин боҗ вә инкишафынын җерин тәбии-тарихи шәраитиндән нә гәдәр чох асылы олдуғуну ајдын көстәрир. Буна көрә дә биз өз тәсири илә бу вә ја ди-кәр агроэкологі рајонда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин җетишдирилмәсинин биолоғи вә игтисади чәһәтдән мәгсәдәујғун олмасыны мүүјјән едән тәбии-тарихи шәраитин ән мүнһүм амилләри үзәриндә аз да олса дајанмагы лазым билирик.

Һәр шөјдән әввәл истилик режимини гејд етмәк лазымдыр. Һәр һансы бир агроэкологі рајонун истилик режими һаванын вә торпағын температуру илә мүүјјән едилир. Атмосфердә вә торпагдакы истилик еһтијатындан асылы оларағ, битки организмләринин нормал бөјүмәси вә инкишаф етмәк имканы мүүјјән едилир.

Истилик режими ајлығ орта температурдан, векетасија дөврүнүн давамәтмә мүддәтиндән вә бу дөврдәки истинин мигдарындан ибарәтдир (бу һалда ғышын ән ашағы температуру, һабелә ән кеч јаз вә еркән пајыз шахталары да нәзәрдә тутулур).

Өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, биткинин мүвәффәғијјәтли инкишафы, һәр шөјдән әввәл, векетасија дөврү әрзиндә рајонун истиликлә нә дәрәчәдә тәмин олунмасындан асылыдыр. Бу чәһәт биткинин нормал инкишафыны, бәһрә вермәсини вә мәһсулун там җетишмәсини тәмин едир ки, биткинин бечәрилмәсиндә дә әсас мәгсәд будур.

Ғыш минимумлары вә онларын еһтималы бу вә ја ди-кәр агроэкологі рајонда мүүјјән бир груп биткинин јашаја билмәси имканыны вә һәмин биткиләрин бечәрилмәсинин игтисади чәһәтдән мәгсәдәујғун олмасыны мүүјјән едир.

Јаз шахталарынын кеч кечмәси, пајыз шахталарынын исә тез дүшмәси мүүјјән бир груп битки үчүн о гәдәр дә мүнһүм тәсирә малик олмаса да, һәр һалда, биткиләрин әксәријјәти үчүн бу, һәлледиҗи амил һесаб едилир.

Тропик вә субтропик биткиләрин җерләшдирилмәси заманы бу чәһәтә хүсуси илә фикир вермәк лазымдыр.

Бүтүн бунлар кәнд тәсәррүфаты биткиләринин сортлары рајонлашдырыларкән истилик режиминә нә гәдәр чидди јанашмағ лазым кәлдијини ашкар сурәтдә көстәрир.

Тәбии-тарихи шәраитин ән мұһум амилләриндән икинчиси һаванын вә торпағын рүтүбәтлилијидир. Јаба-ны вә мәдәни биткиләрин рајонлар үзрә јајылмасы рү-түбәттиликдән асылдыр.

Иглимин рүтүбәттилик режими һаванын вә торпағын нәмлијиндән ибарәтдир. Биткиләрин инкишафына мұхтә-лиф дәрәчәдә вә әксәрән бир-бириндән асылы олмајараг тә'сир едән бу ики амил, ејни заманда, өз әһәмијјәтино көрә бир вәһдәт тәшkil едир.

Биткиләрин интродуксијасы вә сонрадан бечәрилмәси бу вә ја дикәр агроэкологі рајонун рүтүбәтлилијиндән сон дәрәчә чох асылы олса да, һәр һалда, биткиләрин инкишафына рүтүбәттилијин тә'сири истилик режиминин тә'сири гәдәр мұһум дејилдир; чүнки суварма вә гурутма васитәси илә иглими, рүтүбәттилик нөгтеји-нәзәриндән, асанлыгла дәјишмәк мүмкүндүр. Чиләмә, боруларла суварма вә с. кими јени суварма үсулларынын кәшф едилмәси бу мәсәләни даһа да асанлашдыр.

Һәр нечә олурса олсун, интродуксија заманы атмос-ферин вә торпағын рүтүбәттилијинә биткиләрин мұнаси-бәтини мұтләг билмәк, һабелә онларын атмосфер чөкүн-түләри вә суварма сулары илә тәһиз едилә билмәси им-каныны мүәјјән етмәк ләзымдыр.

Биткиләрин интродуксијасы вә бечәрилмәсиндә ишыг да мұһум амилләрдән биридир. Фотосинтез просе-синдә ојнадығы рол илә јанашы олага, ишыг биткинин јашамасы үчүн әсас шәртләрдән биридир. Јери кәлмиш-кән гејд едәк ки, рајонлашдырма заманы, һәр шејдән әввәл, Күнәш ишығынын давамәтмә мүддәтини вә ин-тенсивлијини нәзәрдә тутмаг ләзымдыр. Мә'лумдур ки, Күнәш ишығынын мұхтәлиф давамәтмә мүддәтләринә биткиләр ишыға мүәјјән дәрәчәдә ујғунлашыр. Һәтта чох заман елә олур ки, бу вә ја дикәр бир битки ишыг режи-ми башга чүр олан бир рајона дүшдүкдә ја тәләф олур, ја да хејли өлкүнләшир.

Мәсәлән, Ләнкәран—Астара әјаләтиндә торпаға чај тохумлары әдикдә, алынан чүчәртиләр чох сејрәк (5—8%) олду, чаван тохмачарлар исә Күнәшин јанды-рычы шүалары алтында јаныб тәләф олду.

Ишыг режиминин тәһлили кәстәрди ки, Ләнкәран—Астара әјаләтиндә Күнәш ишығынын давамәтмә мүддә-ти Чинин әсас чај әкилән рајонларындакындан 260 са-

ит, Батумдакындан исә 340 саат чохдур. Буна көрә дә Ләнкәран—Астара рајонунда чај биткисини јалныз јерли шәраитә ујғун јени бечәрмә үсулу ишләниб һазырландыгдан сонра кениш сурәтдә јајылмасы мүмкүн олду.

Ишыг режиминин тә'сирини һәтта ејни бир битки үзәриндә дә мүшәһидә етмәк олар. Белә ки, түтүн биткисинин Күнәш шүалары тәрәфиндән јахшы ишыглан-дырылан јухары һиссәсинин јарпаглары орта һиссәнин јарпагларына нисбәтән даһа сых вә әтли олур; бу орта јарпаглардан сигарет «көјнәкләри» һазырланыр.

Ишыг режиминин биткиләрин инкишафына чох бөјүк тә'сири бунула изаһ олунур ки, биткиләрин векетасија дөврүнүн даваметмә мүддәти вә чичәкләмә фазасынын башланма вахты ишығын тә'сири илә әлагәдардыр. Бу вә ја дикәр биткинин инкишафына ујғун кәлмәјән күнүн узунлуғу онун организмдә бүтүн кејфијәт дәјишикликләринин кетмәсинә имкан вермир ки, бунун да нәтичәсиндә чичәкләнмә башланмыр, векетасија дөврү һәддиндән чох узун чәкир; демәли, һәмин биткинин бечәрилмәси игтисади чәһәтдән өзүнү доғрултмур.

Мәдәни биткиләрин јерләшдирилмәсиндә ишығын интенсивлијинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр; ишығын интенсивлији дедикдә бирбаша вә дағыныг Күнәш радиасијасынын интенсивлији нәзәрдә тутулур.

Ишыг режиминин интенсивлији саһәнин чоғрафи јерләшмәсиндән вә релјефиндән, атмосферин шәффафлығындан, һавада су бухарларынын олмасындан, һабелә булудларын мигдары вә формасындан асылы оларат кәскин сурәтдә дәјишир.

Ишығын мүхтәлиф интенсивлик дәрәчәсинә биткиләрин ујғунлашма габилијјәти дә мүхтәлиф олур ки, бу да һәмин биткинин мәншәји илә әлагәдардыр.

Бу әләмәтә көрә, В. П. Маләјев (1933) биткиләри үч група бөлүр:

1. Ишыгсәвән биткиләр—ачыг, Күнәш тутан јерләрдә битән биткиләр.

2. Јалныз чох көлкәли јерләрдә битән, көлкәсәвән облигат биткиләр; мәсәлән, көлкәли мешәләрин от биткиләри.

3. Көлкәсәвән факултатив биткиләр; бунлар ишыгланма дәрәчәси мүхтәлиф олан јерләрдә битир вә истәр

бирбаша дүшөн Күнөш ишыгына, истәрсә дә мүәјјән көлкәлик дәрәчәсинә ејни дәрәчәдә давамлы олур.

Азәрбајҹанда ајры-ајры агроэколожи рајонлар үзрә ишыгын интенсивлији мүхтәлиф олдуғундан бурада биткиләрини бечәрилмәси принципләри дә мүхтәлифдир. Тәкчә буну демәк кифәјәтдир ки, Ә. М. Шыхлинскинин тәдигатларына (1958) көрә, ил әрзиндә радиасија јекунунун кәмијјәти Күр—Араз дүзәнлијиндәки $130—135$ ккал/см²-дән јүксәк дағлыг зонадакы 145 ккал/см²-әдәк дәјишмишдир. Радиасија балансы исә, мұвафиг сурәтдә, $45—50$ ккал/см²-дән $15—20$ ккал/см²-әдәк олмушдур.

Белә бир чәһәт марағлыдыр ки, чәнуб экспозисијаларда ишыгын интенсивлији ән чох тәрәддүд едәрәк, јамачын дүшмә бучағы артдыгча даһа чох дәјишир. Шимал јамачларда исә дүшмә бучағы нә гәдәр чох олурса амплигуда да о гәдәр аз олур.

Демәли, экспозисијадан асылы олараг термики режим мүхтәлифлији рүтубәтлилијин, һабелә ишыгланма интенсивлијинин мүхтәлифлији илә әлагәдар сурәтдә бу вә ја диқәр әразидә һансы биткиләр әкилмәли олдуғуну мүәјјәнләшдирир ки, бу да, өз нөвбәсиндә, кәнд тәсәррүфаты биткиләринин јерләшдирилмәсинә мүәјјән тәсир кәстәрир.

Биткиләрин биоложи хүсусијәтләрини биләрәк, еләчә дә јухарыда кәстәрилән чәһәтләри нәзәрдә тутараг, онларын ајры-ајры сортларыны һарада вә нечә јерләшдирмәји мүәјјән етмәк олар.

Јухарыда кәстәриләнләрдән әлавә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын механикләшдирилмәси үчүн јерин релјефинин дә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәлүмдур ки, механикләшдирмә тәтбиг етмәдән ири тәсәррүфатлар јаратмаг олмаз.

Јухарыда гејд етдијимиз кими биткиләрин бој вә инкишафы тәкчә ајры-ајры амилләрдән дејил, һәм дә бу амилләрин гаршылыглы әлагәсиндән вә комплексли тәсириндән асылы олур. Биткиләрә тәсир едән эколожи шәртләр комплексинин ајры-ајры амилләрә ајрылмасы вә бунларын куја бир-бириндән асылы олмајараг биткиләрә тәсир кәстәрмәси фикри әсас етибары илә ујдурмадыр. Әслиндә исә јалныз бәзи амилләр бир-бириндән аз-чох асылы олмајараг биткиләрә тәсир едир. Ејни за-

манда, апарылмыш тэдгигат ишлэринин нэтичэлэри көс-тэрмишдир ки, ајры-ајры амиллэрин тә'сиринин еффе-ктивлик дәрәчәси башга јашајыш шәртлэринин мәчмују илә мүәјјән едилир.

Мәсәлән, Азәрбајчанын бә'зи рајонларында памбыг гозаларынын кеч ачылмасы температурун ашағы олмасы илә дејил, бу дөврдә рүтубәтин чох олмасы илә әлагәдар-дыр; сонунчу бу чәһәт исә векетасијанын давам етмәси үчүн шәраит јарадыр вә биткијә имкан вермир ки, бүтүн күчүнү гозаларын ачылмасына сәрф етсин.

Бу вәзијјәти биз республикамызын рүтубәтли субтро-пикләриндә тунг ағачы үзәриндә дә мүшаһидә едирик.

Ајры-ајры амилләр арасындакы гаршылыглы әләгә битки организмнә чох гүввәтли тә'сир көстәрир. Мә'лум-дур ки, ејни мигдарда јағынты һаванын температурундан асылы олараг биткиләрин су илә тәһиз едилмәси үчүн һеч дә ејни дәрәчәдә әһәмијјәтли дејилдир. Һаванын тем-пературу нә гәдәр јүксәк олурса, бухарланма да о гәдәр сүр'әтлә кедир вә буна мүвафиг олараг, биткиләр даһа чох рүтубәт тәләб едир. Мәсәлән, ишығын интенсивлији температур илә, һаванын рүтубәттилик дәрәчәси илә, ја-мачларын экспозисијасы вә с. илә әлагәдардыр. Бурада күләјин күчү вә характери дә аз рол ојнамыр.

Мә'лум олдуғу кими, шиддәтли күләк биткиләрин бү-түн јерүстү һиссәләринин рүтубәтини интенсив сүрәтдә бухарландырыр, һалбуки бу һалда торпағын темпера-турунун ашағы олмасы битки көкләринин торпагдакы рү-тубәти сормасына имкан вермир, бу исә биткијә өлдүрү-чү тә'сир көстәрир.

Абшеронда вә республикамызын ајры-ајры гуру суб-тропик рајонларында јај заманы исти-гуру күләкләр транспирасијаны күчләндирир вә бунунла да биткиләрин зоғларыны, јарпағларыны јандырыб, онларда механики зәдәләр әмәлә кәтирир. Мејвә биткиләриндә бу чәһәт хүсуси илә ајдын нәзәрә чарпыр.

Буна көрә дә, интродуксија етмәк үчүн Абшерон ја-рымадасына алма, армуд, шафталы вә башга биг-киләрин, мејвәләри шиддәтли күләкләр тәрәфиндән тө-күлә билән сортлары кәтирилмәмәлидир.

Абшерон исти-гуру күләкләринин буғда биткисинә дә сон дәрәчә мәнфи тә'сир көстәрдији мүшаһидә едил-

мишдир. Исти-гуру күлөклөрүн тә'сири нәтичәсиндә бугда дәни тамамы илә јетишә билмир, зәиф дүшүр; онун мүтлэг чәкиси вә натурасы ашағы олур. Бүтүн бунларын да нәтичәсиндә үмуми мәһсулдарлыг азалыр. Буна көрәдә Абшерон јарымадасында бугданын тезјетишән сортлары әкилмәлидир ки, бугда дәнләри бурада исти-гуру күлөкләр башлајана гәдәр јетишә билсин.

Азәрбајчан субтропикләриндә апарылмыш узун мүддәтли мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, температурун ашағы дүшмәси күлөкләрлә мүшајиәт едилдикдә биткиләрдә һаһа пис тә'сир көстәрир. Мисал үчүн, апардығымыз мүшаһидәләрлә мүәјјән едилмишдир ки, 1949/50-чи илләрин гышында Дзержински рајон јашыллашдырма трестинин саһәсиндә зейтун ағачынын Асколано вә Санта-Катарина сортлары күләксиз һавада, температур 12° олдугда һеч бир зәрәр чәкмәдији һалда, ејни температурда, лакин 7 бал күчүндә күләкли шәраитдә һәмин тәсәррүфатын јахынлыгда јерләшән башга бир саһәдә зейтун ағачынын ејни сортларынын бүтүн јарпаглары төкүлмүш вә бир-ики иллик зоғлары тәләф олмушдур. Күлөкләрлә мүшајиәт олунан шахталарын Ләнкәранда ситрус биткиләри плантасијаларына, Көјчајда, Кировабадда вә Абшеронда нар, әнчир ағачларына өлдүрүчү тә'сир көстәрдји дә мүшаһидә едилмишдир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, биткиләри јерләшдирәркән вә хусуси илә дә саһә сечәркән харичи мүһит амилләринин белә әлағәли тә'сирини мүтлэг нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Белә бир чәһәтә дә фикир верилмәлидир ки, күләк битки организмнә јалныз мәнфи тә'сир көстәрән бир амил дејилдир. Анемофил биткиләрин инкишафы үчүн күләк зәрури бир амилдир, чүнки бу биткиләр јалныз күләјин көмәји илә тозлана билир.

Битки сортлары јерләшдириләркән икинчи дәрәчәли һесаб едилән думан вә долу кими бә'зи атмосфер һадисәләри дә нәзәрә алынмалыдыр.

Мә'лумдур ки, кавалы, әрик, шафталы вә с. биткиләрин әксәр сортларынын чичәкләмә дөврүндә һаванын думанлы олмасы һәмин биткиләрдә тозланманын кедишинә сон дәрәчә пис тә'сир көстәрир. Ајры-ајры илләрдә һәмин ағачлар һәтта мејвә вермир. Буна көрә дә јаз ајлары даим думанлы кечән рајонларда јухарыда адлары чәки-

лән мејвә биткиләринин кеч чичәкләјән сортлары әкил-мәлидир.

Долу да аз тәһлүкәли амил дејилдир. Белә ки, тез-тез долу дүшән бә'зи рајонларда мејвәләр әзик, зәдәли олур.

Кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бој вә инкишафы үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олан мүнһүм амилләрдән бири дә торпаг шәраитидир. Торпағын вә онун мүхтәлиф хүсу-сијјәтләринин битки организмнә көстәрдији чохчәһәт-ли тә'сирдән бу кичик әсәрдә әтрафлы данышмаг чох чәтин олдуғундан, бурада биз јалныз һәмин мөвзу илә әлағәдар олан үмуми чәһәтләрдән бәһс едәчәјик.

Азәрбајчанын гураг рајонларында, торпагларын јухары гатларында чохлу дуз вардыр ки, бу да бухарлан-манын јағынтылара нисбәтән чох олмасы илә изаһ едилир.

Иглим гураг-олдугча торпағын дузларла зәнкин олан гатлары даһа да үздә јерләшир. Јалныз ајры-ајры гураг рајонларда торпаглар үст гатларында зәнкин һумус ол-масы илә фәргләнир.

Азәрбајчанын рүтубәтли рајонларында исә торпаг-ларын јухары гатларында дузларын мигдары аз олур; бу да онларын јујулмасы илә изаһ едилир. Үмумијјәтлә, республикамызын гураг рајонларынын торпаглары нис-бәтән чох гидалы вә мәһсулдардыр. Белә рајонларда кәнд тәсәррүфаты биткиләри јүксәк мәһсул верир.

Бечәрилән биткиләрин әһәмијјәтиндән асылы олараг, онларын әкилдији әрази елә бөлүшдүрүлмәлидир ки, бөјүк халг тәсәррүфаты әһәмијјәтинә малик мүнһүм бит-киләр торпаг шәраити онлар үчүн әлверишли олан са-һәләрә дүшә билсин.

Кәнд тәсәррүфаты биткиләринин јерләшдирилмәсиндә торпағын реаксијасы да чох мүнһүм мәсәләләрдән бири-дир. Торпағын реаксијасы торпагда рН кәмијјәти илә характеризә олунан һидрокен ионларынын концентраси-јасы илә мүәјјән едилир.

Ејни бир биткинин мүхтәлиф сортлары нормал бөјүмәләри вә инкишаф едә билмәләри үчүн торпағын мүәјјән реаксијасыны тәләб едир. Доғрудур, битки формаларынын әксәријјәтиндә торпаг реаксијасына гаршы кениш ујғунлашма амплитудасы мүшәһидә еди-

мир. Лакин бу һалда да эн јахшы нәтичә рН-ын мүүжән кәмијјәтиндә әлдә едилир. Турш торпаға (рН-ы 7-дән ашағы) ујғунлашмыш чај колу буна эн јахшы мисал ола биләр.

Азәрбајҗанда эн чох раст кәлән торпаг-нейтрал вә гәләви реаксиялы торпаглардыр. Турш реаксиялы торпаглара аз тәсадүф едилир; бунлар дағәтәји вә дағлыг јерләрдә олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, ајры-ајры рајонларда рН кәмијјәти дәјишкәндир. Һәм дә, Р. В. Ковалјовун апардығы тәдгигатдан (1954) көрүндүјү кими, бу дәјишиклик кичик саһәләрдә мушаһидә едилир.

Белә бир чәһәти дә мүтләг нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, тез-тез ејни бир сорт үчүн мүхтәлиф рН кәмијјәтләринә мувафиг кәлән ики чүр оптимум олур. Бу вәзијәт мүүжән амилләр комплексинин истәр торпаға вә истәрсә дә биткијә көстәрдији тә'сирлә изаһ олунур. Буна көрә дә торпағын реаксиясынын биткиләрин бој вә инкишафына тә'сири, јәгин ки, һәмин торпағын башга хүсусијјәтләри илә әлагәдардыр.

Торпағын кимјәви тәркиби илә јанашы олараг, онун структуру вә мүнбитлији дә нәзәрдән гачырылмамамыдыр.

Јухарыда көстәрдик ки, битки организмләринин боју, инкишафы, мәһсулун кејфијјәти вә кәмијјәти торпағын структуру вә мүнбитлијиндән чох асылыдыр. Мисал үчүн, түтүн биткисини көтүрәк. Мүүжән едилмишдир ки, торпағын тәркибиндә гум вә кил олмасы, һабелә шум гатынын галынлығы мүхтәлиф типли түтүн мәһсулу алмагда чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Зағатала—Нуха әјаләти шәраитиндә јүксәк кејфијјәтли «Трапезунд» түтүн сорту алмаг үчүн јүнкүл торпаг, «Самсун» сорту алмаг үчүн исә о гәдәр дә мүнбит олмајан, лакин јорғун дүшмәмиш тәзә мешә торпаглары тәләб олунур.

Инкилтәрәдә түтүн биткиси үзәриндә апарылмыш тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, сигар өртүк јарпагларынын типик мәһсулу аз рүтубәтли, инчә гурулушлу, дәрин гумлу торпагларда алыныр. Тәркибиндә чохлу мигдарда кил олан торпагларда исә јалныз сигарын ичәрисинә долдурулан түтүн мәһсулу алыныр. Америка Бирләшмиш Штатларында (Кентукки вә Виржинија штатлары) килли торпагларда алынан түтүн мәһсулу

ағыр чәкили вә тутгун рәнкли, гумлу торпагларда алыннан түтүн исә јүнкүл вә ачыг рәнкли олур.

Типик мәһсуллар алынмасы ишиндә торпағын структурунун нә гәдәр мүһүм рол ојнадығыны Суматра адасындакы мәһһүр өртүк мәһсулу истеһсалынын тәчрүбәсиндән көрмәк олар. Бурада хүсуси әкин дөвријјәси һәјата кечирилир: 1—2 ил түтүн әкилмиш торпагларда сонракы 6—8 ил әрзиндә мешәләр салыныр. Бу аз мүддәт әрзиндә аданын тропик иглими сәјәсиндә мешә сүр'әтлә бөјүјүб инкишаф едәрәк, лазыми кәјфијјәтдә түтүн јарпаглары алмаг үчүн зәрури олан торпағын структуруну бәрпа едә билир. Бу чүр мисаллары башга биткиләр үзрә дә кәтирмәк олар.

Беләликлә, ајдын олур ки, биткиләрин торпаға мүнәсибәти чох мүрәккәб олуб, торпағын кимјәви үнсүрләринин биткиләрин инкишафына чохчәһәтли тә'сири илә әлагәдардыр. Она көрә дә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин сорт мүхтәлифликләрини агроэколожии рајонлар үзрә јерләшдирәркән бу мүнәсибәт мүтләг нәзәрдә түтулмадыр.

Мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты биткиләринин сорт мүхтәлифликләрини јерләшдирәркән орографик, иглим вә едафик амилләрлә јанашы, биотик амилләрә дә мүтләг диггәт јетирилмәлидир.

Биотик амилләр сырасында торпаг микроорганизмләри, тозландырычылар, зијанверичиләр вә көбәләк хәстәликләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Илк бахышда адама елә кәлир ки, биткиләрин сорт мүхтәлифликләринин јерләшдирилмәсиндә биотик амилләр билаваситә рол ојнамыр. Лакин әслиндә бә'зи биткиләрин ајры-ајры сортлары үчүн микроорганизмләр биринчи дәрәчәли рола маликдир. Мисал үчүн, бир чох биткиләрин көкләриндә мәскән салан көбәләкләри — микоризалары көтүрәк. Елә биткиләр вар ки, мувафиг микоризалар олмадыгда һеч бөј атмыр, бә'зи биткиләр исә бөј атса да дүшкүн вәзијјәтдә олур вә бу сәбәбдән дә көзләнилән мәһсулу вермир. Бу һал дүзәнлик рајонларда бечәрилән ситрус биткиләриндә мүшаһидә едилир; бурада микоризалар олмадығындан һәмин биткиләр дүшкүн вәзијјәтдә олур вә зәиф бәһрә верир.

Бу вә ја дикәр биткинин инкишафында тозландырычы чүчүләрин дә ролу бөйүкдүр. Әксәр сортлары јалныз тозланма нәтичәсиндә бәһрә верән (бу тозланма бластофага адланан арылар васитәси илә баша кәлир) әнчир биткиси буна ән јахшы мисалдыр.

Бә'зән битки бу вә ја башга бир рајонда мүвәффәғијәтлә бөјүјүб инкишаф едә билир. Лакин һәмин рајонда тозландырычы—чүчүләр јашаја билмәдији үчүн онлары сәнајә әһәмијјәти олан биткиләр сырасына дахил етмәк олмур.

Кәнд тәсәррүфаты биткиләринин сортларынын јерләшдирилмәсиндә әтрафдакы битки өртүјүнүн дә мүәјјән әһәмијјәти вардыр; мүвафиг агроэколожи шәраитә ујғунлашмыш олан битки өртүјү һәјати фәлакәтләрә гаршы давамлы олмасы илә фәргләнир. Әксәр һалларда, бечәрилән биткиләр әтрафдакы битки өртүјү илә рәғабәтдә өлкүнләшир, бә'зән исә һәтта тамамы илә тәләф олур ки, бунун да нәтичәсиндә онларын һәмин рајонда әкилмәси игтисади чәһәтдән мәгсәдәүјғун олмур.

Буна мисал олараг Ләнкәран—Астара рајонларында (тәкчә бурада дејил, Иранын онунла гоншу дүјүчүлүк рајонларында да) чәлтик әкилмәсини кәстәрмәк олар. Бу јерләрдә чәлтијин ади гајдада әкилмәси (јә'ни тохумларыны билаваситә тарлаја сәпмәк) кәлирли олмур.

Мә'лум олдуғу кими, Ләнкәран—Астара рајонларында чәлтик көчүрмә бир битки кими бечәрилир; даһа доғрусу, чәлтик тохумлары әввәлчә шитиллијә (јерли әһали буна «тумчар» дејир) сәпилир, шитил бағлајыр, бундан сонра исә даими әкин јеринә — батаглашмыш тарлаја көчүрүлүр. Бу көчүрмә кәнд тәсәррүфаты ишләринин ән ағыр нөвләриндән биридир. Ајдындыр ки, бу сәһәдә механикләшдирмә тәтбиг етмәк сон дәрәчә чәтин олдуғундан адамлар батаглыг јерләрдә ајағјалын ишләмәјә мәчбур олурлар.

Бүтүн бунлара бахмајараг, чәлтијин шитилләнмә гајдасы илә әкилмәси бу рајонларда нормал мәһсул алынмасыны тә'мин едән јеканә системдир.

Чәлтијин шитилләнмә гајдасы илә бечәрилмәсинин әсас сәбәби бу рајонларда сучајыры алағынын олмасыдыр. Чүнки чәлтик билаваситә торпаға сәпилдикдә алағын тохумлары ондан тез көјәрир вә сүр'әтлә инкишаф

едәрәк чәлтијин чүчәрмәсинә имкан вермир. Нәтичәдә исә чәлтик чох сејрәк битир, зәиф дүшүр, алынан мәһсул чүз'и олур.

Көчүрмә системиндә исә габагчадан шитилликдә бечәрилмиш вә јахшы көк системинә, 10—15 см һүндүр-лүкдә јерүстү һиссәјә малик шитилләр даими саһәјә әки-лир. Јени јердә шитилләр тезликлә көк салыр, сүр'әтлә бој атыб, инкишаф едир ки, бу һалда да алаг чүчәрти-ләри артыг онлары сыхышдыра билмир вә нәтичәдә јүксәк мәһсул алмаг мүмкүн олур.

Кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәсиндә биткиләрин зијанверичи вә хәстәликләринин дә мүүјјән зәрәрли тә'сири нәзәрдә тутулмалыдыр.

Бә'зән зијанверичи вә хәстәликләрин чох кениш ја-јылмасы үзүндән ајры-ајры рајонларда бу вә ја дикәр бир биткинин бечәрилмәси мүмкүн олмур.

Зијанверичи вә хәстәликләрин вурдуғу зәрәр үзүндән бә'зән һәтта бүтөв плантасијаларын тәләф олмасы һал-лары да мә'лумдур.

С. Дунајевскинин вердији мә'лумата (1936) көрә, 1837-чи илдән 1882-чи иләдәк гәһвә биткисинин кениш инкишаф тапмыш олдуғу Сејлонда 1882-чи илдә күтләви хәстәликләр нәтичәсиндә бүтүн гәһвә плантасијалары тәләф олмуш вә әһали сонрадан бурада гәһвә әкмәкдән әл чәкәрәк, чај бечәрмәјә башламышдыр.

Вахты илә Ләнкәран гәзасында *Indjgofera* адлы бо-јаг биткиси иглимләшдириләрәк кениш јајылмыш иди. Лакин сонрадан бу биткинин плантасијалары зијанвери-чиләр тәрәфиндән тамамы илә тәләф едилмишдир. Мәһз бу сәбәбә көрә Азәрбајчанда да индиго биткиси инкишаф тапа билмәмишдир.

Италијада вә Гара дәниз саһилләриндә малсекко хәстәлији үзүндән лимон ағачларынын тәләф олмасыны да хатырлатмаг јерсиз олмаз.

Калифорнијада әнчир шиддәтли көбәләк хәстәлијинә тутулмуш вә нәтичәдә өз игтисади әһәмијјәтини итир-миш иди. Бунунла әлагәдар олараг Калифорнијада ән-чир биткисинин әкин саһәләри кетдикчә азалмырды, јал-һыз һәммин хәстәлијә гаршы мүбаризә тәдбирләри тапыл-

дыгдан сонра бурада энчир јенидэн сүр'әтлә јажылмаға башламышдыр.

Кәләчәкдә Иранда вә Абшеронда пүстә биткисинин бечәрилмәси дә тохумјејәнлә мүбаризә үчүн радикал тәдбирләр ишләниб һазырланмасындан асылдыр; һәлә ки, һәмин зәрәрверичијә гаршы мүбаризә үчүн әлимиздә һеч бир васитә јохдур.

Белә мисаллардан чох кәтирмәк олар.

Әксәр һалларда биткиләрин зијанверичиләри, һабелә онларын хәстәликләринин төрәдичиләри мүәјјән јашајыш шәраитинә ујғунлашмыш олур. Буна көрә дә бир чох биткиләрин зијанверичиләри вә хәстәлик төрәдичиләринин кениш јажылмыш олдуғу рајонларда онлары әкмәк мәсләһәт дејилдир.

Белә ки, мәсәлән, фыр нематоду гумсал торпаглара ујғунлашмышдыр. Бу нематод Абшерон јарымадасынын ајры-ајры саһәләриндә о гәдәр шиддәтлә јажылмышдыр ки, бу шәраитдә бир чох тәрәвәз биткиләринин сәнаје мәгсәдләри үчүн бечәрилмәси мүмкүн дејилдир.

Јахуд Гарабағын дүзәнлик рајонларында кениш јажылмыш јемиш милчәјини көтүрәк. Јемиш милчәјинин чохлуғу үзүндән бу саһәдә јемиш көзләнилән мәһсулу вермир вә буна көрә дә сәнаје характери дашымыр.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, кәнд тәсәррүфаты биткиләринин вә онларын сортларынын мүхтәлиф агроеколожи рајонларда јерләшдирилмәси ишиндә зијанверичи вә хәстәликләрин чох бөјүк биоложи вә игтисади ролу вардыр.

Дејиләнләрә јекун вурараг ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олар:

1. Агроеколожи рајонлар үзрә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин интродуксијасы вә онларын мүхтәлиф сортларынын јерләшдирилмәси заманы јерин тәбии-тарихи шәраити, јә'ни иглими, едафик вә биотик амилләри, һабелә биткиләрин бој вә инкишафына бу амилләрин тә'сири мүтләг нәзәрдә тутулмалыдыр.

2. Бу вә ја дикәр бир биткинин сәнаје мәгсәдләри үчүн бечәрилмәси имканы мүәјјән едилдикдән сонра халг тәсәррүфатынын тәләбләринә әсасланараг, һәмин биткинин инкишаф етдирилмәсинә даир план верир.

Кәнд тәсәррүфаты биткиләринин республиканың агроеколожи районлары үзрә җерләшдирилмәси ишиндә бу чәһәт һәлледиҗи амилдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, биткиләрин аҗры-аҗры агроеколожи районларда мүүҗән җашаҗыш шәраитинә уҗғунлашмасы сәјәсиндә бөјүк бир груп битки топланыр ки, бунлар мөвчуд шәраитдә җахшы бөјүҗүр, инкишаф едир вә игтисади чәһәтдән кәлирли олмалары илә фәргләнир. Лакин онларын һамысы халг тәсәррүфаты үчүн еҗни дәрәчәдә лазымлы сәјылмыр. Белә олдуҗда халг тәсәррүфаты үчүн даһа чох зәрури олан биткиләрин бечәрилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Мисал үчүн Күр—Араз дүзәнлиҗинин әксәр районларыны көтүрәк. Бу районларын тәбии-тарихи шәраити памбыг, дәнли биткиләр, үзүм, шәкәр чуғундуру, чәјир-дәкли мејвәләр, һабелә бир сыра субтропик техники биткиләрин нормал бөјүҗүб, инкишаф етмәсини, җахшы мәһсул вермәсини тамамы илә тә’мин едир. Көстәрилән биткиләрдән бә’зиләри (мәсәлән, үзүм) игтисади чәһәтдән дә чох кәлирлидир. Лакин буна бахмаҗараг, һәмин районларын учдантутма һамысында үзүм әкилмир; чүнки халг тәсәррүфаты үчүн памбыг үзүмдән дә вачиб олдуғундан биринчи нөвбәдә памбығын җерләшдирилмәси зәруридир.

3. Кәнд тәсәррүфаты биткиләринин сортларыны җерләшдирәркән игтисади амилләрә чох бөјүк әһәмијјәт верилмәлидир.

Һәр шејдән әввәл, мүүҗән агроеколожи районда бу вә җа дикәр кәнд тәсәррүфаты биткисинин игтисади нөгтејинәзәрдән кәлирли олуб-олмадығыны мүүҗән етмәк лазымдыр.

Игтисади чәһәтдән кәлирли дедикдә, буну баша дүшмәк лазымдыр ки, биткинин бечәрилмәсинә сәрф едилән вәсаит алынан мәһсулун чүз’и бир һиссәсини тәшкил етмәлидир.

Елә етмәк лазымдыр ки, чәкилән хәрч мугабилиндә көтүрүлән кәлирин азы 70%-и газанча галсын. Јалныз белә олдуҗда һәмин тәсәррүфат, бизим зәннимизчә, там мә’насы илә кәлирли һесаб едилә биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф агроеколожи районларда јалныз җахшы бөјүҗүб, инкишаф едә билдији үчүн бир чох биткиләр сәнајә әһәмијјәтли биткиләр

сырасына дахил едилмишдир. Ләнкәран—Астара әјаләти рајонларында тунг ағачынын, республиканын аран рајонларында картофун, Гарабағын аран һиссәсиндә гвајуланын, Абшеронда вә Нуха—Загатала рајонларында батағын әкилиб бечәрилмәси факты буна мисал ола биләр. Јухарыда адлары чәкилән, еләчә дә бир чох башга биткиләрин бечәрилмәси тәчрүбәсинә әсасланараг, һәмин биткиләр игтисади амилләр нәзәрдә тутулмадан, сәнаје характерли биткиләр сырасына дахил едилмиш вә нәтичәдә республикамызын бир сыра колхоз вә совхозлары игтисади чәһәтдән хејли зәрәр чәкмишдир.

Бүтүн бунлар ашкар сурәтдә көстәрир ки, ајры-ајры агроеколожи рајонларда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин өзләрини апармасы илә јанашы, онларын игтисади нөгтеји-нәзәрдән кәлирли олмасы да нәзәрдә тутулмалыдыр.

Тәсәррүфатын кәлирли олдуғу мүәјјән едилдикдән сонра кәнд тәсәррүфаты биткиләринин дүзкүн јерләшдирилмәси үчүн гаршыда бөјүк игтисади һесабламалар дурур. Бу, игтисадчылар тәрәфиндән һәлл едилмәли олан мүстәгил бир мәсәләдир.

Бундан әлавә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты саһәләринин, хүсуси илә дә һејвандарлыг кими бөјүк бир саһәнин башга саһәләрлә әлағәли шәкилдә инкишаф етдирилмәсинә диггәт верилмәлидир. Кәнд тәсәррүфатынын ән мүһүм саһәси олан һејвандарлыг халг тәсәррүфатынын бүтүн башга саһәләри илә әлағәли шәкилдә инкишаф етдирилмәлидир.

Игтисадчыларымыз монокултуранын зәрәрли олдуғуну нәзәрә алараг, халг тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсинә даир дөвләт планына әсасланыб, тарлачылыг, бағчылыг, үзүмчүлүк вә с. кими саһәләрин әлағәли шәкилдә инкишаф етдирилмәсинә фикир вермәлидирләр.

Бу заман әмәк еһтијатлары, мөһсул сатышы, нәглијат, е'маледици сәнајенин јерләшдирилмәси вә с. кими мәсәләләр һеч дә башдансовду һәлл едилмәмәлидир.

Нәһајәт, белә бир чәһәти дә гејд едәк ки, кәнд тәсәррүфаты биткиләри јерләшдириләркән ајры-ајры мүәссисәләрин истеһсалат еһтијачлары үчүн тәләб олуна биткичилик дә нәзәрдә тутулмалыдыр. Бә'зән бу вә ја

дикәр бир мүәссисә халг тәсәррүфатынын инкишаф ет-
дирилмәси планына дахил олмајан бир сыра биткиләрин
хаммалыны тәләб едир. Белә биткиләр сырасына тибб
сәнајесинин еһтијачлары үчүн бечәрилмәли олан дәрман
биткиләрини, әтријјат сәнајесинин еһтијачлары үчүн
ефир-јағлы биткиләри, стадионларда јашыл өртүк јә-
ратмаг үчүн тәләб олуна биткиләри вә с. аид етмәк олар.
Бу биткиләрин јерләшдирилмәси вә бечәрилмәси ајрыча
олараг нәзәрдә тутулур.

IV фəсил

АЗƏРБАЈЧАН ССР АГРОЕКОЛОЖИ РАЈОНЛАРЫ ТƏБИИ ШƏРАИТИНИН ГЫСА ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Азəрбајчан Совет Сосиалист Республикасы Аврасијанын ахарсыз саһəsi дахилиндə јерлəшиб, Арал—Хəзəр чəkəkлији илə сых сурəтдə əлагəдардыр. Азəрбајчан $38^{\circ}24''$ вə $41^{\circ}54''$ шимал ен даирəсиндə, $44^{\circ}46''$ вə $50^{\circ}21''$ шəрг узунлуг даирəсиндə јерлəшир.

Азəрбајчан Шимали Чин, Шимали Кореја, Шимали Јунаныстан, Италијанын чəнуб һиссəsi, Сардинија адалары вə Испанијанын орта һиссəsi илə бир паралелдəдир.

Азəрбајчанла ејни ен даирəsi зонасында Совет республикаларындан Түркмəнистан, Өзбəкистан, Гырғызыстанын чəнуб һиссəsi вə Тачикистанын шимал һиссəsi јерлəшир.

Гафгаз бəрзəхи дахилиндə Азəрбајчан ССР мұхтəлиф орографик вə кеоморфоложи үнсүрлəри əһатə едən кениш бир əразини тутур.

Республиканын сəрһəддинə шималда Бөјүк Гафгаз системинин чəнуб-шəрг һиссəсинин голлары вə дағ силсилəлəри, чəнуб-гəрбдə Қичик Гафгаз системинин шəрг јарысынын јайлалары вə дағ силсилəлəри, чəнуб-шəргдə—сонрадан Иранда Богровдағ силсилəсинə вə даһа сонра Елбурс дағ системинə кечən Лəнкəран дағлары дахил олур.

Бөжүк вә Қичик Гафгаз дағ системләри арасында келиш Күр—Араз дүзәнлији јерләшир; бу дүзәнлик республика эразисинин дөрддә бир һиссәсини ғһатә едир. Күр—Араз дүзәнлији Минкәчевир јахынлығындан башлајарағ, дәниз сәтһиндән 200 м-әдәк һүндүрлүкдә олан бир зонада Хәзәр дәнизинәдәк узаныр.

Ики бөжүк Күр вә Араз чајлары бу дүзәнлији кәсиб кечәрәк ону Ширван, Гарабағ, Мил, Муған вә Салјан дүзләринә бөлүр.

Бундан башга, Азәрбајчанда даһа ики дүзәнлик вардыр: Абшерон јарымадасындан шимала доғру Самур—Дәвәчи дүзәнлији вә Талыш дағларынын әтәкләри илә Хәзәр дәнизи арасында Ләнкәран дүзәнлији. Азәрбајчан тәбии-тарихи өлкәсинә Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасы дахилдир. Нахчыван МССР Совет Иттифагынын ән чәнуб республикаларындан бири олуб, Кичик Гафгазын чәнуб-гәрб гуртарачағында јерләшир.

Нахчыван МССР дәниз сәвијјәсиндән чох һүндүрдә јерләшән типик дағлыг өлкәдир. Чоғрафи јерләшмәсинә, һүндүрлүјүнә кәрә, Нахчыван МССР-и мүстәгил бир тәбии-тарихи өлкә кими кәтүрмәк оларды. Лакин буранын тәбии-тарихи шәраитинин әсас чәһәтләри Азәрбајчанын башга вилајәтләринин һәмин чәһәтләри илә сон дәрәчә охшар олдуғундан биз Нахчыван МССР-и бир агроэкологі вилајәт кими кәтүрмәји мәгсәдәујун һесаб етдик.

Азәрбајчан эразисинин бөжүк бир һиссәси (бүтүн ашағы һиссәси) дәниз дибиндән ибарәтдир; бурада дәниз үчүнчү дөврүн сонларында чәкилмишдир.

Азәрбајчанын кеоложи тарихиндән мә'лумдур ки, бүтүн орта дүзәнлик һиссә вә Нахчыван вилајәти вахты илә (тәхминән үчүнчү дөврүн икинчи јарысына гәдәр) дәниз олмушдур. Бу дәниздән баш галдыран Бөжүк вә Қичик Гафгаз дағлары, һабелә Ләнкәран дағ системинин дағлары чох көзәл субтропик биткиләрлә өртүлү олмушдур. Ләнкәран—Астара массивиндә һәмин биткиләрин галығлары инди дә вардыр. Бу исә кечмишдә Азәрбајчанда јумшағ, исти вә рүтубәтли иглим олдуғуна шәһадәт верир.

Республикамызын кеоложи гурулушу кәстәрир ки, дәниз бирдән-бирә дејил, тәдричлә чәкилмиш вә бундан да, сон дәрәчә ајдын ифадә олунан ајры-ајры терраслар шәклиндә изләр галмышдыр.

Көрүнүр, дениз лап эввэл Појлу—Јевлах рајонунда чәкилмиш вә бурада илк, јухары террасы — Кировабад вадисини әмәлә кәтирмишдир. Икинчи, орта террас Јевлахдан Ағчагабула гәдәр олан саһәни тутур; нәһәјәт, үчүнчү — шәрг террас исә дәнизин ән кеч чәкилмиш олдуғу Мил, Муған вә Салјан дүзләри рајонунда, һабелә Гобустанда јерләшир.

Дәнизин чәкилмәси вә гурунун кенишләнмәси просеси Азәрбајчанын тәбии-тарихи шәраитинин бүтүн амилләриндә из бурахмышдыр. Белә ки, јағынтыларын мигдары азалмыш, јај температуру јүксәлмиш, ғыш температуру исә ашағы дүшмүшдүр. Һаванын температурунун дәјишилмә амплитудасы да кетдикчә артмышдыр.

Бүтүн бунлар биткиләрдә вә торпаг әмәлә кәлмәсиндә мүәјјән дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр. Белә ки, биринчи террасын торпағы әсас е'тибары илә шабалыды олуб, јарымбозғыр биткиләри илә характеризә едилир. Икинчи террас јарымкол типли биткиләри (ксерофитләр үстүнлүк тәшкил едир) олан боз торпаглара маликдир. Нәһәјәт, үчүнчү террас шиддәтли шорлашмыш торпағы вә јарымсәһра шоран биткиләри илә фәргләнир.

Бурада торпаглар о гәдәр чавандыр ки, онлары әслиндә грунт адландырмаг даһа дүрүст оларды.

Бүтөвлүкдә Азәрбајчан торпаглари һаггында данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, бу торпаглар С. А. Захаров, В. В. Акимтсев, В. П. Смирнов-Локинов, В. Р. Волобујев, Р. В. Ковалјов, М. Е. Салајев, К. Ә. Әләкбәров вә бир чох башгаларынын әсәрләриндә әтрафлы сурәтдә өјрәнилмишдир. Бундан әлавә, 1953-чү илдә мүәллифләр коллективи тәрәфиндән тәртиб едилмиш «Азәрбајчан ССР-ин торпаглари» китабы чапдан чыхмышдыр.

Ејни сөзләри Азәрбајчанын битки өртүјү һаггында да демәк олар. Чохдан бәри бөјүк нәбататчы-флорачылар, систематикачылар, кеонәбататчылар, мешәчиләр вә с. коллективи республикамызын зәнкин биткиләринин өјрәнилмәси илә мәшғул олмушлар. Онларын јарадычы әмәјинин нәтичәси олараг бир сыра гијмәтли әсәрләр нәшр едилмишдир ки, бунларын да ичәрисиндә биринчи нөвбәдә Н. И. Кузнетсов, Н. А. Буш, А. В. Фоминин чохчилдли «Гафгазын флорасы үчүн материаллар» (1903) әсәрини, Ј. С. Медведјевин «Загафгазија мешәләринә даир очерк» (1905), «Гафгазда битки вилајәтләри һаггында» (1907),

А. А. Гроссхеймин дэфэлэрлэ нәшр олунмуш вә бир чох дилләрә тәрчүмә едилмиш «Гафгазын флорасы» (1928), «Гафгазын битки еhtiјатлары» (1941), «Гафгазын битки сәрвәтләри» (1952) вә с. әсәрләри көстәрмәк олар.

Нәбататчыларын бөјүк бир коллективи — Л. И. Прилипка, И. И. Карјакин, Р. Ј. Рзададе, А. М. Гулијев, В. Х. Тутајуг, Ј. М. Исајев, В. Ч. Начыјев, М. И. Богданов вә башгалары ајры-ајры монографијалар чап етдирмәклә бәрабәр, һәм дә чохчилдли, санбаллы бир әсәр олан «Азәрбајчанын флорасы»нын (1950—1959) мүәллифләри-дир.

Бүтүн бунлара көрә дә биз Азәрбајчанын вилајет, әјаләт вә рајонларынын тәбии-тарихи шәраитини тәсвир едәркән битки өртүјүнү вә торпағы үмуми шәкилдә характеризә едирик. Лакин рајонлашдырма мәгсәди илә һәмин амилләрдән мүкәммәл сурәтдә истифадә олунмуш-дур.

Азәрбајчанын шималдан, гәрбдән вә чәнубдан дағларла әһатә едилмиш олмасы ону мәнфи иглим тәсирләриндән хејли горујур; шәрг тәрәфдән исә әрази ачыг олдуғундан Хәзәр дәнизинин вә мүәјјән гәдәр дә Закаспи сәһрасынын тәсиринә мәруз галыр. Мәлүмдур ки, Түркмәнистан вә Закаспи сәһрасы исти-гуру күләкләрин, гуру думанын, тоз туфанларынын, бәзән дә сојуг ғыш күләкләринин мәнбәјидир. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, дәниз Закаспи иглиминин зәрәрли тәсирини бир гәдәр зәифләдир. Бу мәнада Хәзәр дәнизинин ролу ашағы-да көстәрилдији кимидир.

Исти-гуру күләкләр Хәзәр дәнизи үзәриндән кечәркән сојујур, рүтубәтләшир, зәифләјир (хүсуси илә ашағы гатларда) вә Азәрбајчан әразисинә дахил олдуғда өз илкин хүсусијјәтләрини сон дәрәчә итирмиш олур. Исти-гуру күләкләр јалныз 7 балдан артыг бир гүввәтлә әсдији заман исти вә гуру һава ахыны, јенә дә нисбәтән зәифләмиш һалда, Азәрбајчана дахил ола билир (Сухомлинов, 1948, 1958). Бунунла бәрабәр, һәмин күләкләр дәнизин акваторијасы үзәриндән кечәрәк үздәки ғызмыш су гатларыны нисбәтән сојуг олан ашағы гатларла гарышдырыр вә беләликлә дә дәниз сәһнинин, еләчә дә дәнизә јахын саһил рајонларынын орта температуруну ашағы салыр.

Гыш вахтлары исə бунун əксинə олур. Закаспидən, һа-
белə шималдан вə шимал-шəргдən əсən сојуғ гыш күлək-
лəri дənиз үзəриндən кечəрək гызыр; чўнки гышда дənиз
сујуунун температуру гурунун температурундан хејли ју-
хары олур. Бунун сажəсиндə дə гыш ајларында Хəзэр дə
низинин Азэрбајчан саһиллəринин температуру Закаспи-
нин температурундан 3—4° јухары олур.

Азэрбајчанын дənизкəнары гуршағында тез-тез саһил
күлəклəri (бризлэр) галхыр ки, бунлар да күндүзлэр
дənиздən гуруја, кечəлэр исə гурудан дənизə əсир. Бу кү-
лəклэр əсас етибары илə апрелдən октјабрадək (октјабр
да дахил олмагла) əсир. Саһил күлəклəринин (бризлə-
рин) тəсири алтында һаванын температуру ашағы дү-
шүр. Белə ки, мəsələn, иллик максимумлар өлкəнин мэр-
кəзи һиссəсиндə 40—42°-јə чатдығы һалда, саһил күлək-
лəri гуршағында күчлə 36—38° олур.

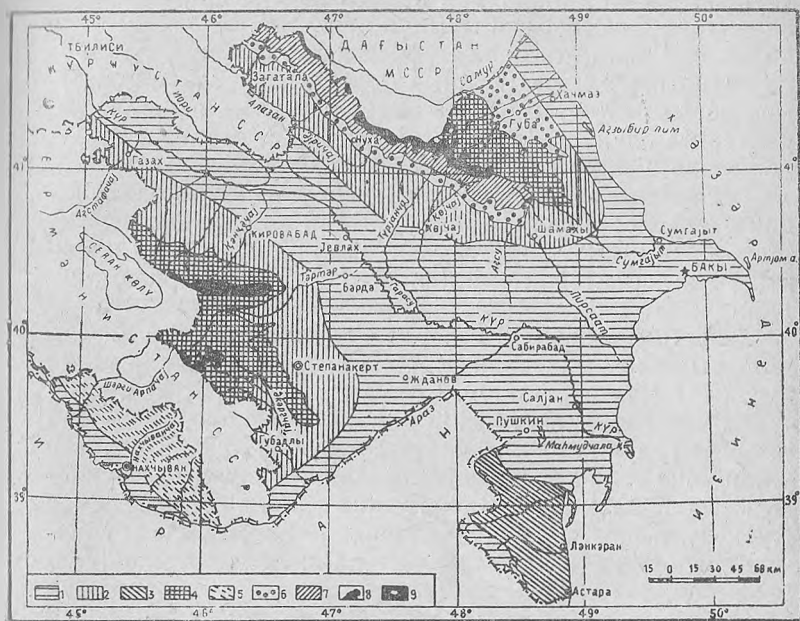
Азэрбајчанын чоғрафи јерлəшмə хүсусијјəтлəri, Кү-
нəш ишығы вə һəрарəтинин боллуғу, релјефин мүхтəлиф-
лији (жениш дүзənликлэр, вадилэр, дағ этəклəri вə мүх-
тəлиф истигамəтлэрə доғру узаныб кедən јүксək дағ сил-
силəлəri)—бүтүн бунлар Хəзэр дənизи илə əлагəли су-
рəтдə республиканын иглиминин сөн дэрəчə мүхтəлиф
олмасыны шəртлəндирир. Тəкчə буну кəстəрмək кифајəт-
дир ки, Азэрбајчанда 26 нөв мүхтəлифлији олан ашағы-
дакы 8 əсас иглим типинə раст кəлирик (Шыхлински,
1949).

1. Гуру степ вə јарымсəһра иглими.
2. Гышы гурағ кечən мұлајим-исти иглим.
3. Јајы гурағ кечən мұлајим-исти иглим.
4. Гышы гурағ кечən сојуғ иглим.
5. Јајы гурағ кечən сојуғ иглим.
6. Јағынтыларын мөвсүмлэр үзрə, демək олар ки, бə-
рабэр дүшдүјү мұлајим-исти иглим.
7. Бүтүн мөвсүмлəрдə јағынты бол олан сојуғ иглим.
8. Дағлығ тундра иглими (3-чү хəритə-схем).

Белə бир чəһəти дə гејд етмək марағлыдыр ки, Коппе-
нин тэрəфиндən бүтүн Јер күрəsi үчүн мүəјјən едилмиш
11 əсас иглим типиндən республикамызын əразисиндə 7-си
мөвчуддур. Бунунла бəрабэр, Азэрбајчан ССР-дə Јер
күрəсинин башга вилајəтлəриндə олмајан бир иглим ти-

иннә дә тәсадүф едилир; бу, јалныз Нахчыван МССР-ә мөхсусдур.

Иглим хусусијјәтләринин белә сон дәрәчә мұхтәлиф олмасы, тәбиидир ки, республиканын торпаг-битки хусу-

3-чү хәритә-схем. Азәрбајҗан ССР-ин әсас иглим типләри.
(Ә. М. Шыхлиński тәртиб етмишдир, 1954).

1. Јарымсәһра вә гуру степ иглими; 2. Гышы гуру кечән мұлајим-исти иглим; 3. Јајы гуру кечән мұлајим-исти иглим; 4. Гышы исти кечән сојуг иглим; 5. Јајы гуру кечән сојуг иглим; 6. Бүтүн мөвсүмләрдә јағынтыларын, демәк олар ки, бәрәбәр сурәтдә пәјландығы мұлајим-исти иглим; 7. Бүтүн мөвсүмләрдә јағынтыларын бол олдуғу сојуг иглим; 8. Дағ тундралары иглими; 9. Бузлаглар.

сијјәтләринин вә һејванлар аләмнинин дә чох мұхтәлиф олмасына имкан јаратмышдыр.

Азәрбајҗанын физики-чоғрафи шәраитинин мурәккәб вә чохчәһәтлилији вә бурада ән мұхтәлиф тәбии ландшафтларын варлылығы нәтичәсиндә Азәрбајҗан мүстәгил бир тәбии-тарихи өлкә һесаб олунур.

Вилајәтләрин, әјаләтләрин вә рајонларын ғыса характеристикасына кечмәдән әввәл гејд едәк ки, Азәрбајҗанын тәбии-тарихи шәраитинин сон дәрәчә мұхтәлиф олмасы үзүндән һәмин ваһидләрин һамысына ејни бир схематик характеристика вермәк мүмкүн дејилдир. Бә'зән бу вә ја дикәр бир вилајәти даһа мүфәссәл характеризә етмәк вә рајонлар арасындакы јалныз фәргли чәһәтләри көстәрмәк лазым кәлир, бә'зән дә вилајәт үмуми шәкилдә характеризә олунур, әјаләт вә рајонлар исә әтрафлы сурәтдә тәсвир едилир.

Республикамызын бир чох јүксәк дағлыг рајонларында метеороложии шәбәкә јохдур. Бә'зи рајонларда исә метеороложии стансијалар бүтөвлүкдә рајонун иглими шәраити үчүн характерик олмајан мәнтәгәләрдә јерләшмишдир.

Белә бир чәһәти дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, рајонларын әксәријјәтинин релјефи, иглими вә дикәр тәбии амилләри мұхтәлиф олур. Белә ки, мәсәлән, Лачын рајонунда метеороложии стансија рајон мәркәзиндә, далда бир јамачда гурулмушдур; һалбуки буранын шәраити бүтүн рајон үчүн әсла характерик дејилдир. Фүзули рајонундакы метеороложии стансија һағгында да ејни сөzlәри демәк олар; бу стансија рајонун дүзәнлик һиссәсиндә гурулмушдур ки, буранын да шәраити рајонун дәрә-тәпәли јерләри үчүн характерик дејилдир. Чох вахт метеороложии стансијасы олмајан һәр һансы бир рајону характеризә едәркән биз бурадакы фитоиндикаторлара әсасланырыг.

Мәсәлән, Кәлбәчәр рајонунда метеороложии стансијалардан бири иглими башга мәнтәгәләр үчүн һеч дә типик олмајан Исти-су гәсәбәсиндә јерләшир. Лакин битки өртүјүнә вә хүсуси илә дә бечәрилән биткиләрә әсасланараг демәк олар ки, јүксәкдә јерләшмәсинә бахмајараг, буранын иглими кәскин олмајыб, мұлајим-сојугдур. Исти-су мешәләриндә чыр алма, армуд, гарағат, фындыг вә әрик вардыр. Вадиdә, дәниз сәвијјәсиндән 2 100 м һүндүрлүкдә, Галыблы вә Ванк кәндләриндә килас, әрик, тут јахшы јетишир; бурада ајры-ајры шафталы нүмунәләринә дә тәсадүф едилир. Јухарыда ады чәкилән биткиләрин јајылмасы исә бураларда иглимин мұлајим-сојуг олдугуну көстәрир. Лакин бүтүн бунарла бәрабәр биз белә рајонлар

үчүн айры-айры метеорологи үнсүрлөр үзрө мүүжөн рә-
томлөр көстөрө билмирик. Әслинә галса, биз тәбии-тари-
хи шәраитин бүтүн амилләринин мүфәссәл тәсвирини
һәрмәк вәзифәсини гаршымызда гојмајыб, јалныз елә
бирәк амилләр үзәриндә дајанырыг ки, онлары билмәдән
көнд тәсәррүфаты биткиләринин дүзкүн јерләшдирилмә-
си мүмкүн дејилдир.

А. БӨЈҮК ГАФГАЗ ВИЛАЈӘТИ

Сәрһәдди. Бөјүк Гафгаз вилајәти Азәрбајчан әрази-
синин (бөјүк бир саһәни тутан шимал-шәрг саһилбоју дү-
шәлији истисна едилмәклә) шимал вә шимал-шәрг һис-
сәсиндә јерләшир. Бу вилајәт шималда Дағыстан МССР-
лә, гәрбдә Күрчүстан ССР-лә һәмсәрһәд олуб, шимал-
шәргә доғру Хәзәр дәнизинәдәк, шәргә доғру исә Бөјүк
Гафгаз сыра дағлары голларына гәдәр узаныр; чәнубда
сәрһәд дәниз сәвијјәсиндән 400 м-әдәк јүксәкликдә Күр
чајы вадиси бојунча узаныр.

Орографијасы. Бөјүк Гафгаз вилајәти, шимал-шәрг
һиссәсиндәки кичик дүзәнлик истисна едилмәклә, јүксәк
вә орта дағлыг бир јердир. Вилајәтин ән јүксәк зирвәси
шәрда бузлагларла өртүлү олан Базардүзү дағыдыр
(4 485 м). Бундан о гәдәр дә узаг олмајан бир мәсафәдә,
шимал-шәргә доғру јан силсиләдә Шаһ дағы (4 250 м)
јерләшир; бу дағын да зирвәсиндә кичик бузлаглар вар-
шыр. Бөјүк Гафгазын чәнуб-шәрг һиссәси, мәркәзи һиссә-
си һисбәтән, алчагдыр; һәм дә Бабадағын зирвәләриндән
башлајараг һүндүрлүк сүр'әтлә азалыр.

Үмумијјәтлә, Бөјүк Гафгаз вилајәти һүндүрлүјү вә ја-
манлыларынын диклији мүхтәлиф олан дағ силсиләләрин-
ин ибарәтдир. Буранын әразиси мүхтәлиф истигамәтләр-
дә ја шимал-шәргә, Хәзәр дәнизинә, ја да чәнуб-гәрбә,
Күр чајына доғру узанан вадиләрлә парчаланмышдыр.
Вилајәтин шимал-шәрг һиссәсиндә Самур — Дәвәчи дү-
шәлији јерләшир.

Әрази вадиләрлә гәрб һиссәдә енинә, шәргдә исә узу-
нуна истигамәтдә парчаланмышдыр.

Иглими. Бөјүк Гафгаз вилајәтинин иглими јухарыла-
ры галхдыгча, еләчә дә јамачларын експозисијасындан
ишәк олараг сон дәрәчә дәјишкәндир. Бурада јухарыдан

ашағыја доғру бир нечә иглим типи бир-бири илә нөвбәләшир: даим гар вә бузлагларла өртүлү јерләр иглими, дағлыг тундралар иглими, сојуг рүтүбәтли, мүлајим-сојуг рүтүбәтли, мүлајим-исти рүтүбәтли, мүлајим-исти ја-рымрүтүбәтли вә мүлајим-исти гуру иглим.

Даими гар вә бузлаглар иглими дәниз сәвијјәсиндән 3 800 м һүндүрлүкдә, јүксәк зонада һакимдир. Дағлыг тундралар иглими дәниз сәвијјәсиндән 2 700 м һүндүрлүкдә јерләшән јухары алп гуршағында тә'сир көстәрир. Бу ики иглим типи Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә мәһдуд саһәдә јайылмышдыр. Бу һиссәдә шахталар (бә'зән јәј ајларында да) кәскин вә сүрәкли олур. Гар өртүјү галындыр вә кеч әријир. Алп гуршағынын иглими, бурада чәмән биткиләринин бол инкишаф етмәсиндән көрүндүјү кими, сојуг рүтүбәтлидир.

Бир гәдәр ашағыда, мешә гуршағында иглим мүлајим-сојуг рүтүбәтлидир; буранын јәјы сәрин, ғышы исә мүлајим-шахталы олур. Һәмин иглим типи Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб јамачларынын гәрб һиссәсиндә мүлајим-исти јарымрүтүбәтли иглим типи илә әвәз олунур. Сыра дағларын чәнуб-шәрг учгарында, тәсвир олунан вилајәтин дүзән јәјлалары вә дүзәнлик һиссәсиндә мүлајим-исти гуру иглим үстүнлүк тәшкил едир.

Грунт сулары. Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә грунт сулары әсас е'тибары илә дәриндә јерләшир. Лакин бә'зи јерләрдә грунт суларынын јатым дәринлији тәхминән 2—5 м-дән артыг олмур. Грунт суларынын бә'зән јер сәтһинә јахын јерләшмәси илә әлагәдар олараг, бурада батаглашмыш јерләрә дә тәсадүф едилир. Јарған-батаглыг массивләриндә грунт сулары дәриндә јерләшир ки, бу да јарғанларын дренажедичи ролу илә изаһ олунур. Вилајәтин јалныз дүзәнлик һиссәсинин бә'зи јерләриндә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә минераллашмыш сулар вардыр.

Һидрографијасы. Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә чохлу мигдарда ири вә хырда чајлар вардыр. Онларын һамысы өз башланғычыны 2 200—3 500 м һүндүрлүјү олан дағлардан көтүрүр. Бурадан ени вә узунлуғу мүхтәлиф олан 50-јә гәдәр чај ахыр. Бу чајлар үч истигамәтдә ахыр: шимал-шәргә ахараг Хәзәр дәнизинә, чәнуб-гәрбә ахараг, Ганых (Алазани) чајына вә чәнуба ахараг Күр чајына төкүлүр.

Шимал-шәрг истигамәтиндә ахан чајлар бунлардыр:

Самур, Гусарчај, Гуручај, Вөлвәличај, Гудјалчај, Кил-килчај, Сталчај, Дәвәчичај, Сумгајытчај вә с. Чәнуб-гәрб истигамәтиндә ахан чајлар: Балакәнчај, Мазымчај, Катехчај, Талачај, Мухахчај, Гурмухчај, Әјричајдыр ки, бу чајлар да Ганых (Алазани) чајына төкүлүр. Бу чајлары ичәрисиндә сују бол олан Әјричајдыр.

Ганых (Алазани) чајы Загафгазијанын күчлү ахан чајларындан биридир. Лакин Азәрбајчан әразисиндә бу чајын сујундан суварма мөгсәдләри үчүн чох аз истифадә олунур.

Чәнуб истигамәтдә Әлинчәчај, Турјанчај, Көјчај, Кирдиманчај вә Ағсу чајы ахыр. Лакин бу чајларын сују республиканын јалныз дүзәнлик һиссәсиндә тәсәррүфат әһәмийјәти кәсб едир ки, бу һиссә дә башга бир агроэкономика вилајәтин әразисинә дахилдир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јухарыда ады чәкилән чајлар (Әлинчәчај, Турјанчај вә бә'зи башга чајлар истисна едилмәклә) дәрин дар дәрәләрлә вә чох мејилли ахыр. Өз јоллары үзәриндә бу чајлар шәләләләр вә чај пилләләри әмәлә кәтирир, дүзәнлијә чатдыгда исә чыхыш конуслары чох күчлү олур. Мүәјјән мөчрасы олмадығындан бә'зи чајлар әксәр һалларда сутоплајычы артеријалара кәлиб чата билмир.

Бөјүк Гафгаз вилајәтинин чајлары, башлыча олараг, атмосфер чөкүнтүләри, дағларда гарларын әримәси, грунт сулары вә хејли дәрәчәдә дә бузлаглар, булаглар вә дағ көлләри һесабына гидаланыр. Јазда, гисмән дә јај-пајыз вахтлары чохлу кур јағышлар јағмасы вә дағларда гарларын әримәси нәтичәсиндә бу чајлар (хүсуси илә чәнуб јамачда оланлар) кур селләрә дөнүб, дағын-тылар әмәлә кәтирәрәк кәнд тәсәррүфатына бөјүк зијан вурур.

Үмумийјәтлә, дағлыг вә дағәтәји гуршагларын әразиси һәммин чајларын сују илә аз суварылыр. Орографијасы мүрәккәб олдуғундан бурада ирригасија системләри јаратмаг да бөјүк чәтинликләрлә әлагәдардыр.

Бу вилајәтин бир чох јерләриндә атмосфер чөкүнтүләринин бол олмасы сәјәсиндә кәнд тәсәррүфаты дәмјә әкинчилик әсасында тәшкил едилмишдир.

Торпаглары. Шагули зоналлыг вә јамачларын экспозицијасы Бөјүк Гафгаз вилајәтинин торпаг өртүјүнә дә өз

тә'сириши көстәбир. Буранын торпаг өртүжү дә, иглими кими, сон дәрәчә мүхтәлиф олмасы илә фәргләнир. Вилајәтдә дағ-тундра торпагларына тәсадүф едилір (һазырда бу торпагларда әкинчилик мүмкүн дејилдир); бурада әкин үчүн јарарлы олан дағ-чәмән торпаглары да вардыр. Вилајәтдә һәмчинин дағ гара торпаглары вә шабалыды торпагларын нөв мүхтәлифлији дә јажылмышдыр. Мешәләрлә өртүлмүш јерләрдә шабалыды вә гара торпаглары сыхышдыран боз мешә торпаглары инкишаф етмиш, Ганых (Алазани) чајы бојунча исә изафи грунт нәмлији олан торпаглар раст кәлир.

Битки өртүжү. Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә битки өртүжү, торпаг-иглим шәраитинә ујғун олараг, чох мүхтәлифдир. Бурада битки өртүжүнүн јажылмасы да шагули зоналлыгдан чох асылыдыр.

Вилајәтин ән јүксәк гуршагларында алп вә субалп биткиләринә бөлүнән јүксәк дағлыг биткилији инкишаф етмишдир. Алп формасијаларынын от гарышығынын тәркиби мүхтәлиф вә боју алчагдыр; от гарышығынын инкишафы торпағын рүтүбәтилији вә структурундан асылыдыр. Даими гарла өртүлү олан хәттә јахынлашдыгча бигкилик сејрәлир вә бузлагларда гаја вә дашлар арасында өзүнә мәскән салан алчаг бојлу биткиләрә тәсадүф едилір.

Алп биткилији зонасындан ашағыда, 2 600 м-дән 2 200—2 000 м-әдәк олан гуршагда чәмән вә бозгыр характерли от гарышығынын тәркиби зәнкин олан субалп формасијалары јажылмышдыр. Бәзи јерләрдә 1 700 м һүндүрлүкдән башлајараг, субалп биткилијинә раст кәлмәк олур. Бу исә онунла изаһ едилір ки, мешәләрин гырылмасы нәтичәсиндә онларын јухары сәрһәдди сүн'и сурәтдә ашағы енмишдир.

Мешәләр рүтүбәтли јерләрдә ашағы енир, нисбәтән даһа гуру јерләрдә исә јухары галхыр.

Шәргә доғру кетдикчә иглимин гураглығынын артмасы илә әлагәдар олараг вилајәтин битки өртүжү нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә јохсуллашыр.

Алп гуршағында чыр јулафлы ассосиасијалар кениш јажылмышдыр. Бундан әлавә, мүхтәлиф *Lentiana*, *Trifolium*, *Companula*, *Cerastium*, *Primula* нөвләри дә раст кәлир.

Субалп гуршағы үчүн тонгалоту, келерија, ади гара-
ронча, пәмкүл, астрансија, зынгыровоту вә саирә харак-
терикдир. Алп вә субалп биткилијинин тәркибиндә *Vale-*
gana, *Carum* вә саирә кими дәрман биткиләри вардыр.

Бөјүк Гафгаз вилајетинин мешә биткилијинин дә тәр-
киби чох мүхтәлифдир; бурада 150-дән артыг битки нөвү
вардыр. Вилајетин мешәләри әсас е'тибары илә јарпаг-
лы ағач чинсләриндән ибарәтдир (шамлыглар вә ардыч
чөпкәлликләри истисна едилмәклә). Гармагвары шам
ағачларындан ибарәт олан шам мешәләри Загатала вә
Гусар рајонларында кичик мигјасда јайылмышдыр. Ви-
лајәтдә јарпаглы ағачлардан ән чох фыстыг, вәләс, па-
лыд, чөкә вә башгаларына тәсадүф едилир. Вилајетин
шимал һиссәсиндә дүзәнликдә әсасән палыд вә гарағач-
лардан ибарәт олан папилли јарпаглы мешәләр раст кә-
лир. Бурада коллуг биткиләрдән јемишан вә әзкил битир;
шалаг, күјәмә, чыр үзүм вә хамырмаја кими сармашан
биткиләр дә чох инкишаф етмишдир.

Бөјүк Гафгаз вилајәти ашағыдакы әјаләт вә рајонла-
ра бөлүнүр:

1. ГУБА—ХАЧМАЗ ӘЈАЛӘТИ

Губа — Хачмаз әјаләти Бөјүк Гафгаз вилајетинин
шимал-шәрг һиссәси әразисинин бүтүн дағлыг вә дағәтә-
ји һиссәсини тутур. Бураја Гусар, Губа, Дәвәчи, Шамахи,
Немајыллы вә гисмән дә Гутгашен инзибати рајонлары-
нын дағлыг һиссәләри дахилдир.

Релјефинә көрә бу әјаләт чох мүрәккәбдир. Дәниз сә-
вијјәсиндән 2 200 м јүксәкликдә јай отлаглары кими исти-
фада олуан алп вилајәти јерләшир; бундан јухарыда ки-
чик бузлаглар вардыр. Бу гуршагдан ашағыда әкинчилик
кифајәт гәдәр кениш инкишаф етмишдир. Мешәләр нис-
бәтән аздыр, субалп чәмәнләри исә бөјүк саһәни тутур.
Әјаләт шимал-шәрг тәрәфдән ачыг олдуғу үчүн бурада
температуру ашағы салан сојуг күләкләр әсир. Мешәләр
гуршагындан јухарыда атмосфер чөкүнтүләринин мигда-
ры бир гәдәр азалса да, торпағын вә һаванын рүтубәтли-
лији кифајәт гәдәр јүксәкдир. Јухарыларда гар өртүјү га-

лындыр вэ кеч эријир, лакин ашағы дүшдүкчэ тэдричэм азалыр.

Губа—Хачмаз әјаләти ашағыдакы рајонлары әһатә едир:

1. Дағлыг Гусар — Гонагкәнд рајону. Бу рајона Губа рајонунун шимал-гәрб, гәрб вэ чәнуб-гәрб һиссәси, һабелә Гусар, Дәвәчи рајонларынын о гәдәр дә бөјүк ол-мајан дағлыг һиссәсини әһатә едән вэ дәниз сәвијјәсин-дән 800 м-дән јүксәкликдә јерләшән бир әрази дахилдир.

Дағлыг Гусар — Гонагкәнд рајонунун релјефи дикли-ји мүхтәлиф олан дағ силсиләләриндән, дар дәрәләрдән, чөкәкләрдән вэ кичик вадиләрдән ибарәтдир. Иглими со-југдур. Орта иллик температур 8°C -дир. Гышда дәниз сә-вијјәсиндән 2 800 м јүксәкликдә температур— $24,7^{\circ}\text{C}$ -әдәк енир. 33°C -ә чатан максимум температур ијул ајында (Го-нагкәнддә) олур. Јаз шахталары (ајаз) мај ајында, пајыз шахталары исә октјабрын әввәлләриндә дүшүр. Беләлик-лә, векетасија дөврү 150—165 күн давам едир ки, бу да бир чох кәнд тәсәррүфаты биткиләринин нормал бөјүмә-си вэ инкишаф етмәси үчүн тамамы илә кифајәтдир. Ја-ғынтыларын иллик мигдары 485—630 мм арасында дәји-шир; ил боју фәсилләр үзрә дүшән јағынтынын мигдары әлверишлидир. Ән чох јағынты јазда вэ јәјда дүшүр. Са-һәләрин әксәријјәти күләкләрдән горунур. Биткиләри до-лу вурмасы һаллары аз олур.

Дағлыг Гусар — Гонагкәнд рајонунун торпаглары әсасән түнд шабалыды, бир чох јерләрдә исә дағ-чәмән торпагларыдыр. Әкин гаты чох галындыр. Јамачлардакы торпағын алтында ән чох шифер шистләри, вадиләрдә, чөкәкләрдә вэ дағ этәкләриндә исә башдан-баша нарын дәнәли кәлмә торпаглар јатыр. Бә'зи јерләрдә торпаг еро-зијаја уғрамышдыр.

2. Дағәтәји Гусар — Дәвәчи рајону. Бу рајона Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб-шәрг јамачларынын дә-низ сәвијјәсиндән 200 м-дән 800 м-әдәк јүксәкликдә јер-ләшән дағәтәји әразиси дахилдир. Дағәтәји Гусар — Дә-вәчи рајону Самур чајындан башлајыб, Шамакы рајону-нун Мәрәзә һиссәсинә гәдәр узанараг, Гусар, Губа, Дәвә-чи вэ гисмән дә Шамакы рајонларынын бүтүн дағәтәји һиссәсини әһатә едир.

Районун иглими истидир. Орта иллик температур $9,7^{\circ}\text{C}$ -дир. $37,5^{\circ}\text{C}$ -э чатан максимум јай температуру ијул ајынын сонларында олур. Апрельин сон онкүнлүјүндө јаз шахталары гуртары. Пајыз шахталары октябрын орталарында дүшүр. Көрүндүјү кими, бурада векетасија дөврү дағлыг Гусар — Гонагкэнд районундакындан хејли узундур. Иллик јағынтыларын мигдары 535 мм-лө 650 мм арасында дәјишир. Јағынтыларын фөсиллөр үзрө пајланмасы о гөдөр дә әлверишли дејилдир, чүнки ән чох јағынты пајызда дүшүр, јайда исә аз олур. Буна көрө дә массивләри сувармаг лазым кәлир. Јазда һава булудлу вә думанлы олур. Долу дүшмүр.

Дағәтәји Гусар — Дәвәчи районунун торпаглары ачыг шабалыды, галын, мүнбит торпаглардыр. Јухары галх-дыгча торпағын галынлығы бир гөдөр азалса да, әксәркэнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн тамамы илә кифәјәтдир.

3. Худат — Хачмаз овалыг району. Бу району Хачмаз районунун дүзәнлик вә гисмән дә дағәтәји һиссәси вә Губа районунун шимал-шәрг дүзәнлик һиссәсинин әразиси дахилдир.

Районун иглими истидир; орта иллик температур $10,9^{\circ}\text{C}$ -дир. Гышда температур— 20°C -әдәк дүшүр. $39,5^{\circ}\text{C}$ -э чатан максимум јай температуру август ајынын әввәлләриндә олур. Апрельин орталарында јаз шахталары гуртары. Пајыз шахталары октябрын ахырларында дүшүр. Көрүндүјү кими, бурада векетасија дөврү әввәлки районларда олдуғундан чох давам едир. Орта иллик јағынтыларын мигдары 523 мм-ә чатыр. Јағынтыларын фөсиллөр үзрө дүшмәси јухарыда тәсвир етдијимиз районларда олдуғу кимидир. Она көрө дә Худат—Хачмаз овалыг районунда суварма һөјата кечирилмәси зәрури олан тәдбирләрдән биридир.

Районун шимал һиссәсинин торпағы Самур чајынын аллувиал чөкүнтүләриндән ибарәтдир; шәрг һиссәдә исә тугај вә боз торпаглардыр. Бу сонунчулар ағыр торпаглар олуб, гајсаг әмәлә кәтирир. Лакин бу торпагларын шум гаты дәрин, өзләри дә мәһсулдардыр. Торпаглар дәнizin лап саһилиндә гумлу, бә’зи јерләрдә исә чајдашылыдыр. Бә’зи саһәләрдә изафи грунт нәмлији олан торпаглара да тәсадүф едилир.

II. ДАҒЛЫГ ШИРВАН ӘЖАЛӘТИ

Бөжүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб вә гисмән дә чәнуб-шәрг јамачларында јерләшән Дағлыг Ширван әжаләти Шамахи рајонуну, Ағсу рајонунун дағлыг һиссәсини вә Исмајыллы рајонунун шәрг һиссәсини әһатә едир.

Бу әжаләт әсас е'тибары илә дағлардан, дағ силсиләләри вә тәпәләрдә парчаланмыш вадиләрдән, гобулардан, дар дәрәләрдән вә дағ јайлалары массивләриндән ибарәтдир. Әжаләтин бүтүн шимал јүксәк дағлыг һиссәси Баш Гафгаз сыра дағлары илә паралелдир. Дағ силсиләләри арасында кичик дүз саһәләри олан тәпә шәкилли, маил јамачлы вадиләр вардыр. Јерин далғавары олмасы бурада бир чох кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәсинә имкан верир.

Бу әжаләт ики рајона бөлүнүр: Дағлыг Шамахи — Исмајыллы рајону вә Дағәтәји Хызы — Ағсу рајону.

4. Дағлыг Шамахи — Исмајыллы рајону. Бу рајон дәниз сәвијјәсиндән 850 м-дән чох јүксәкликдә јерләшән бүтүн дағлыг һиссәни тутур. Иглими сојугдур. Мүтләг минимумлар — 22°C-ә, максимум јай температуру исә 27°C-ә чатыр. Јаз шахталары һәтта мајын икинчи онкүндүјүндә дә мүшаһидә олунур. Пајыз шахталары сентјабрын орталарында дүшүр. Беләкликлә, векетасија дөврү чәми 125—130 күн давам едир ки, бу да бир сыра кәнд тәсәррүфаты биткиләри үчүн әлверишли дејилдир.

Ил әрзиндә орта мигдары 650 мм-ә чатан атмосфер чөкүнтүләри фәсилләр үзрә јахшы дүшүр.

Дағлыг Шамахи — Исмајыллы рајонунда күләк вә думан олмур; торпағы шабалыды вә структурлу олуб, галынлығы кифајәт гәдәрди. Бә'зи јерләрдә шабалыды торпаглар гара торпаглара кечир.

5. Дағәтәји Хызы — Ағсу рајону. Бу рајон Баш Гафгаз сыра дағларынын голлары үзәриндә, Ағсу тәпәләр силсиләсинин шималында, дәниз сәвијјәсиндән 850 м-әдәк һүндүрлүкдә јерләшир.

Дағәтәји Хызы — Ағсу рајонунун иглими Дағлыг Шамахи — Исмајыллы рајонунун иглиминдән хејли истидир. Мүтләг минимум температур — 18°C-ә, максимум јай температуру исә 34—36°C-ә чатыр. Орта иллик температур

12°C-дир. Јаз шахталары март ајынын ахырларына гэдэр чәкир. Пајыз шахталары октябрын орталарында дүшүр. Беләликлә, рајонда векетасија дөврү кифајәт гэдәр узун сүрүр ки, бу да бурада чохлу кәнд тәсәррүфаты бит-кисинин јерләшдирилмәсинә имкан верир.

Атмосфер чөкүнтүләринин орта иллик мигдары 500—550 мм-дир; фәсилләр үзрә дүшмәси әлверишлидир. Лакин Хызы јахынлығынын орта гуршағы нисбәтән гураглыг олур.

Рајонун торпаглары ачыг шабалыдыдыр. Вадиләрин вә чөкәкликләрин торпағы нарын дәнәвәр јығынларындан ибарәтдир. Бәзи јерләрдә торпаг ерозијаја уграмышдыр.

III. НУХА — ЗАГАТАЛА ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб јамачларынын гәрб һиссәсини тутур. Вертикал зоналлыг үзүндән буранын тәбии-тарихи шәраити чох мүхтәлифдир.

Сыра дағларын ди́к јамачлары дәрин дәрәләрлә јарыг-јарыг едилмишдир. Бу дәрәләрдән ити чајлар ахыр; бәзән палчыг селләри кәлир. Бу селләр өзләри илә даш, гум, чајдашы вә килләр шәклиндә бәрк ахымлар кәтирир. Селләр даими дејил; онларын мүәјјән бир мөчрасы да јохдур. Кениш дағәтәји јерләрдән ахараг бөјүк саһәләри корлајыр. Бурада селләрлә ән сәмәрәли мүбаризә үсулу јамачларда мешәләр салмагдыр.

Нуха—Загата́ла әјаләтиндә күләкләр зәиф олуб, дағ-вади күләкләри характерлидир. Бөјүк Гафгаз сыра дағлары бу күләкләрин истигамәтини гәрбә вә шимал-гәрбә јөнәлдир.

Бурада субалп дағ јүксәкликләриндән башлајыб јамачларын әтәјинә гэдәр енән мешәләр әјаләтин исти вә рүтубәтли олан иглиминә бөјүк тәсир кәстәрир. Бунлар әсасән јарпаглы мешәләрди́р.

Илин 236—240 күнү шахтасыз кечир. Јаз шахталары мартын ахырларында гуртарыр, пајыз шахталары исә ноябрын орталарында дүшүр. Јағынтыларын фәсилләр үзрә әлверишли мигдарда дүшмәси мүсбәт бир амилдир.

Лакин бунунла бəрабəр гejд етмəк лəзымдыр ки, атмосфер чəкүнтүлəринин үмүми мигдары бурада чохлу кəнд тəсəррүфаты биткилəринин бечəрилмəси үчүн һеч дə кифəјəт дејилдир.

Торпаглар чох мұхтəлифдир: боз торпаглар, пролүвиал-аллүвиал торпаглар, ачыг шабалыды, шабалыды, түнд шабалыды, гарышыг шабалыды вə гарышыг гара торпаглар раст кəлир. Əјалəтин дағлыг һиссəсинин торпаглары ачыг чəһрајы мешə, чəһрајы, дағ-чəмən вə бə'зи јерлəрдə дə дағ-тундра торпагларыдыр. Бə'зən кениш сəһəлəрдə тугај-карбонатлы торпаглар раст кəлир.

Өз мұхтəлифлијинə кəрə Нуха—Загатала əјалəти ашағыдакы 4 рајона бөлүнүр: Баш Гафгаз сыра дағларынын чəнуб јамачынын орта дағлыг вə јүксəк дағлыг рајону; Баш Гафгаз сыра дағларынын чəнуб јамачынын дағəтəји рајону; Алазан—Агрычај вадиси рајону; Турут—Сарыча јайла рајону.

6. Баш Гафгаз сыра дағларынын чəнуб јамачынын орта дағлыг вə јүксəк дағлыг рајону. Бу рајон Баш Гафгаз сыра дағларынын дəниз сəвијјəсиндən 900 м-дən 2 000 м-эдəк һүндүрлүкдə јерлəшən бүтүн чəнуб јамачыны əһатə едир. Дағ јамачлары сылдырым шəклиндə вадилəрə енəрəк дəрин дəрəлəр əмəлə кəтирир. Дəрəлəрин чоху дар дејилдир, əкинчилик мəгсəдлəри үчүн истифадə едилə билən сəһəлəри вардыр.

Рајонун иглими истидир. Мүтлəг минимумлар—17°-дир. Јағынтыларын иллик мигдары 780 мм-дир; бунун 260 мм-и векеҗасија дөврүндə дүшүр. Векеҗасија дөврүнүн узун сүрмəси, чичəклəмə заманы узун сүрən думанларын олмамасы вə мəһсул јетишən заман долу дүшмəмəси рајонун кəнд тəсəррүфат əһəмијјəтини хејли артыыр.

Рајонун торпаглары дағ-чəмən, гонур торпаглардыр; чохлу чынғыл гарышығы вардыр.

7. Баш Гафгаз сыра дағларынын чəнуб јамачынын дағəтəји рајону. Бу рајон сыра дағларын этəклəриндən чəнуба доғру олан сəһəни тутараг, 20—25 км еиндə Күрчүстан ССР-ин сəрһəддиндən Шамакы дағəтəји сəһəсинə гəдər узаныр. Иглими јумшаг, исти вə рүтубəтлидир (иллик атмосфер чəкүнтүлəринин мигдары Загаталада 930 мм, Нухада 684 мм, Балакəндə 720 мм-дир; јағынтыларын фəсиллəр үзрə дүшмəси мұнасибдир).

Районун торпаглары галынлыгы мухтәлиф олан аллү-виал, боз торпаглардыр. Дағәтәји дүзәнликдә олан чын-гыллы назик торпаглар районун орта һиссәсиндә тәдрижән галын жығынлара кечир. Буна көрә дә ил боју жағын-тыларын кифәјәт гәдәр олмасына вә бүтүн кәнд тәсәррү-фаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн бу жағынтыларын фәсилләр үзрә әлверишли мигдарда дүшмәсинә бахмаја-раг, районда суварма ән мүһүм тәдбирләрдән биридир. Һаггында данышылан районун бир чох амилләри бундан әввәлки районда олдуғу кимидир; она көрә дә бу район әкинчилик нөгтеји-нәзәриндән чох гијмәтлидир.

8. Алазан — Агрычај вадиси району. Район бундан әв-вәлки районун чәнубунда, Алазан вә Агрычаја гәдәр олан әразини тутур. Иглими јухарыда һаггында данышдығы-мыз районларын иглиминдән фәрглидир: температуру јүксәк, жағынтыларын мигдары исә аздыр (530 мм); ра-йон бир гәдәр гурагдыр. Бурада —18°-јә гәдәр чатан шахталар олур. Јаз шахталары апрелин биринчи онкүнлүјүндә гуртарыр, пәјыз шахталары исә нојабрын әввәлләриндә башлајыр.

Торпагы боз, глејләшмиш, тугај вә карбонатлы тор-паглардыр. Бурада гум, чајдашы вә дағ сүхурларынын дири ғырынтыларындан ибарәт олан торпаг-грунт да мү-шәһидә олунур. Бу чөкүнтүләрин әмәлә кәлмәсиндә кео-ложи просесләр — дағ силсиләләринин јујулмасы вә ашынма мәһсуллары иштирак етмиш вә едир.

Алазан — Агрычај вадиси районунда әсасән кил тәр-кибли чох галын боз торпаглар раст кәлир; бә’зи јерләр-дә грунт суларындан 1—2 м мәсәфәдә чәмән торпаглары вардыр. Районун чөкәк јерләриндә батаглашмыш саһәлә-рә дә тәсадүф едилир; бунлар судан дүзкүн истифадә едилмәмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

9. Турут — Сарыча јајла району. Бу район Нуха райо-нунун бүтүн дүз вә Минкәчевир шәһәр Советлијинин исә шимал-шәргдә јерләшән јүксәк әразисини тутур. Иглими јумшаг, истидир. Мүтләг минимум—17°-јә чатыр. Жағын-тыларын иллик мигдары 570 мм-ә гәдәрдир ки, бунун да 270—300 мм-и векетасија дөврүндә дүшүр. Илк јаз шах-талары олмур, пәјызы гураг кечир ки, бу да кеч јетишән биткиләрин бечәрилмәси үчүн әлверишлидир. Јазда узун мүддәт галан думанлар олмур.

Районун торпаглары шабалыды, јахуд түнд шабалыды, инкишаф етмиш, нарын, чох мүнбит, јахшы структурлу вә таркибиндә 2—3% әһәнк олан торпаглардыр.

Б. КҮР—АРАЗ ДҮЗЭНЛИЈИ ВИЛАЈӘТИ

Сәрһәдләри. Күр — Араз дүзәнлији вилајәти дәниз сәвијјәсиндән 27 м ашағыдан 400 м-әдәк һүндүрлүкдә Күр вә Араз чајлары вадисиндә јерләшир. Гәрбдә Күрчүстан ССР-лә һәмсәрһәддир, шәргдә Хәзәр дәнизинә гәдәр узаныр.

Бу вилајәт Күрчүстанын сәрһәддиндән башлајараг чәнуб-гәрбдә Ермәнистанын сәрһәддинә гәдәр олан әразидә Кичик Гафгазы јарымдаирә шәклиндә әһатә едир. Сонра Иран сәрһәдди боју Болгар чајына доғру, даһа сонра исә шәргә, Виләш чајынын мәнсәбиндә Киров көрфәзинә гәдәр узаныр. Шималда Алазанла Ағрычајын говушдуғу јерлә һәмсәрһәд олуб, Баш Гафгаз сыра дағларынын чәнуб голлары боју шәргә доғру узаныр. Әләтлә Киров көрфәзи арасында бу вилајәт Хәзәр дәнизинә чыхыр.

Орографијасы. Бу вилајәт Күр вә Араз чајларынын һәр ики саһилиндә јерләшән бөјүк бир массив олуб, кениш Араз—Хәзәр чөкәклијинин бир һиссәсини тәшкил едир. Чәнуб-шәргә доғру кетдикчә кенишләнән бу вилајәт арабир кичик галхмалар, јахуд енмәләрлә (бунларын үмуми мејли чәнуб-гәрбдән шимал-шәргә вә чәнуб-шәргә доғрудур) позулан дүзәнликдән ибарәтдир.

Күр—Араз дүзәнлији вилајәтинин релјефи бүтөвлүкдә дүзәнлик олса да, бура икинчи дәрәчәли релјефлә сон дәрәчә мүрәккәбләшмишдир. Бөјүк бир саһәдә микрорелјеф дә нәзәрә чарпыр.

Вилајәтин гәрб һиссәси алчаг дәрә-тәпәли дағдиби дүзәнликдән ибарәтдир. Шәрг һиссәдә мејилли сағ вә сол саһил дүзәнликләринә ајрылыр ки, бунларын да ичәриндә аллүвиал дүзәнлик әрази ајрыча олараг сечиilir.

Зәиф мејилли саһәләрә малик дағдиби әрази гәдим Хәзәрин мүхтәлиф јашлы террасларындан ибарәтдир. Саһәнин галан бөјүк һиссәсиндә дағдиби дүзәнликләр дәрә-тәпәли олуб, чај мәчралары илә јарыг-јарыг едилмиш-

дир. Муасир вә гәдим мәчраларын ғыраглары адәтән һүн-
лүр олур ки, бунларын арасында кениш чөкәк сәһәләр
јерләшир; буна көрә дүзәнлијин мезорелјефи алчаг-уча
олур. Аллувиал дүзәнлик һиссәнин дә характери беләдир.
Бүтүн бунлар исә дүзкүн суварма ишләрини чәтинләш-
дирмәклә, кениш мигјасда планлашдырма ишләри апа-
рылмасыны тәләб едир.

Иглими. Күр — Араз дүзәнлији вилајәтиндә мұлајим-
исти јарымсәһра вә гуру степләр иглими һакимдир. Ил
әрзиндә 2 300—2 500 саат күнәшли кечир. Бунунла белә,
вилајәтин шәрг һиссәси илә гәрб һиссәсинин (тәғрибән
Јевлах меридианы бојунча) иглими нәзәрә чарпачаг дәр-
рәчәдә бир-бириндән фәрғлидир. Белә ки, вилајәтин гәрб
гуртарачағында 10°-дән јухары олан температурун јеку-
ну 3 800—4 100° олдуғу һалда, шәрг һиссәдә бу 4 100—
4 600°-јә чатыр. Ил боју ән аз јағынты шәрг һиссәдә јай-
да, гәрбдә исә ғышда дүшүр. Ил әрзиндә эразинин атмос-
фер чөкүнтүләри илә рүтубәтләнмә дәрәчәси вә јарым-
илин исти кечән һиссәси гәрбдә шәргдәкинә нисбәтән чох-
дур. Ән сојуг ајда орта температур сыфырдан јухары, ән
исти ајын орта температуру исә 25°-дән јухарыдыр. Јайда
(ијул вә август ајларында) һаванын максимум темпера-
туру, хусусән Күр — Араз дүзәнлијинин мәркәзи һиссә-
синдә бә'зән 39—42°-јә чатыр.

Ғышын ән сојуг кечдији илләрдә шималдан эразижә
сојуг һава күтләләринин дахил олмасы илә әлагәдар ола-
раг һаванын мүтләғ минимум температуру сыфырдан да
хејли ашағы дүшүр: релјефдән вә микрорелјефдән асылы
олараг —17°-дән —26°-јәдәк олур. Белә ашағы темпера-
тур 1924/25-чи, 1928/29-чу, 1934/35-чи, 1939/40-чы вә
1949/50-чи илләрин ғышында мүшаһидә едилмишдир. Бу-
нунла бәрабәр, бурада ғыш дөврүндә ајры-ајры битки
пөвләринин (бадам, алча вә с.) бој атыб чичәкләнмәсинә
сәбәб олан чох исти күнләр дә олур.

Јай фәсли вилајәтин шәрг һиссәсиндә исти, ғызмар
кечдији һалда, гәрб һиссәдә мұлајим-исти олур. Ғышдан
јаза доғру кетдикчә температур чох кәскин сурәтдә дәји-
шир. Белә ки, һаванын орта температуру феврал ајында
2° олдуғу һалда, јазын биринчи ајында артыг 7°-јә чатыр.
Темпатурун сонракы јүксәлиши дә белә сүр'әтлә олур.
Јайдан ғыша доғру исә температурун дәјишмәси тәдрич-

лө олур. Иллик јағынтыларын мигдары 200—400 мм-дир; нәм дә јерин дөниз сәвијјәсиндән јүксәклији артдыгча јағынтыларын мигдары да артыр. Бунун нәтичәсиндә Күр—Араз дүзәнлијинин мәркәзи вә шәрг рајонларында ән аз, Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларынын диб һиссәсиндә јерләшән рајонларда исә нисбәтән чох јағынты дүшүр. Ил боју чох јағынты јазда, јајын әввәлиндә вә пајызын әввәлиндә дүшүр. Гар башлыча олараг јанвар—феврал ајларында јағыр, лакин јаған гар аз һалларда өртүк бағ-лајыр вә тез әријир.

Һаванын мүтләг рүтубәтлилији о гәдәр дә јүксәк дејилдир: бүтүн вилајәт үзрә ил әрзиндә орта һесабла 8—9 мм олур ки, бунун да ән чоху ијул—август ајларына, ән азы исә јанвар ајына тәсадүф едир. Һаванын нисби рүтубәтлилији дә јүксәк дејилдир: ил әрзиндә орта һесабла 63—73% арасында дәјишир, ијул ајында исә орта һесабла суткада 48—62%-и тәшкил едир.

Күләјин фәалијјәти о гәдәр дә күчлү олмур. Күләк-ләр ән чох муссон характерли олур: јајда шәрг вә чәнуб-шәрг күләкләри, ғышда исә гәрб вә шимал-гәрб күләкләри үстүнлүк тәшкил едир. Бунлар Күр—Араз овалығын-да даһа ајдын ифадә олунур.

Ил әрзиндә бухарланма әмсалы 850 мм-дән 1 150 мм-әдәк олур. Бухарланма бу гәдәр јүксәк олдуғу һалда, јағынтыларын азлығы бурада сүн'и суварма тәтбиг олун-масыны тәләб едир.

Күр — Араз дүзәнлији вилајәти суварма әкинчилији вилајәтидир.

Торпағлары. Күр — Араз дүзәнлији вилајәтинин тор-паг өртүју сон дәрәчә мүхтәлиф олмасы илә фәрғләнир. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, проф. Димо Муған рајонунда 101 торпаг мүхтәлифлији мүәјјән етмишдир.

Үмумијјәтлә, Күр — Араз дүзәнлији вилајәтиндә ачыг шабалыды торпағлар, боз јарымсәһра торпағлары, боз торпағлар, јујулмуш јуха торпағлар, тугај, карбонатсыз торпағлар, изафи грунт нәмлијинә малик торпағлар, шо-ран вә шоранлы торпағлар јајылмышдыр.

Гардан вә грунт суларындан ғидаланан Күр вә Араз чајлары мај—ијун ајларында баш верән дашғынларла әлагәдар олараг өзләри илә чохлу мигдарда асылы мад-дәләр кәтирир ки, бунлар да чајларын ахым сүр'әти азал-дыгча дүзәнликләрдә чөкүб галыр вә аллүвиал мәншәли

бөжүк торпаг саһэләри әмәлә кәтирир. Араз чајынын орта ахымы вадисиндә иглим шәраити бунларын ејни олан боз сәһра торпаглары вүсула кәтирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, вилајәтин гәрб вә шәрг һиссәләриндә олан торпаг өртүјү бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнир. Гәрб һиссәдәки торпаглар әсас е'тибары илә шабалыды торпаг типинә мәнсуб олса да, бә'зи јерләрдә ондан хејли фәргләнир. Вилајәтин ән гәрб һиссәсиндә вә дағәтәји гуршағында түнд шабалыды торпаглар јажылмышдыр. Орта һиссәдә шабалыды торпаглар үстүнлүк тәшкил едир. Шәргә доғру кетдикчә ачыг шабалыды торпаглар башлајыр, бир аз даһа шәргдә исә шабалыды типли торпаглар түнд-боз, бөжүк бир саһәдә исә шорлашмыш торпагларла әвәз олунур. Вилајәтин шәрг һиссәси үчүн боз торпаг типли торпагәмәләкәлмәләр хасдыр.

Бунунла бәрабәр кәстәрмәк лазымдыр ки, Күр — Араз дүзәнлији вилајәтиндә мәхсуси боз торпаглар ифадә олунмур ки, бу да эразинин чаван олмасы вә бурада сәтһи, грунт һәрәкәтләри просесләринин баш вермәси илә изаһ едилир.

Мүәјјән јүксәклијә галхдыгча, јерин характериндән асылы олараг, боз вә ачыг торпаглар гонур торпаглара кечир (дәниз сәвијјәсиндән 150 м-әдәк јүксәкликдә), дәниз сәвијјәсиндән 300 м-дән јухары саһәләрдә исә ачыг шабалыды торпагларла әвәз олунур.

Грунт сулары. Күр — Араз дүзәнлијиндә грунт сулары мүхтәлиф дәринликләрдә јерләшир.

Гәрб һиссәдә бу сулар 50—100 м дәринликдә јерләшир вә тамамы илә шириндир; Күрә доғру кетдикчә грунт суларынын јатым дәринлији 2—15 м-әдәк артыр. Грунт селләри башлыча олараг атмосфер чөкүнтүләринин инфилтрасијасы һесабына гидаланыр вә о гәдәр дә күчлү олмур.

Боз дағ рајонунда грунт суларынын ахымы бир гәдәр чәтинләшәрәк, јухарыда јатан вә шиддәтли минераллашмыш (40—70 г/л-әдәк) суларын ахмаз һөвзәси әмәлә кәлир. Бурада дуз мәнбәләри ашынма мәнсуллары вә дузлу булагларын суларыдыр.

Күр — Араз дүзәнлијинин мәркәзи вә шәрг һиссәләриндә грунт сулары 1 м-дән 70 м-әдәк дәринликдә јерлә-

шир. Грунт суларынын эн үздө јатдыгы јер Салјан — Му-
ган массивидир (1—3 м).

Вилајетин грунт сулары мүхтәлиф, лакин әсас е'тиба-
ры илө јүксәк дәрәчәдә минераллашмасы илө фәргләнир.
10—50 г/л минераллашан сулар үстүнлүк тәшкил едир.
Лакин бөјүк бир саһәдә суларын минераллашма дәрәчә-
си 50—100 г/л, ајры-ајры һалларда исә 200—300 г/л-дир.
Муғанын чәнуб һиссәсиндә, Салјан дүзүндә вә чәнуб-шәр-
ги Ширванда суларын минераллашма дәрәчәси хүсуси
илө јүксәкдир.

Һидрографијасы. Күр — Араз дүзәнлији вилајетинин
һидрографик шәраити өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрә ма-
ликдир. Бир тәрәфдән бураја өз мәнбәјини јүксәк дағлар-
дан көтүрән су артеријалары ахыб кәлир, диқәр тәрәф-
дән вадиләрин вә мејилли дүзәнләрин сакит ахан чајла-
ры бурада јерләшир.

Бир чох јерләрдә дүзәнлик чајлары дүшмәләр вә дә-
низкәнары дүн әмәлә кәлмәләри үзүндән мүәјјән бир
мәнсәбә малик олмајыб, башлы-башына ахыр («гара
су»). Дүзәнлик артеријалары әсас е'тибары илө јаз—јај
вахты үздән ахан грунт сулары вә булаглар һесабына
гидаланыр.

Күр — Араз дүзәнлијиндә чохлу мигдарда чај, кичик
чај вә «гара су» вардыр. Бунларын чоху Гафгазын ән ири
чајы олан Күрә төкүлүр. Күр чајынын сағ голу икинчи ән
бөјүк су артеријасы олан Араз, сол голу илө Алазандыр.
439 км узунлуға малик олан Алазан чајынын 90—95 км-и
Азәрбајҗандан кечир.

Лухарыда көстәрилдији кими, Күр — Араз дүзәнлији
вилајетинә дүшән атмосфер чөкүнтүләринин мигдары бү-
төвлүкдә о гәдәр аздыр ки, бурада бечәрилән кәнд тәсәр-
рүфаты биткиләринин нормал бөјүјүб, инкишаф етмәси-
ни тә'мин едә билмир. Буна көрә дә вилајәтдә бүтүн
әкинчилик суварма әсасында гурулмушдур. Лакин гејд
етмәк лазымдыр ки, Күр — Араз дүзәнлији вилајетиндә
Күр, Араз, Алазан чајлары кими ири су артеријалары-
нын, һабелә башга чајларын олмасына бахмајарағ, бура-
нын әразиси кифајәт гәдәр суварма сујуна малик дејил-
дир. Бу исә һәмин чајларын әразидә гејри-бәрабәр пәј-
ланмасы вә онларын ахым шәраити илө изаһ олунур. Бу-
на көрә дә ән гәдим заманлардан бу вилајәтдә ирригаси-

ја кениш инкишаф етмишдир. Бурадакы археоложи аби-
дәләр вә әлдә олан тарихи-әдәби мәнбәләр дә Күр — Араз
дүзәнлији вилајәтиндә ирригасијанын гәдимлијини тәс-
диг едир. Ерамыздан әввәлки икинчи миниллијин ахыр-
ларына аид олан гаја тәсвирләри бу чәһәтдән чох мараг-
лыдыр; һәмин гаја тәсвирләриндән көрүнүр ки, вахты
илә бурада ирригасија системи мөвчуд олмушдур.

Мил дүзүндә IV—V әсрләрдә чәкилмиш суварма ка-
налынын изләри индијә гәдәр јахшы галмышдыр. Чохлу
мигдарда суварма каналлары шәклиндә олан гәдим ирри-
гасијанын изләри Муғанда да вардыр. Тарихи-әдәби мән-
бәләр дә буна шәһадәт верир. Белә ки, XIII әсрин әввәл-
ләриндә јашамыш чоғрафијашүнас Јагут Һәмәви Азәр-
бајчана һәср етдији әсәриндә јазмышдыр: «Мән һеч бир
јердә бу гәдәр бағ-бағат вә су көрмәмишәм... Бу өлкәни
сәјаһәт едән адамын өзү илә ичәрисиндә су олан габ кө-
түрмәсинә еһтијач јохдур».

Мүәјјән едилмишдир ки, мүхтәлиф дөврләрдә Азәр-
бајчанда тәтбиг едилмиш суварма системләри Мисирин,
Һиндистанын вә Чинин ән гәдим ирригасија системләри-
нин ејни олмушдур. Қ. Маркс вә Ф. Енкелс Шәргдә әкин-
чилик үчүн сүн'и суварманын бөјүк әһәмијјәти олдуғуну
вә бунун ичма мүнәсибәтләринә, демәли, ичтимаи мүнә-
сибәтләрә тә'сирини көстәрмишләр.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда сон дәрәчә йнкишаф ет-
миш ирригасија шәбәкәләри олмушдур. Лакин сонралар
харичи ишғалчыларын арды-арасы кәсилмәјән басгынла-
ры нәтичәсиндә бу шәбәкәләр тамамы илә дағыдылмыш-
дыр. Вахты илә бол битки өртүјүнә бүрүнмүш олан Күр—
Араз дүзәнлијинин кениш әразиси сонрадан баш верән
мүһарибәләр вә кеоложи һадисәләр нәтичәсиндә, еләчә
дә ирригасија-мелиорасија тәдбирләринин олмамасы
үзүндән бош сәһраја чеврилмишдир. Бурада әкинчилик
хејли азалмыш вә әсасән Күр, Араз чајлары саһилләрин-
дә вә кичик чајларын ашағы ахарлары бөјунча галмыш-
дыр.

Кечән әсрин ахырларындан башлајараг памбыгчылы-
ғын инкишаф етмәси илә әлағәдар Муғанда ирригасија
иншаатына башланылыр. Күр чајы бөјунча механики су-
варма инкишаф едир — бухарла, сонра исә нефтлә ишлә-
ләјән вадакачкалар ишә дүшүр. Лакин бу заман вадакач-
ка тәсәррүфаты зәиф инкишаф етмиш шәбәкәјә малик

олан хырда-хырда, дағыныг суварма системлэринэ хидмэт едирди.

Ингилабдан эввэлки Азэрбајчанда суварма судан вэ торпаг фондундан вэһишчэсинэ истифаде едилмэси илэ характеризэ олунурду. Суварма системлэри ибтидаи шэкилдэ инша едилирди. Бунун да нэтичэсиндэ суварма системлэриндэн истифаде едилмэсинин эн гызғын дөврүндэ торпаглар батаглашмаға вэ шорлашмаға башлады ки, бу да тезликлэ фэлакэтли бир характер алды. Муған, Салјан вэ Ширван дүзлэринин јүз минлэрлэ гектар мүн-бит торпағы сырадан чыхды.

Азэрбајчанда Совет һакимијјети гурулдугдан сонра бурада сүн'и суварманын инкишаф етдирилмэси ишиндэ әсаслы дөнүш јаранды.

В. И. Ленин даһијанэ бир узагкөрәнликлэ сувармаја хүсуси диггэт јетирирди. О, «Азэрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вэ Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлара» адлы мәктубунда јазырды: «Кәндлилэрин вәзијјетини дәрһал јахшылашдырмаға чалышмаг вэ електрикләшдирмә, суварма саһәсиндә бөјүк ишләрә башламаг лазымдыр. Суварма һәр шејдән чох вачибдир вэ өлкәнин симасыны һәр шејдән чох дәјишдирәр, ону јенидән чанландырар, кечмиши дәфн едәр, социализмә кечмәји мөһкәмләндирәр». (Курсив мәнимдир—И. А.).

1921—1923-чү илләр әрзиндә Муғанда ири Ленин — Шаумјан адына суварма системлэри тамамы илэ бәрпа едилиб јенидән гурулду. 1925—1928-чи илләрдә Муғанда Мјасников адына канал чәкилди. 1927-чи илдән 1929-чу иләдәк олан дөврдә Орчоникидзе адына ири суварма системи јарадылды. 1935-чи илдә Әзизбәјов адына суварма системи ишә салынды. Бундан әлавә, 1920-чи илдән 1941-чи иләдәк олан дөврдә бир чох суварма системлэри јенидән гурулмуш вэ јени коллектор-дренаж шәбәкәлэри тикилмишдир. 1953-чү илдә истисмара верилән Минкәчевир су говшағы Күр чајынын ахымыны низама салмаг јолу илэ республикада эн мүнүм сүн'и суварма проблемини һәлл етди. Боздағын этәкләриндә 17—18 милјард куб-метр су тутан Минкәчевир су анбарынын јарадылмасы илэ әввәлләр халг тәсәррүфатына бөјүк зәрәр вуран вах-ташыры дашғынларын гаршысы алынды. Минкәчевир анбарындан су көтүрән Јухары Гарабағ каналы (узунлуғу 173 км-дир) Гарабағ дүзүндә 112 мин гектар саһәни су-

вармагла бəрабəр, јадда Араз чајынын аз сулу дəврүндə она əлавə гйда верир. Һазырда Јухары Ширван каналы сүр'əтлə тикилмəкдəдир; бу канал васитəsi илə Ширван дүзүндə 94 мин һектар торпаг суварылачагдыр.

Мүһарибдəн сонракы дəврүн башга ирригасија объектлəри сырасында Араз чајы вə Турјанчај үзəриндə гурулан бəндлəри, һабелə республиканын мүхтəлиф рајонларында су анбарлары тикилмəсини кəстəрмəк лəзымдыр. Нохургышлаг, Кəндələнчај, Шых-Байрамлы, Тəзəкəнд вə бир сыра башга су анбарлары артыг истифадəјə верилмиш, Чаваншир, Јекəхана вə Пирсаат су анбарлары исə тикилмəкдəдир.

Артезиан гујуларынын сују илə суварманын кенишлəндирилмəsi саһəсиндə бəјүк ишлəр апарылыр. 10 ил эрзиндə республикамызын мүхтəлиф рајонларында 906 артезиан гујусу газылмышдыр. Һазырда артезиан гујуларынын сују илə 20,6 мин һектар саһədə мүхтəлиф кəнд тəсəррүфаты биткилəри суварылыр.

Ирригасија-мелиорасија тəдбирлəринин һəјата кечирилмəsi сајəсиндə республикамызда суварылан торпагларын саһəsi 1 милјон һектара чатыр.

Битки өртүјү. Күр — Араз дүзənлији вилајəтинин битки өртүјү, вилајəтин ашағы һиссələри вə тугај јерлəр истисна едилмəклə, битки группашмаларынын ашағы тəшəккүл формасындан ибарəтдир ки, бу да эразинин кеолжи нөгтеји-нəзəрдəн чаван олмасы илə изаһ едилир. Бурада мүхтəлиф дэрəчədə батаглашмыш вə шорлашмыш торпагларын олмасы битки өртүјүнүн характеринə бəјүк тəсир кəстəрмишдир.

Вилајəтин шəрг вə гəрб һиссələринин битки өртүјү нисбətən бир-бириндən фəрглидир. Гəрб һиссədə јарымсəһра јовшан биткилидији үстүнлүк тəшкил едир; бə'зən јарымстеп дашдајан биткилидији дə раст кəлир.

Товузчај вадисинин рүтүбətли јерлəриндə јабаны энчир битир.

Шəрг һиссədə јовшан, тиканоту вə гарышыг тиканоту-јовшан формасијасы инкишаф етмишдир. Бурада əсас компонент Ганзен јовшаны вə тиканотудур. Тахыллар фəсилəсинə мəнсуб соғанчыглы гыртыч, тонгалоту, гəрабаш, јабаны арпа, түлкүгујруғу вə с. үстүнлүк тəшкил етмəsi илə јарымсəһра ефемер биткилидији раст кəлир.

Шорлашмыш јерлəрдə, шорлашманын характери вə

дәрәчәсіндән асылы оларак, жарымсәһра шоран биткилилији јајылмышдыр ки, бунларын да ичәрисиндә гарашоран, галостакис, калидиум, чәнкәлчик чәрәни, ғышоту, гамантус, јағлы шораноту үстүнлүк тәшкил едир.

Тәбии биткилилик жалныз бә'зи јерләрдә тохунулмамыш шәкилдә галмышдыр. Һал-һазырда алаг биткиләри нөвләринин иштирак етдији икинчи группашмалар үстүн јер гутур.

Күр — Араз дүзәнлији вилајәтиндә гисмән алчаг вә тугај мешәләри јајылмышдыр. Алчаг мешәләр Ширван вә Гарабағ дүзәнликләри әразисинин ајры-ајры сәһәләриндә дә раст кәлир. Бурада палыд, гарағач, көл биткиләриндән јемишан, әзкил вардыр. Сармашан биткиләр (ади саллаг), чыр үзүм тәнәји вә хамырмаја да чох инкишаф етмишдир. Чыр пүстә (саггыз ағачы) вә чыр нар, һабелә ағачшәкилли ардыч кифајәт гәдәр кениш јајылмышдыр. Күр, Араз, Ганых (Алазани) вә Габырры (Иори) чајлары бојунча јајылмыш тугај мешәләрдә батаглыг биткиләри битир.

Тугај мешәләриндә ағјарпаг говаг, сөјүд, ијдә, гарағач, тут, јулғун кими ағач биткиләри јајылмышдыр. Батаглыг биткиләри, чајбасар јерләр истисна едилмәклә, һәмчинин овалыг Ширван әјаләтиндә, батаглашмыш јерләрин учгарларында, Мил — Гарабағ дүзүнүн бә'зи јерләриндә, һабелә ајры-ајры кичик сәһәләрдә јајылмышдыр.

Батаглыг биткилилији верикозадан вә башга биткиләрдән ибарәт мүхтәлиф группашмаларла тәмсил олунмушдур. Хәзәр дәнизинин сәһил боју гуршағында гүм биткиләри јајылмышдыр.

Күр — Араз дүзәнлији вилајәтинә ашағыдакы әјаләтләр дахилдир: Кәнчә әјаләти, Гарабағ — Мил әјаләти, Овалыг Ширван әјаләти, Муған әјаләти.

IV. КӘНЧӘ ӘЈАЛӘТИ

Кәнчә әјаләти Күр чајынын орта ахары бојунча јерләшир; Күрчүстан сәрһәддиндән башлајараг шәргә доғру Јевлах инзибати рајонунадәк узаныр. Бу әјаләтә Јевлах рајонунун жалныз шимал-гәрб һиссәси дахилдир.

Чәнубда Кәнчә әјаләти Кичик Гафгаз дағларынын әтәкләриндән башлајыр. Шималда Күрчүстан ССР-лә

Һәмсәрһәд олуб, Минкәчевир денизинә гәдәр узаныр. Бу әјаләт Газах, Товуз, Шамхор вә Гасым Исмајылов инзибати рајонларыны вә Кировабад шәһәр Советлијини әһәтә едир. Чејранчөл дүзү дә бу әјаләтә дахилдир. Чејранчөлүн тәпәли јерләрини нәзәрә алмасаг, дејә биләрик ки, әјаләтин сәтһи дүздүр; чәнуб-гәрбдән шимал-шәргә доғру мејиллидир.

Әсас е'тибары илә ачыг шабалыды олан торпаглары мох галын, зәнкин вә мүнбит олмасы илә фәргләнир. Әјаләтин бозгыр һиссәсинин торпаглары боз, бә'зи јерләрдә шоракәтварыдыр.

Кәнчә әјаләтинин тәбии-тарихи шәраити бурада мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн сон дәрәчә әлверишлидир.

Кәнчә әјаләтинә Чејранчөл вә Кәнчә вадиси рајонлары дахилдир.

10. Чејранчөл рајону. Бу рајон әјаләтин шимал һиссәсини тутуб, Боздағ силсиләсинә гәдәр узаныр. Сәтһи дүздүр; бә'зи јерләри тәпәлидир. Дәниз сәвијјәсиндән 600 м јүксәкликдәдир. Иглими гурудур; ғышы јумшаг, јајы исти кечир. Ғышда һаванын мүтләг минимум температуру бә'зән —20 —22°-јә чатыр. Јајда максимум температур исә күндүз саатларында чох вахт 38—40° олур.

Атмосфер чөкүнтүләринин мигдары ил әрзиндә 300—350 мм-дән артыг олмур, бухарланма һәдди исә 1 000 мм-ә чатыр. Бурада суварма олмадан әкинчилик мүмкүн дејилдир.

Рајонун торпаглары әсасән боз, чөкәк јерләрдә исә шоракәтварыдыр. Бу рајондан ғыш отлағлары кими истифадә олунур. Суварма мәнбәләри мејдана чыхарыларса бурада әкинчилик вә һејвандарлыг чох әлверишли ола биләр.

11. Кәнчә вадиси рајону. Бу рајон бүтүн дүзәнлик әразини, дағларын этәкләриндән Күр чајына гәдәр вә Күрчүстан сәрһәддиндән шәргә доғру, бүтүн Гасым Исмајылов рајонуну вә Јевлах рајону әразисинин бир һиссәсини тутур. Иглими гурудур; ғышы мулајим, јајы исә мулајим-истидир. Ғышда температур о гәдәр дә ашағы дүшмүр. Һәтта Арктика мәншәли сојуг һава күтләләринин (Баш Гафгаз сыра дағларынын чәнуб-шәрг гуртарачағы вә Абшерон јарымадасындан кәлән шимал ахынлары) әразијә сохулмасы илә әлағәдар олараг чох сојуг кечән ајры-ај-

ры гыш фәсилләриндә дә һаванын мүтлэг минимум температуру —16—18°-дән ашағы дүшмүр (надир һалларда, —20 илдә бир дэфә,—температурун —19—22°-јә дүшә билдији, рајонун шимал-гәрб учгары мүстәснадыр). Јаз шахталары апрелин әввәлләриндә гуртарыр, пајыз шахталары исә нојабрын орталарындан башлајыр. Иллик атмосфера чөкүнтүләринин мигдары 300—400 мм олур; ән чок јағынты јазда вә јајын әввәлләриндә дүшүр. Ил әрзиндә бухарланма һәдди 800—1 000 мм-и тәшкил едир. Дүшән јағынтынын мигдары илә бухарланма дәрәчәси арасындакы бу ујғунсузлук бурада әкинчилији мүтлэг суварма илә апармағ зәрурәтини ирәли сүрүр.

Кәнчә вадиси рајонунун торпаглары, әсас етибары илә, ачыг шабалыдыдыр. Шәрг һиссәдә зәнкинлији вә мүнбитлији илә фәргләнән чох галын боз торпаглар расгәләир. Грунт сулары дәриндә јерләшир.

V. ГАРАБАҒ — МИЛ ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт Бәрдә, Мирбәшир, Ағдам, Ағчабәди вә Жданов инзибати рајонларынын әразисини, Имишли инзибати рајонунун гәрб һиссәсини, һабелә Ермәнистан ССР сәрһәддинә гәдәр Фүзули, Чәбрајыл вә Зәнкилан инзибати рајонларынын дүзәнлик һиссәсини тутур. Шимал-шәргдән вә шәргдән бу әјаләт Күр чајы (Араз чајы илә говушдуғу јерәдәк), гәрбдә вә чәнуб-гәрбдә исә Кичик Гафгаз вилајәти илә һәмсәрһәддир.

Гарабағ әјаләти Кичик Гафгаз дағлары этәкләринин јахынлығында гобуларла һиссәләрә бөлүнмүш јүксәк дүзәнликдән, дағ этәкләринин шимал-шәргинә вә чәнуб-шәргинә доғру исә үмуми мејли шимал-шәргә доғру олағ ашағы овалыгдан ибарәтдир ки, бу сонунчу дә мәхсуси Гарабағ—Мил дүзүнә кечир. Шимал-шәрг учгарында әјаләт океан сәвијјәсиндән 12 м ашағы дүшүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Фүзули, Чәбрајыл вә Зәнкилан рајонларынын дүзәнлик һиссәләрини Кичик Гафгаз вилајәтинин Чәнуби Гарабағ әјаләтинә аид етмәк оларды; лакин тәбии торпаг-иглим шәраити вә әкинчилијин характери чәһәтдән һәмин саһәләр Гарабағ—Мил әјаләтинә даһа јахындыр.

Әјаләтин иглими, кичик дағәтәји һиссә истисна едилмәклә, жарымсәһра типлидир — гышы мүлајим-исти вә

јајы исти кечэн гуру иглимдир. Орта температур эн сојуг ајда 0° -дэн, эн исти ајда исэ 25° -дэн жүксэк олур. Јајда максимум температур дүзэнлик хиссэдэ, һабелэ Күр вэ Араз чајлары вадиси саһэлэриндэ 40° -јэ, дағ этэклэринэ доғру јахынлашдыгча исэ $36—38^{\circ}$ -јэ чатыр. Бэ'зи вахтлар, эразижэ сојуг һава далғалары дахил олдуғда ғыш температуру әјаләтин бөјүк бир хиссәсиндэ $—16—18^{\circ}$ -јэ, дүзэнлик шәрг хиссэдэ исэ $—20—22^{\circ}$ -јэ гәдәр енир. Сон јаз шахталары мартын ахырларына тәсадүф едир; илк пајыз шахталары нојабрын үчүнчү онкүнлүјүндән башлајыр. Ил әрзиндэ шахтасыз дөвр 236—252 күн олур. Иллик атмосфер чөкүнтүлэринин мигдары әјаләтин бөјүк бир хиссәсиндэ 260—350 мм-дир; дағ этэклэринэ доғру кетдикчә, еләчә дә ашағы чәнуб зонада јағынтыларын мигдары артыр (350—500 мм). Ил әрзиндэ бухарланма һәдди 850—1 050 мм-и тәшкил едир, әјаләтин шимал гуртараचाғында бу рәгәм һәтта 1 100—1 200 мм-ә чатыр. Јағынтылар әсас е'тибары илә јазда вә пајызда дүшүр; он аз јағынты јајда вә ғышда олур. Әјаләтин, демәк олар ки, һәр јериндә әкинчилик сувармаја әсасланыр.

Әјаләтин торпағ өртүјү чох мүхтәлифдир. Буранын торпағлары шабалыды, ачыг шабалыды вә боздур; чај-јатагларынын торпағлары чајдашылы чөкүнтүләрдән вә шоран торпағлардан ибарәтдир.

Гарабағ — Мил әјаләти ашағыдакы үч рајону әһатә едир: Мирбәшир—Ағдам рајону; Мил дүзү рајону; Араз чајы вадиси рајону.

12. Мирбәшир — Ағдам рајону. Бу рајон Мирбәшир вә Ағдам инзибати рајонларынын эразисини, Бәрдә, Ағчабәди вә Жданов рајонларынын гәрб јарысыны тутур.

Буранын иглими әсас е'тибары илә јарымгурудур: ғышы мулајим, јајы исти кечир. Шәргдән гәрбә доғру кетдикчә иллик јағынтыларын мигдары тәдричән 300 мм-дән 500 мм-әдәк (дағәтәји хиссэдә) артыр. Ил әрзиндә бухарланма һәдди тәхминән 850—900 мм-и тәшкил едир. Бу чәһәтдән рајонун шимал гуртараचाғы мүстәснадыр; бурада бухарланма һәдди 1 500 мм-ә чатыр. Эн сојуг ғыш ајларында мүтләг минимум температур $—16—18^{\circ}$ -дән ашағы дүшмүр; рајонун шәрг гуртараचाғында $—18—20^{\circ}$ -јә чатыр. Рајонда зәиф күләкләр әсир; күләјин орта сүр'әти санијәдә 2—3 м-дир. Долу башлыча оларағ Ағдамда дүшүр вә бу рајонда кениш инкишаф етмиш

ајынкы исэ 26°-дэн јухары олур. Бэ'зэн шималдан сојуг һава күтлөлөри кәлдикдә (бу күлөкләр Бөјүк Гафгазын шөрг гуртарачағыны доланыб кечәрәк кәлир) гыш ајларында һаванын мүтлөг минимум температуру дүзәнлик һиссәдә —20 —24°-јә, шимал дағәтәји һиссәдә исә —16 —20°-јә чатыр. Јајда максимум температур бэ'зән 40—42°-јә галхыр. Сон јаз шахталары март ајынын үчүнчү онкүнлүјүндә гуртарыр, илк пајыз шахталары исә нојабрын үчүнчү—декабрын биринчи онкүнлүјүндә дүшүр. Бүтүн ил боју шахтасыз күнләрин сајы орта һесабла 245—260-дыр.

Атмосфер чөкүнтүләринин иллик мигдары дүзәнлик һиссәдә 260—350 мм, дағәтәји һиссәдә исә 360—440 мм-дир. Јағынтылар әсас е'тибары илә јазда вә пајызда дүшүр. Иллик бухарланма һәдди дүзәнлик һиссәдә 1 000—1 100 мм, дағәтәји һиссәдә исә 850—1 000 мм-дир. Гәрб-дән шөргә вә шималдан чәнуба кетдикчә јағынтыларын мигдары тәдричлә азалыр. Јај чох гураг кечир. Апрель —сентјабр ајлары арасындакы дөврдә исти-гуру күлөкли күнләрин сајы 40-дан артыг олур. Бурада суварма олмадан әкинчилик мүмкүн дејилдир.

Әјаләтин торпаг өртүјү сон дәрәчә мүхтәлифдир. Шимала доғру, дағларын јахынлығында ачыг шабалыды, чәнубда шабалыды-гонур, гонур вә боз торпаглар јајылмышдыр; шоранлар вә чала торпаглары да раст кәлир.

Грунт суларынын јатым дәринлији мүхтәлифдир. Лакин 4,5 м-дән дәрин дејилдир.

Овалыг Ширван әјаләти ики рајона бөлүнүр: Мәхсуси Ширван рајону; Зәрдаб—Күрдәмир овалыг рајону.

15. Мәхсуси Ширван рајону. Бу рајон Јевлах стансијасындан башламыш Әли Бајрамлы рајонунун гәрб јарысынадәк әјаләтин шимал јарысыны тутур. Рајонун әразисинин сәтһи әсасән дүздүр, дәниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү 200 м-дән артыг дејилдир.

Рајонун иглими јарымгурудур; гышы мүләјим, јајы исти кечир. Атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 300 мм-лә (ашағы гуршагда) 450 мм (јухары гуршагда) арасында тәрәддүд едир. Ил әрзиндә бухарланма һәдди ашағы гуршагда 1 000—1 050 мм, јухары гуршагда исә 850—900 мм-дир. Ән сојуг гыш ајларында һаванын мүтлөг минимум температуру рајонун ашағы дүзәнлик гуршағында

—20 —24°-жә, шимал дағәтәји һиссәсиндә исә —16 —18°-жә чатыр. Јајда һаванын максимум температуру 40—42° олур. Шимал дағәтәји гуршаг истисна едилмәклә рајонда исти-гуру күләкләр тез-тез әсир. Апрель—сентјабр ајлары арасындакы дөврдә күләкли күнләрин сајы орта һесабла 40—50-жә чатыр; һәм дә бу күләкләр чох интенсив әсир. Јаз шахталары март ајынын үчүнчү онкүнлүјүнүн әввәлләриндә гуртарыр. Пајыз шахталары нојабрын ахырларында вә декабрын әввәлләриндә дүшүр.

Дағлара јахынлашдыгча торпаглар ачыг шабалыды, гонур вә боздур. Мүсүслү дәмير јол стансијасында вә Күрдәмир рајонунун шәрг һиссәсиндә изафи грунт нәм-лијинә малик торпаглар раст кәлир. Дағдиби һиссәнин торпаглары сон дәрәчә мүхтәлифдир.

Рајонун шәрг һиссәсиндәки боз торпаглар истеһсалат мәгсәдләри үчүн әлверишлидир; чох мүнбит олан бу торпаглар јахшы физики хүсусијјәтләрә маликдир, онларын әкин гаты дәриндир.

Гәрб һиссәдә физики хүсусијјәтләри әлверишли олмајан ағыр килли торпаглар үстүнлүк тәшкил едир. Бу торпаглар сон дәрәчә зијанлы олан габыг бағлајыр. Рајонун бу һиссәсиндә узун мүддәт әрзиндә сувармаг, гуллуг етмәк вә пејин вермәклә физики вә кимјәви хассәләри јахшылашдырылмыш фәјдалы торпаглар да вардыр. Бу торпаглар, бир гајда олараг, шорлашмамышдыр. Бу рајонун торпаглары чидди сурәтдә диференсиаллашмышдыр. Грунт суларынын јатым дәринлији 3—4 м-дир.

16. Зәрдаб—Күрдәмир овалыг рајону. Бу рајон әјаләтин Јевлах стансијасындан Газымәммәд дәмير јол макистралына гәдәр олан чәнуб јарысынын әразисини тутур. Чәнуб-гәрбдән, чәнубдан вә чәнуб-шәргдән Күр чајы илә, шәргдән исә һачыгабул илә һәмсәрһәддир. Рајонун релјефи дүз олуб, әсас етибары илә океан сәвијјәсиндән ашағыдыр. Иглими әсасән бундан әввәл тәсвир етдијимиз рајонун чәнуб јарысынын иглими кимидир, лакин ондан даһа сәрт вә гурагдыр. Јағынтыларын иллик мигдары 250—300 мм, бухарланма һәдди исә тәгрибән 1 000—1 100 мм-дир. Јајы шиддәтли исти кечир; максимум температур тез-тез 41—43°-жә чатыр. Ән сојуг гыш ајларында һаванын мүтләг минимум температуру —22 —24°-жә дүшүр, бә'зән бундан да ашағы олур (һаванын

мүтлэг минимум температуруну көстөрөн 4 вэ 5-чи хэритэ-схемлэрэ бах).

Зэрдаб — Күрдэмир овалыг рајону үчүн торпаг эмэлэ кэлмэсинин боз торпаг типн характерикдир ки, бунун да сәбәби вилајетин характеристикасы вериләркән изаи едилмишдир. Гәрб һиссәдә торпаглар әсас е'тибары илә шиддәтли сурәтдә шорлашмыш олмалары илә фәргләнир. Рајонун мәркәзи вә шәрг һиссәләриндә изафи грунт нәмлијинә малик торпаглар раст кәлир. Бу рајонун боз торпаглары ағыр олса да мүнбитдир, шум гаты дәриндир.

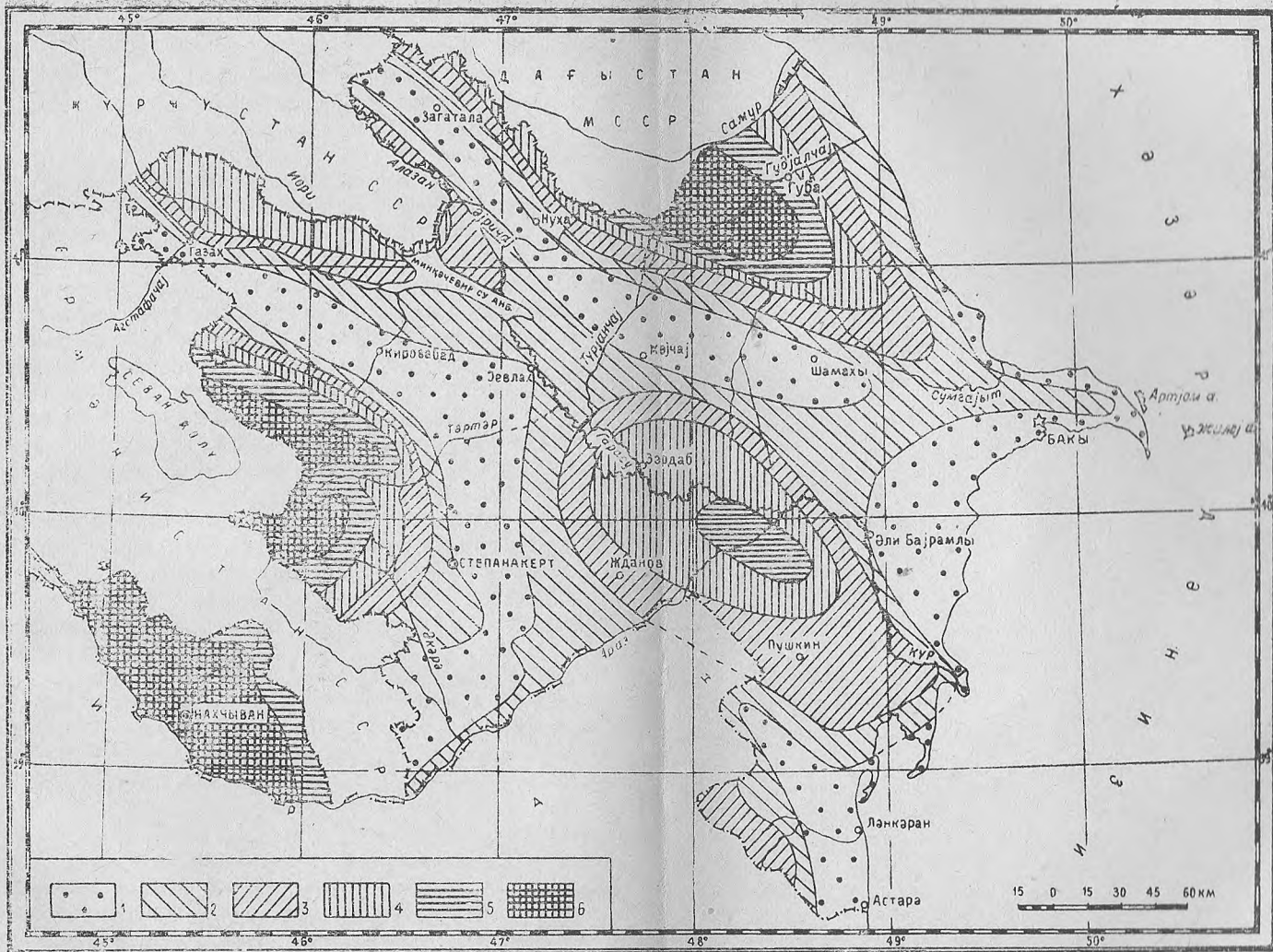
Грунт сулары әксәр саһәләрдә сәтһә јахын (1—2 м) јатыр.

VII. МУҒАН ӘЈАЛӘТИ

Муған әјаләти Күр — Араз дүзәнлији вилајетинин чәнуб-шәрг һиссәсиндә јерләшир. Шимал-шәргдә әјаләтин сәрһәдди Әләт стансијасындан башлајыб Газымәммәд стансијасына гәдәр, сонра һачыгабул көлү бојунча Күр чајына гәдәр, ондан јухарыда Күрүн Аразла говушдуғу јерәдәк вә даһа сонра исә гәрбә доғру Араз чајына вә Иран сәрһәддинә гәдәр узаныр.

Әјаләтин чәнуб сәрһәдди Болгар чајындан Киров көр-фәзинә гәдәр узаныр. Шәргдә Муған әјаләти Хәзәр дәннзинә битишир. Релјефи дүзәнлик олуб, әсас е'тибары илә океан сәвијјәсиндән ашағыдыр (22 м-әдәк). Јалныз Иранла һәмсәрһәд олан чәнуб-гәрб һиссәдә Хәзәр дәннзи сәвијјәсиндән 60—70 м-әдәк јүксәк олан саһәләр вардыр. Әјаләтин дүз релјефи икинчи дәрәчәли релјеф үнсүрләри илә мүрәккәбләшмишдир. Релјеф јүксәлмә вә депрессија системләри илә тәмсил олунур. Чәнуб-шәрг һиссәдә, Күрүн сағ саһилиндә дәфәләрлә Араз чајынын сулары илә јујулмуш бөјүк депрессија јерләшир.

Иглими бундан әввәл тәсвир етдијимиз әјаләтин иглими кими, даһа доғрусу, ғышы мұлајим, јајы шиддәтли исти кечән јарымсәһра типли иглимдир. Бу иглим даһа чох гураглыг вә шахтадан тәһлүкәли олмасы, һабелә әјаләтин шәрг јарысында тез-тез шиддәтли күләкләр әсмәси илә фәргләнир. Орта температур јанвар ајында 1—3°, ијул ајында исә 26—27° олур. Ајры-ајры илләрдә мүтлэг минимум температур бә'зән —20 —24°-јә, бә'зи јерләрдә исә (Чәфәрханда) һәтта —26°-јә дүшүр. Јајда максимум температур 39—42°-јә чатыр. 10°-дән јүксәк температурун

Јекуну сон дәрәчә чох олуб, 4 450—4 600°-ја чатыр. Ил-
әрзиндә јағынты чох аз дүшүр (чәми 200—260 мм). Ил-
лик јағынтынын мигдары 300—400 мм-ә чатан әјаләтин
чәнуб гуртарачағы мүстәснадыр. Ән чох јағынты, демәк
олар ки, һәр јердә јазда вә пајызда дүшүр. Иллик бухар-
ланма һәдди әсасән 900—1 100 мм-и тәшкил едир. Јаз
шахталары мартын үчүнчү онкүнлүјүндә гуртары; па-
јыз шахталары нојабрын үчүнчү—декабрын биринчи он-
күнлүјүндә дүшүр. Әкинчилик суварма тәләб едир.

Әјаләтин торпаглары мүхтәлифдир; боз торпаглар үс-
түн јер тутур. Бурада шорлашмыш торпаглар кениш ја-
јылмышдыр; шоракәтвары торпаглар да аз дејилдир.

Шорлашмамыш вә аз шорлашмыш торпагларда кәнд
тәсәррүфаты биткиләри бечәрилик. Суварма тез-тез
тәкрат шорлашмаја сәбәб олур ки, бунун да гаршысыны
алмаг үчүн судан истифадә едилмәси ишини јахшылаш-
дырмаг, су топланан шәбәкәләри тәмизләмәк вә әләвә
дренаж етмәк лазымдыр.

Әјаләтин шимал һиссәсиндә чәмән торпаглары да вар-
дыр; бунларын бир һиссәси шорлашмышдыр. Һәмин
торпаглардан истифадә етмәк үчүн мелиорасија тәдбир-
ләри көрүлмәлидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, шорлаш-
мыш торпаглар мувафиг сурәтдә ишләниб һазырланды-
лан сонра чох мүнбит олмалары илә фәргләнир.

Кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты нөгтеји-нәзәриндән,
әјаләтин шимал һиссәсиндә чәтин бечәрилән килли тор-
паглар, һабелә мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты биткиләри
әкилмәси үчүн хејли әлверишли олан јүнкүл механики
гәркибли торпаглар вардыр.

Грунт сулары 1—3 м дәринликдә јерләшир. Бу сула-
рын сәвијјәси дәјишкәндир: јайда јер сәтһиндән 1—2 м,
пајызда доғру 2—3 м дәринликдә јатыр, јазда исә јенидән
үзә галхыр. Грунт сулары сәвијјәсинин дәјишкәнлији,
баһлыча олараг, суварма режиминин дәјишмәси илә әла-
ғадардыр.

Муған әјаләтинә ашағыдакы агроеколожи рајонлар
даһилдир: Мәхсуси Муған рајону; Чәнуб-шәрғи Ширван
рајону; Чәнуби Муған рајону.

17. Мәхсуси Муған рајону. Муған әјаләтинин јухары-
да верилән характеристикасы, демәк олар ки, тамамы
илә бу рајона аиддир. Тәкчә белә бир чәһәти дә әләвә ет-
мәк лазымдыр ки, бурада атмосфер чөкүнтүләринин миг-

дары чох аздыр (200—250 мм); һәм дә рајонун чәнуб-шәрг гуртарачағында ән аз јағышылы вахт пајыз—гыш ајларыдыр. Јајы шиддәтли исти кечир. Шорлашмыш вә шоран торпаглар јајылмышдыр. Торпаг өртүјүнүн әсас тини боз торпаглардыр.

18. Чәнуб-шәрги Ширван рајону. Бу рајон әјаләтин шәрг һиссәсини тутур. Бураја Салјан рајонунун шимал-шәрг һиссәси, һабелә Әли Бајрамлы рајонунун шимал-шәрг һиссәси вә чәнуб-шәрг гуртарачағы дахилдир. Рајон даһа чох сәһра характери дашыјыр; даһа доғрусу, ландшафты вә иглиминә көрә ән чох сәһраны хатырладыр.

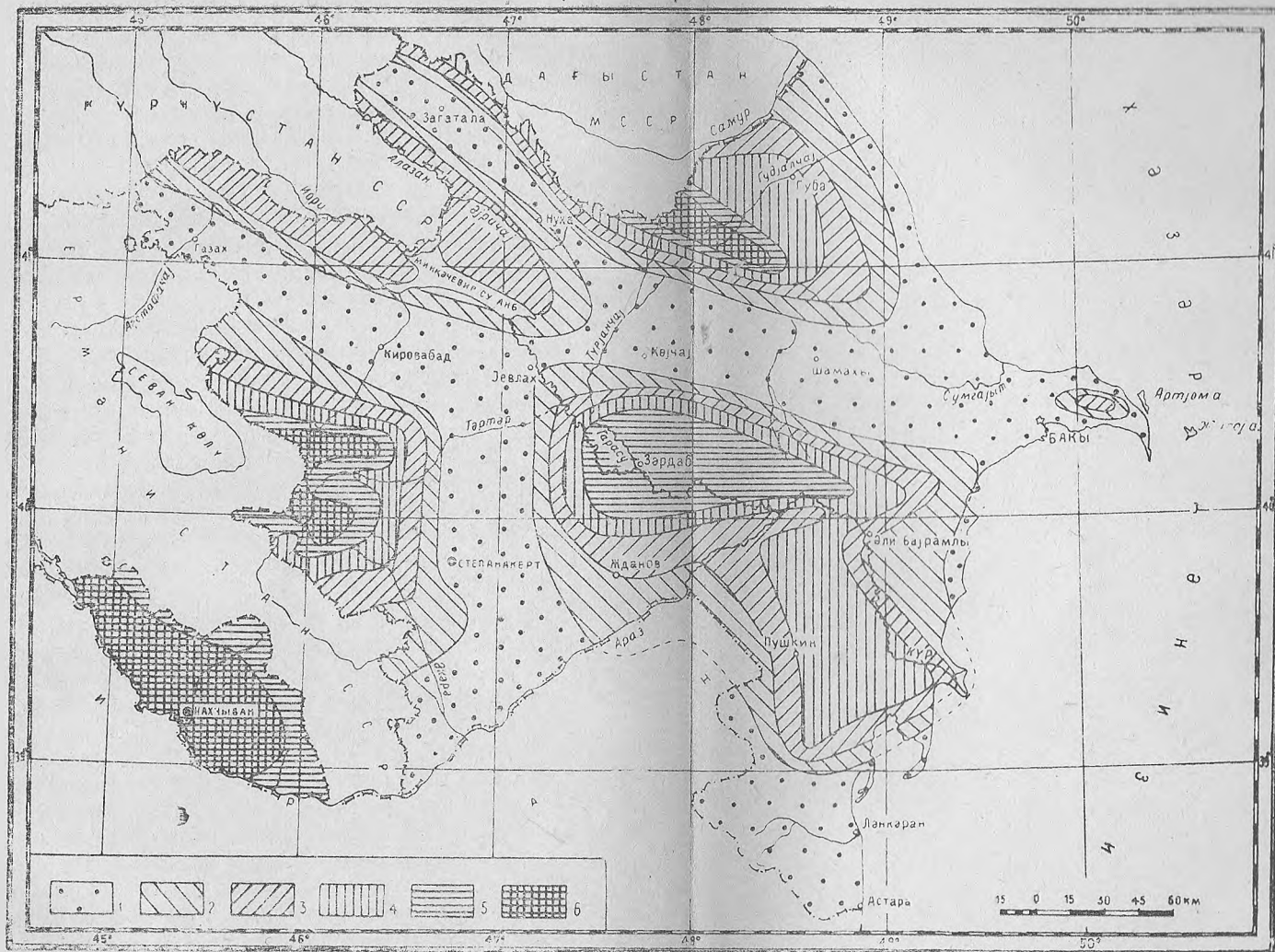
Чәнуб-шәрги Ширван рајону бурада тез-тез Бакы нордунун бир голу олан шиддәтли шимал-шәрг күләкләринин әсмәси, һабелә шахталарын мұлајим олмасы илә Мәхсуси Муған рајонундан фәргләнир. Белә ки, ән сојуг кечән гыш ајларында һаванын мұтләг минимум температуру —18 —20°-јә, јалныз бә'зи јерләрдә —22°-јә чатыр. Әкинчилик үчүн рајонун јалныз Күр чајы саһили зонасында кичик бир әразидән истифадә едилир.

19. Чәнуби Муған рајону. Бу рајон әјаләтин чәнуб вә чәнуб-гәрб һиссәләриндә кичик бир әразини тутараг, Пушкин рајонунун бөјүк бир-һиссәсини, гисмән дә Имишли вә Астраханбазар рајонларыны әһатә едир. Бундан әввәлки рајонлардан фәргли олараг, Чәнуби Муған рајонунда атмосфер чөкүнтүләринин иллик мигдары чохдур (260—400 мм); ил әрзиндә бухарланма һәдди тәхминән 900—1 000 мм-дир. Ән сојуг гыш ајларында шахталар —20 —22°-дән ашағы дүшмүр. Бурада гонур торпаглар үстүнлүк тәшкил едир; бунлар шабалыды торпагларла әвәз олунан ачыг шабалыды торпаглара кечир.

Чәнуби Муған рајонунун температур режими бундан әввәлки рајонда олдуғу кимидир. Кәнд тәсәррүфаты истәһсалаты нөгтеји-нәзәриндән даһа чох әлверишлидир.

В. КИЧИК ГАФГАЗ ВИЛАЈӘТИ

Сәрһәдди. Кичик Гафгаз вилајәти Азәрбајҗан әразисинин гәрб вә чәнуб-гәрб һиссәләрини тутур. Шималдан дәниз сәвијјәсиндән 350 м һүндүрлүкдә јерләшән Күр чајы вадиси, чәнубдан Аразбоју вадиси, чәнуб-гәрбдән Ермәнистан ССР, гәрбдән Күрчүстан ССР вә шәргдән Габаға, гисмән дә Мил дүзү илә һәмсәрһәддир.

5-чи хәритә-схем. 1950-чи илнн јанвар-феврал ајларында Азәрбајҗан ССР-дә һаванын мүтләг минимум температуру (И. М. Ахундзаде вә Ә. М. Шыхлински төртиб етмишләр, 1957).

1.—18,0 — -16,1 в јухари; 2.—20,0 — -18,1; 3.—22,0 — -20,1; 4.—24,0 — -22,1; 5.—26,0 — -24,1; 6.—30,0 — -26,1,

Орографијасы. Кичик Гафгаз вилајәти әсасән шәрг вә чәнуб-шәрг истигамәтли гырышыглары олан дағ системи олуб, бир чох силсиләләрдән, дағ голларындан, һабелә дағлыг јерләрдән ибарәтдир. Вилајәтдә Шаһдағ вә Муровдағ силсиләләри јерләшир; ән јүксәк нөгтә Гәмиш зирвәсидир (Муровдағ силсиләси, 3 722 м). Шаһдағ вә Муровдағ силсиләләринин зирвәләри әсас е'тибары илә гајалыгдыр; Шаһдағ силсиләсинин јалы чох кәскин ифадә олунур. Дағ голларынын истигамәти, һүндүрлүјү вә узунлуғу мүхтәлифдир. Бә'зи јерләрдә бу голлар хејли узун олуб, кетдикчә алчаларағ тәпәликләрлә гуртарыр.

Вилајәтин дағлыг һиссәси сылдырым дағ силсиләләри илә Бөјүк Гафгазын шимал-шәрг, јахуд чәнуб јамачларында олдуғу кими чох да јарыг-јарыг едилмәмишдир. Релјефин белә олмасы бурада әкинчилијин инкишаф етдирилмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

Иглими. Кичик Гафгаз вилајәтинин иглими Бөјүк Гафгаз вилајәтинин иглими илә чох охшардыр; лакин бунула бәрабәр онун бир сыра фәргли хусусијјәтләри вардыр. Белә ки, Кичик Гафгаз вилајәтинин иглими даһа јумшагдыр, инсолјасијасы чохдур; бурада ифрат рүтубәт олмур.

Бу вилајәтдә иглимин дәјишмәси ардычыллығы Бөјүк Гафгаз вилајәтиндәки кимидир; даһа доғрусу, иглим, јухары галхдыгча, јамачларын експозисијасындан асылы оларағ дәјишир.

Вилајәтин дағлыг һиссәсиндә гыш фәсли Бөјүк Гафгаз вилајәтинин ејни јүксәкликләринә нисбәтән мүлајим кечир. Векејасија дөврү даһа да узун олур.

Јағынтыларын орта иллик мигдары ашағы гуршагда 400 мм, јухары гуршагда исә 600—700 мм-дир; һәм дә вилајәтин чәнуб-гәрб һиссәси даһа чох рүтубәтли олур. Иллик бухарланма һәдди ашағы гуршагда 800 мм, јухары гуршагда исә 500 мм, бә'зән бундан да аз олур. Бурада атмосфер чөкүнтүләринин режими Бөјүк Гафгаз вилајәтиндәкинә нисбәтән даһа садә вә јекнәсәгдир (јазда вә јайын әввәлләриндә әсас максимум, гышда минимум вә пајызын әввәлләриндә икинчи дәрәчәли максимум).

Бурада әсасән гышда вә јаз дөврүндә мүхтәлиф истигамәтли (гәрб, чәнуб-гәрб вә шимал-гәрб) күләкләр әсир. Бу күләкләр һаванын истиләшмәси вә гураглығын кәскин сурәтдә артмасы илә мүшајиәт олунур.

Бурада јухарыдан ашағыја доғру әсас иглим типләринин бир-бирини әвәз етмәси Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә олдуғу кимидир. Иглими дағлыг тундра типли (дәниз сәвијјәсиндән 2 700 м вә даһа чох јүксәкликдә), сојуг рүтүбәтли, мүлајим-сојуг рүтүбәтли, мүлајим-исти јарымрүтүбәтлидир. Даими гарлар вә бузлаглар типли иглим бурада олмур. Ашағы дағлыг гуршагда, ән сојуг кечән ғыш ајларында температур —18 —20°-дән ашағы дүшмүр, јүксәк дағлыг зонада исә —24 —30°-јә чатыр.

Грунт сулары. Вилајәтдә грунт сулары дәриндә јерләшир. Лакин елә массивләр дә вардыр ки, грунт суларынын дәринлији 2—5 м-дән артыг дејилдир. Бурада ајры-ајры батаглыглар да раст кәлир. Грунт сулары һәр јердә шириндир вә Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә олдуғу кими чод дејилдир.

Гидрографијасы. Кичик Гафгаз вилајәтинин гидрографија шәбәкәси Бөјүк Гафгаз вилајәтинин гидрографијасы илә бир чох охшар чәһәтләрә маликдир. Бурада өз башланғычыны 3 500 м-әдәк јүксәкликдә дағлардан көтүрән ири вә хырда чајлар вардыр. Чајлар үч истигамәтдә: шимал, шимал-шәрг вә чәнуб-шәрг истигамәтиндә ахыр.

Шимал истигамәтиндә Инчису чајы, Афстафа чајы, Һәсәнсу чајы, Ахынча чајы, Зәјәмчај, Шамхорчај, Гушгара чајы, Жәнчәчај, Күрәкчај, Коран чајы, Инчичај вә башгалары ахыр.

Шимал-шәрг јамачларынын чајлары бунлардыр: Тәр-тәрчај, Хачынчај вә Гаргарчај.

Шимал вә шимал-шәрг истигамәтиндә ахан чајлар Күр сутоплајычы артеријасына төкүлүр.

Чәнуб-шәрг истигамәтиндә ахан чајлар бунлардыр: Басут чајы, Охчучај, Базарчај, Һәкәри чајы, Чәрәкән чајы, Гуручај, Көндәләнчај вә башгалары; бунлар Араз чајына төкүлүр.

Бүтөвлүкдә Кичик Гафгаз вилајәтинин су еһтијатлары Бөјүк Гафгаз вилајәтиндәкиндән чох аздыр. Шәрг јамачларында ахан чајлар аз сулудур.

Кичик Гафгаз вилајәти чајларынын дағ чајы олмасына, дар дәрәләрлә ахмасына, төкүлдүјү јерләрдә сујун јухары вә ашағы сәвијјәләри арасындакы фәргләрә, дүзәнлик һиссәјә чохлу дағынты мәһсуллары кәтирмәләринә бахмајараг, бу чајларын һеч дә һамысы сел характеринә

дашымыр. Бу исә онунла изаһ едилир ки, бурада әсәс чајлар Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачы кими сылдырым јамачларла ахмыр, кур јағышлар аз интенсивдир вә ви-лајәтин литолокијасы Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә олду-ғундан фәрғлидир.

Релјефин мүрәккәблији илә әлагәдар олараг дағ јамачларында ирригасија кичик мигјасда (лакин Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә олдуғундан хејли кениш мигјасда) тәтбиг олуноур.

Торпағы. Кичик Гафгаз вилајәтинин торпаглары Бө-јүк Гафгаз вилајәтиндәки торпагларла охшар олуб, он-лар кими шагули зоналлыг ганунуна табедир.

Тәкрара јол верилмәсин дејә, торпагларын характе-ристикасыны әјаләт вә рајонлары тәсвир едәркән верә-чәјик.

Битки өртүјү. Вилајәтин битки өртүјү бундан әввәл-ки Бөјүк Гафгаз вилајәтинин битки өртүјү илә бир чох үмуми чәһәтләрә малик олса да, ксерофит характери вә тәркибинин даһа да касыб олмасы илә ондан фәрғләнир.

Алп гуршағында чил илә бирликдә шырымлы топал-ассосиасијасы јайылмышдыр. Рүтубәтли јерләрдә ајры-ајры ләкәләр шәклиндә Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә олан тәркибдә көзәл чәмәнләр битир.

Субалп гуршағында чәмән-бозгыр биткиләри јайыл-мышдыр ки, бунларын да ичәрисиндә шијав, топал, ала-бәзәк шырымлы топал, кијәһ, Алп гыртычы вә с. вардыр.

Л. И. Прилипконун вердији мә'лумата көрә (1945), бурада мешә массиви сыра дағларын шәрг вә шимал-шәрг учгар јамачларында инкишаф едәрәк, золағ шәк-линдә Ермәнистан ССР сәрһәддиндән Зәнкилан вә Чәб-рајыл рајонларына гәдәр узаныб кедир вә бурада тәдри-чән јоха чыхараг ксерофит вә јарымсәһра биткиләри илә әвәз олуноур.

Бурада мешәләрин нөв тәркиби, демәк олар ки, буй-дан әввәл тәсвир етдијимиз Бөјүк Гафгаз вилајәтиндә ол-дуғу кимидир.

Кичик Гафгаз вилајәтинә ашағыдакы әјаләт вә ра-јонлар дахилдир: Газак—Шаумјан әјаләти (Дағлыг Га-зах—Шаумјан рајону, Дағәтәји Газак—Ханлар рајону), Дағлыг Гарабағ әјаләти (Кәлбәчәр рајону, Лачын рајо-ну, Дағлыг Гарабағ рајону), Чәнуби Гарабағ әјаләти (Губадлы рајону, Дағәтәји Фүзули — Чәбрајыл рајону).

Газак—Шаумјан эјалэти Шаһдаг вэ Муровдаг сыра дағларынын шимал јамачларыны тутур; бураја Газак вэ Шаумјан рајонларынын дағлыг вэ дағэтэји һиссэлэри дахилдир. Бурада шагули зоналлыг кэскин ифадэ олунур вэ иглими дэ, мувафиг сурэтдэ, јарымгуру мулајим истидэн сојуг рүтубэтли иглимэ гэдэр дэјишир. Јанвар ајынын орта ајлыг температуру ашағы дағлыг јерлэрдэ 0° -јэ јахын, јүксэк дағлыг јерлэрдэ исэ (дэниз сэвијјэсиндэн 2 000 м јүксэкликдэ) -5° -дэн ашағы олур. Ијул ајынын орта температуру, мувафиг сурэтдэ, 24° вэ 13° -дэн ашағы олур. 10° -дэн јухары актив температурун јекуну $4\,000^{\circ}$ илэ (ашағы дағлыг һиссэдэ) 1° (вэ бэ'зэн бундан да аз; дэниз сэвијјэсиндэн 2 800 м вэ даһа чох јүксэкликдэ) арасында дэјишир. Ил эрзиндэ атмосфер чөкүнтүлэринин мигдары 400—650 мм-дир. Иллик бухарланма һэдди 800 мм-дэн (ашағы дағлыг һиссэдэ) 400 мм-э (јухары дағлыг һиссэдэ) гэдэрдир. Зэиф күлэклэр эсир. Тез-тез долу дүшүр (эн чох мај вэ ијун ајларында).

Торпағлары, шагули зоналлыг ганунуна табе олараг, тэдричлэ ачыг шабалыдыдан дағ-чэмэн торпағларына кечир.

Газак—Шаумјан эјалэти ики мүстэгил рајону эһатэ едир: Дағлыг Газак—Шаумјан рајону вэ Дағэтэји Газак—Ханлар рајону.

20. Дағлыг Газак—Шаумјан рајону. Бу рајон эјалэтин дэниз сэвијјэсиндэн 750 м-дэн јүксэкдэ јерлэшэн дағлыг һиссэсини тутур.

Иглими гышда мулајим сојуг вэ сојуг, јайда исэ сэрин кечир. Јерин дэниз сэвијјэсиндэн нэ гэдэр јүксэкдэ јерлэшмэси илэ элагэдар олараг орта ајлыг температуру јанвар ајында $-0,5^{\circ}$ илэ (ашағы гуршагда) $-7,5^{\circ}$ вэ даһа да ашағы (дэниз сэвијјэсиндэн 3 000 м јүксэкликдэ), ијул ајында исэ, мувафиг сурэтдэ, 22° илэ 8° арасында дэјишир. 10° -дэн јухары актив температурун јекуну 3 400 илэ 0° (дэниз сэвијјэсиндэн 2800 м вэ даһа чох јүксэкдэ) арасында тэрэддүд едир. Јај ајларынын максимум температуру ашағы гуршагда бэ'зэн 35° -јэ, дэниз сэвијјэсиндэн 3 000 м јүксэкдэ исэ 20° — 22° -јэ чатыр. Мүтлэг минимум температур дағлыг һиссэдэ -18 — -22° , јүксэк дағлыг һиссэдэ исэ -25 — -30° -дир.

Сон јаз шахталары апрелин орталары илэ мајын үчүнчү онкүнлүжү арасындакы дөврдэ, пајыз шахталары исэ октябрын эввэллэриндэн нојабрын орталарына гэдэр олан дөврдэ дүшүр. Беләликлэ, эразинин бөјүк бир һиссәсиндэ векетасија дөврү бир чох кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн тамамы илэ кифәјәтдир.

Ил эрзиндэ атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 450—650 мм олур; јағынтыларын әксәријјәти јазда, јахуд јайда дүшүр. Иллик бухарланма һәдди јерин дәниз сәвијјәсиндән нә гэдәр һүндүрлүкдә јерләшмәсиндән асылы олага 800—400 мм-ә бәрабәрдир. Эразинин бөјүк бир һиссәсиндә рүтубәтин кифәјәт гэдәр олмасы, һабелә бәзи јерләрдә галын торпагларын варлығы бурада суварма анармадан бир сыра кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәсинә имкан верир.

Дағлыг Газах—Шаумјан рајонунун торпаглары ачыг вә түнд шабалыды, әсас етибары илэ галын вә дәриндир. Бәзи јерләрдә јујулмуш скелетли торпаглар да раст кәлир ки, бунлар да, көрүнүр, бурада дәнли биткиләр бечәрилмәси илэ әлагәдардыр.

21. Дағәтәји Газах — Ханлар рајону. Бу рајон әјаләтин дәниз сәвијјәсиндән 350—750 м јүксәкликдә јерләшән бүтүн дағәтәји һиссәсини тутур.

Рајонун иглими бундан эввәлки Дағлыг Газах—Шаумјан рајонунун иглиминә нисбәтән хејли јумшаг вә гурудур. Һаванын орта ајлыг температуру јанварда 0° вә бундан бир гэдәр јухары, ијулда исэ 22—24° олур. Јайда максимум температур 35—36°-јә чатыр; ғышда мүтләг минимум температур —18 —20°-дән ашағы дүшмүр. Сон јаз шахталары апрелин биринчи онкүнлүјүндә гуртарыр, пајыз шахталары нојабрын үчүнчү онкүнлүјүнүн эввәлиндә дүшүр.

Ил эрзиндэ атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 350—450 мм-и тәшкил едир; иллик бухарланма һәдди 800—850 мм-дир. Көрүндүјү кими, эразинин атмосфер чөкүнтүләри сәјәсиндә рүтубәтләнмә дәрәчәси кифәјәт дејиллир. Вахташыры долу да дүшүр. Лакин бурада долу бундан эввәл тәсвир етдијимиз рајона нисбәтән аз-аз дүшүр; вә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин инкишафына о гэдәр дә тәсир кәстәрә билмир.

Дағәтәји Газах — Ханлар рајонунун торпаглары ачыг шабалыды вә шабалыды, һәм дә чох галындыр.

IX. ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт Азәрбајчан ССР дахилиндә Кичик Гафгаз дағ системинин мәркәзи вә чәнуб һиссәләрини тутур. Инзибати чәһәтдән Дағлыг Гарабағ әјаләтинә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти, Кәлбәчәр, Лачын рајонлары вә Губадлы рајонунун шимал учгары дахилдир.

Бүтүн әјаләт истигамәти вә һүндүрлүјү мүхтәлиф олан дағ силсиләләри илә ајры-ајры јарыглара бөлүнмүшдүр; буна көрә дә әјаләтин релјефи дүз дејилдир. Релјефин дүз олмамасы әјаләтин торпаг-иглим шәраитинә кәскин тәсир көстәрир.

Әјаләтин иглими мүлајим-сојуг вә мүлајим-рүтубәтлидир. Јанвар ајында орта ајлыг температур ашағы дағлыг һиссәсә 0° вә бундан бир аз ашағы, јүксәк дағлыг һиссәдә исә (дәниз сәвијјәсиндән 2 000 м вә даһа да јүксәкдә) -5° вә даһа да ашағы олур. Ијул ајынын орта ајлыг температуру ашағы дағлыг һиссәдә 24° -јә, јүксәк дағлыг һиссәдә исә 14° -јә бәрабәрдир. 10° -дән јухары актив температурун јекуну $4\,000^{\circ}$ илә (ашағы дағлыг һиссәдә) 1° вә даһа да ашағы (дәниз сәвијјәсиндән 2 800 м-дән јүксәкдә јерләшән гуршагда) арасында тәрәддүд едир.

Ил әрзиндә атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 450—700 мм-и тәшкил едир. Иллик бухарланма һәдди јерин дәниз сәвијјәсиндән нә гәдәр һүндүрдә јерләшмәсиндән асылы олараг 800—500 мм вә бундан да ашағы олур.

Експозисијадан асылы олараг, ғыш дөврүндә јүксәк дағлыг гуршагда чохлу гар јағырса да, бу, Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачларында олдуғундан аздыр. Бурада гар өртүјү кеч әријир.

Әјаләтин јухары һиссәсиндә дағ силсиләләри бир-бириндән тәчрид олунмуш ики бөјүк—Кәлбәчәр вә Лачын рајонларыны әмәлә кәтирир. Дағлыг Гарабағ да мүстәгил бир рајондур.

22. Кәлбәчәр рајону. Муровдағ вә Гарабағ дағ силсиләләри арасында јерләшән бу јүксәк дағлыг рајон (дәниз сәвијјәсиндән 1 600 м вә даһа чох јүксәкдәдир) гәрбдән Ермәнистан ССР, чәнубдан исә Ғызылбоғаз зирвәләри групу илә (ән јүксәк нөгтәси 3 568 м-дир) һәмсәрһәддир.

Рајонун иглими әсас етибары илә сојуг вә рүтубәтлидир. Ғышы сојуг, гарлы, јаы сәрин кечир. Ғыш ајларында мүтләг минимум температур бәзән -22° — -30° -јә ча-

тыр. Јај ајларында һаванын максимум температуру јерин дөниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү илә әлагәдар олараг 35° илә 20° арасында тәрәддүд едир. Ил әрзиндә атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 550—650 мм-и тәшкил едир; јағынты ән чох јазда вә јајда дүшүр. Иллик бухарланма һәдди әсасән 500 мм вә бундан да аз олур. Рајонда мешә аздыр. Субалп вә алп чәмәнләри кениш јайылмышдыр.

Кәлбәчәр рајонунун торпаглары експозисијадан асылы олараг дәјишир. Чај вадиләриндә гара торпаглар јайылмышдыр. Лухары чыхдыгда бунлар дағ-чәмән торпаглары илә әвәз олунур. Бурада чохлу чынгыл вардыр.

23. Лачын рајону. Бу рајон, әсас е'тибары илә, Кичик Гафгазын чәнуб јамачларынын јүксәк дағлыг һиссәсиндә јерләшир вә Араза доғру кетдикчә алчалыр. Иглими ән чох мұлајим-сојуг вә рүтубәтлидир. Һаванын мұтләг минимум температуру сојуг кечән гыш ајларында белә — 19° — 23° -дән ашағы дүшмүр. Јајы сәрин кечир; һаванын максимум температуру јерин дөниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү илә әлагәдар олараг 33° — 25° -јә чагыр. Ашағы дағлыг һиссәдә (дөниз сәвијјәсиндән 1 000—1 200 м јүксәкликдә) јаз шахталары апрелин II онкүнлүјүндә гуртарыр. Пајыз шахталары нојабрын орталарында дүшүр. Атмосфер чөкүнтүләринин иллик мигдары 600—700 мм-дир; бунларын чоху јазда вә јајда дүшүр. Ил әрзиндә бухарланма һәдди 700—500 мм, бә'зи јерләрдә 800 мм-ә јахындыр.

Рајонун битки өртүјү әсас е'тибары илә чәмән биткиләриндән ибарәтдир. Бунларын әксәријјәти мешәалты биткиләр (кол чәнкәллији илә бирликдә), һабелә јүксәк дағ чәмәнләри вә бозгырларыдыр. Мешәләр аздыр.

Торпаглары мұхтәлифдир: чај вадиләриндә јығынлар, дағ јамачларында боз шабалыды, бә'зи јерләрдә шабалыды торпаглар јайылмышдыр.

24. Дағлыг Гарабағ рајону. Бу рајон Кичик Гафгазын шәрг һиссәсиндә јерләшир. Сәрһәдләри Дағлыг Гарабағ Мухтар Виләјәтинин сәрһәдләринә мұвафиг кәлир.

Дағлыг Гарабағ рајону парчаланмыш дағлыг јеридир. Бурада ајры-ајры зирвәләрин дөниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү 2 700 м-ә чатыр. Рајонун дөниз сәвијјәсиндән хејли јүксәкдә јерләшмәсинә бахмајараг, буранын иглими әсас е'тибары илә гышда мұлајим-рүтубәтли, јајда исә

мүлајим-сәриндир. Јалныз дәниз сәвијјәсиндән 1 600 м-
һүндүрлүкдән башлајараг јанвар ајынын орта темпера-
туру —3° вә бундан да ашағы, ијул ајынын орта темпера-
туру исә 17°-дир.

Сојуг кечән ғыш ајларында һаванын мүтләг минимум
температуру, демәк олар ки, рајонун һәр јериндә —18°
—22°-дән ашағы дүшмүр. Ән исти кечән јәј ајларында исә
һаванын мүтләг максимум температуру 26—36°-јә чатыр.

Јаз шахталары јерин дәниз сәвијјәси һүндүрлүјүндән
асылы олараг, әсасән апрелин биринчи онкүнлүјү илә ма-
јын биринчи онкүнлүјү арасындакы дөврдә гуртарыр.
Илк пајыз шахталары октябрын икинчи онкүнлүјү илә
нојабрын икинчи онкүнлүјү арасындакы дөврдә башла-
јыр. Рајонун жүксәк һиссәләринин иглими бир гәдәр сәрт-
дир; бурада рүтубәтлилик жүксәкдир. Јағынтыларын ил-
лик мигдары 500—700 мм-дир; бунларын әксәријјәти јаз-
да вә јәјда дүшүр. Ил әрзиндә бухарланма һәдди 800—
500 мм-и тәшкил едир. Рајонун чәнуб-шәрг вә шимал-
шәрг гуртарачағы даһа чох гураглыгдыр (јағынтыларын
иллик мигдары 450 мм-ә јакын, бухарланма һәдди исә
800 мм-дән чохдур).

Рајонун бу вә ја дикәр һиссәсинин торпаг-иглим шә-
раитиндән асылы олараг әкинләр вә плантасијалар су-
варылыр.

Бурада күчлү күләкләр әсмир. Јалныз рајонун ши-
мал-шәрг учгарында (Маргушеван) тез-тез шиддәтли
шимал-гәрб күләкләри әсир. Бә'зән долу да дүшүр вә тә-
сәррүфата бөјүк зијан вурур.

Рајонун торпаглары, вертикал зоналлыгдан асылы
олараг, ашағы һиссәдәки боз шабалыды торпаглардан
јухары һиссәдәки түнд шабалыды торпагларадәк дәји-
шир. Битки өртүјү дә, јерин һансы һүндүрлүкдә јерләш-
мәсиндән асылы олараг, дағ-ксерофил группларындан, кол
чәнкәлликләри илә гарышыг чәмән биткиләриндән, һабә-
лә енлијарпаглы дағ мешәләриндән ибарәтдир.

Х. ЧӘНУБИ ГАРАБАҒ ӘЈАЛӘТИ

Кичик Гафгазын чәнуб јамачларында, Араз чајынын
орта ахары бојунча јерләшән бу әјаләт Фүзули, Чәбра-
јыл вә Зәнкилан рајонлары әразисинин бир һиссәсини,
һабелә бүтүн Губадлы рајону әразисини әһатә едир.

Чөнуби Гарабаг әјаләти үч тәрәфдән гапалы, јалныз Араз чајы тәрәфдән ачыг олан, ајры-ајры вадиләрдән ибарәт чөкөк бир јердир. Бу вадиләрдән һәр бири дағлыг, дағәтәји вә дүзәплик һиссәјә бөлүнүр. Сонунчуну биз әјаләтин тәркибинә дахил етмирик, чүнки о, башга бир вилајәтин Гарабаг—Мил әјаләтинә мәнсубдур.

Чөнуби Гарабаг әјаләтинин иглими мұлајим истидир; бурада рүтубәт кифајәт гәдәр дејилдир. Ғышы мұлајим кечир. Һаванын орта ајлыг температуру ғышда 0° -јә јалын, ијул ајында исә $21—25^{\circ}$ -дир. Јајда һаванын максимум температуру $35—38^{\circ}$ -јә чатыр. Сојуг кечән ғыш ајларында мұтләг минимум температур $-16—19^{\circ}$ -дән ашағы дүшмүр. 10° -дән јухары олан актив температурун јекуну әсасән $4\ 000—3\ 000^{\circ}$ -дир. Јаз шахталары мартын сонунчу онкүнлүјү илә апрелин икинчи онкүнлүјү арасындакы дөврдә гуртарыр. Пајыз шахталары нојабрын икинчи—үчүнчү онкүнлүјүндән башлајыр.

Иллик атмосфер чөкүнтүләринин мигдары $450—550$ мм-ә чатыр, јағынтыларын чоху јазда вә јајда, бә'зән пајызда да дүшүр. Шиддәтли күләкләр әсмир, долу дүшмүр. Ил әрзиндә бухарланма һәдди $800—1\ 000$ мм-и тәшкил едир. Торпаглары шабалыдыдыр; бә'зи јерләрдә дәррин дејилдир.

Әјаләтдә коллуглар, мешәалты биткиләр, һабелә мешә ағачы вә мејвә ағачлары чинсләринин ајры-ајры группалары мұһафизә олунуб ғалмышдыр ки, бу да јахын кечмишдә бурада бөјүк мешәләр олдуғуна шәһадәт верир. Көрүнүр, торпаг азлыг етдијиндән һәммин мешәләри ғырыб, јериндә дәнли биткиләр вә башга тарла биткиләри әкмишләр.

Чөнуби Гарабаг әјаләти ики мүстәгил рајона бөлүнүр: Губадлы рајону; Дағәтәји Фүзули—Чәбрајыл рајону.

25. Губадлы рајону. Бу рајон Араз чајынын шимал голларынын ахары бојунча јерләшиб, Чәбрајыл, Зәнкилан вә Губадлы вадиләрини әһатә едир.

Рајонун торпаг-иглим шәраити бүтүн әјаләт үчүн характерик олдуғундан онун тәсвирини бурада тәкрар етмирик. Тәкчә бурасыны гејд едәк ки, рајонда јағынтыларын иллик мигдары әразинин әксәр һиссәсиндә $450—500$ мм-дир; бунлар әсас е'тибары илә јазда вә јајда дүшүр. Рајонун рүтубәтлилик дәрәчәси әсасән кифајәт гәдәр ол-

маса да, һәр һалда, суварма апармадан бә'зи кәнд тәсәр-
рүфаты биткиләринин бечәрилмәсинә имкан верир.

26. Дағәтәји Фүзули — Чәбрајыл рајону. Бу рајон Фү-
зули рајонунун тәпәли һиссәсиндә јерләшиб, Чәбрајыл
рајонунун шимал-шәрг һиссәсини тутур. Губадлы рајо-
нундан фәрги бурасындадыр ки, гисмән Күр — Араз дү-
зәнлијинин тә'сири алтында олдуғундан рүтубәтлилији
ашағыдыр, јајы гуру вә исти кечир; илин ән чох јағышлы
дөврү јаз вә пајыз фәсилләридир.

Г. АБШЕРОН — ГОБУСТАН ВИЛАЈӘТИ

Сәрһәдләри. Абшерон — Гобустан вилајәти Гафгазын
ән шәрг һиссәсиндә јерләшиб, Бөјүк Гафгаз сыра дағ-
ларынын чәнуб-шәрг голларыны әһатә едир.

Абшерон — Гобустан вилајәти Шамахи инзибати ра-
јонунун чәнуб-шәрг һиссәсиндән башлајараг Хәзәр дәни-
зинә гәдәр узаныр. Шимал тәрәфдән бу вилајәтә Бөјүк
Гафгазын шәрг јамачынын дабаныны дөврәјә алан
Самур — Дәвәчи дүзәнлијинин чәнуб һиссәси дахилдир.
Чәнубдан вилајәт Әләт стансијасындан Газымәммәд
стансијасына гәдәр узанан дәмир јол хәтти илә, демәк
олар ки, һәмсәрһәддир. Шәрг тәрәфдән Хәзәр дәнизи илә
бирләшир.

Орографијасы. Абшерон — Гобустан вилајәтинин әра-
зиси чох мүхтәлиф олуб, саһилбоју — дүзәнлик, мәркәзи
тәпәлик—дағлыг вә гәрби дағлыг һиссәләрә ајрылыр.

Вилајәтин шәрг һиссәси Хәзәр дәнизи јахынлығында,
онун сәвијјәсиндән ашағыда јерләшир вә гәрбә доғру,
кетдикчә тәдричлә галхараг далғалы характер алыр; ән
гәрб һиссәдә исә ғырышыглы сәтһдән ибарәт олуб, Диб-
рар системинин давамыны тәшkil едир. Бунун нәтичә-
синдә гәрб һиссәдә чохлу вадиләр вә учурумлар әмәлә
кәлир. Ғырышыглылыг мүхтәлиф истигамәтли олса да,
буранын үмуми мејли шимал-гәрбдән чәнуб-шәргәдир.

Вилајәтдә гајалыглы силсиләләр, учурумлар, кил тә-
пәләри раст кәлир.

Чәнуб-шәрг һиссәдә газ, палчыг вә ачымтыл-шор су
пүскүрән палчыг вулканлары кениш јајылмышдыр; бун-
лар вулкан тәпәләринин әтрафында шоранлар әмәлә кәл-
мәсинә сәбәб олмушдур.

Бүтүн бу јухарыда көстөрилән хусусијјәтләр әкинчилик нөгтеји-нәзәриндән вилајәтин истегһсалат әһәмијјәтини хејли азалдыр.

Иглими. Абшерон — Гобустан вилајәтинин иглими мулајим-исти јарымсәһра вә гуру степ иглимидир. Баш Гафгаз сыра дағлары, Хәзәр дәнизи вә Күр — Араз дүзәнлији буранын иглиминә күчлү тә'сир көстөрир. Һәмин амилләр вә әразинин релјефи сәјәсиндә буранын өзүнә мөхсүс бир иглими вардыр: һава әсас е'тибары илә күлөкли олур; илин бүтүн фәсилләриндә шимал истигәмәтли күчлү хәзри әсир. Јајы исти вә гуру, јазы дәјишкән һавалы вә сәрин, пајызы исти вә күнәшли, ғышы мулајим вә ғарсыз кечир. Јағынты ән чох пајыз-ғыш дөврүндә дүшүр. Вилајәт боллу Күнәш шүасы вә истиси алыр: ил әрзиндә Күнәшин ишығ сачдығы саатларын мигдары 2 400—2500-ә јахындыр. 10°-дән јухары актив температурун јекуну 3 900—4 200°-дир. Вилајәтин ајры-ајры һиссәләринин иглим шәраити бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнир ки, бу да әразинин релјефи вә дәнизин тә'сири илә әлағәдардыр.

Дәнизин тә'сири вилајәтин саһилбоју гуршағынын јахынлығында јерләшән һиссәсинин иглимини јумшалдыр.

Һаванын орта ајлығ температуру, демәк олар ки, һәр јердә 1°-дән јухары, саһилбоју гуршағдан аралы јерләшән рајонларда исә һәтта 3°-дир. Ијул ајында һаванын орта температуру 26—27°, саһилбоју һиссәдә исә 25°-јә јахындыр. Ән сојуғ кечән ғыш ајларында һаванын мүтләғ минимум температуру —17 —18°-дән ашағы дүшмүр. Бу чәһәтдән вилајәтин бә'зи ичәри һиссәләри мүстәснадыр; бурада шахта тутан ајры-ајры микрорајонларда температур —18 —21° олур. Јај ајларында максимум температур тез-тез 38—41°-јә чатыр. Илк пајыз шахталары нојабрын үчүнчү онкүнлүјү илә декабрын икинчи онкүнлүјү арасындакы дөврдә, сон јаз шахталары исә мартын биринчи онкүнлүјүндән апрелин әввәлләринә гәдәр олан күнләрдә дүшүр. Ил әрзиндә шахтасыз күнләрин сәјы 240—290-дыр.

Атмосфер чөкүнтүләринин иллик мигдары 150 мм-лә 300 мм арасында дәјишир. Јағынтыларын әксәријјәти пајыз-ғыш дөврүндә, бә'зән јазда да дүшүр. Ән аз јағынты јајда олур. Ил әрзиндә бухарланма һәдди 950—1 150 мм-ә чатыр, бә'зи јерләрдә бир аз да артығ олур. Сутка-

лыг орта мүтлэг рүтүбэттилик ил эрзиндә 12,5—13,5 мб, январ ајында 5,5—6,5 мб, ијул ајында исә 20,5-дән 23 мб-а гәдәрди. Нисби рүтүбэттилик дә јүксәкди: ил эрзиндә 70—78%, январ ајында 75—84%, ијулда исә 58—75%-ди.

Шиддәтли күләкләр Абшерон — Гобустан вилајәтинин иглими үчүн характерикди. Хәзри адланан күләк бурада илин бүтүн фәсилләриндә әсәрәк, јајын истисини вә бүркүсүнү хејли азалды.

Бә'зән бир нечә күн эрзиндә арамсыз олараг сәрт, гуру күләкләр әсир.

Вилајәтин бир чох һиссәләриндә муссонаохшар күләкләр мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир; бунлар јајда дәниздән гуруја, ғышда исә гурудан дәнизә әсир. Вилајәтин саһил-боју һиссәләри үчүн саһил вә дәниз бризләри дә характерикди.

Һидрографијасы. Абшерон вилајәтинин су мәнбәләри һәр јердә бир бәрабәрдә јерләшмәмишди. Шимал-шәрг һиссәдә чајларын сајы башга һиссәләрдә олдуғундан хејли чохдур.

Вилајәтин шимал һиссәсиндә чајлар өз башланғычыны Бөјүк Гафгазын чәнуб-шәрг јамачларындан көтүрүр.

Вәлвәләчај вә Қилкилчај јағынтылар, булаглар вә грунт сулары һесабына гидаланыр. Буна көрә дә һәмин чајларын сују кифајәт гәдәрди. Лакин Хәзәрбоју дүзәнликдә бу чајларын сују һүндүрдән төкүлдүју үчүн јери-ојуб дәринләшдири, дағ сүхурларыны јујуб апары, асылы вә диб материаллары әмәлә кәтирир. Буна көрә дә көстәрилән чајларын сујундан јалныз дүз јерләрдә вә дағәтәји гуршагда бағлары вә тарлалары сувармағ үчүн истифадә едилир.

Вилајәтин галан чајларынын сулулуг дәрәчәси мүхтәлифди. Онларын су режими дә сабит дејилди.

Шабранчај вә Дәвәчичај релјефи нисбәтән дүз олан бир саһәдә ахыр. Лакин дашғынлар заманы һәмин чајларын сују билаваситә дәнизә дејил, лимана төкүлүр; һәмин лиман Шабранчај вә Дәвәчичајын дәнизә чатмадан тәбии торпағ сәддә раст кәлдији јердә вә бунун нәтичәсиндә әмәлә кәлмишди.

Вилајәтин галан һиссәләриндә ахан чајлар (Атачај, Теј чајы, Ситал чајы, Пирсаат чајы, Сумгајыт чајы вә Чейран-кечмәз чајы) јағыш сулары илә гидаланан вә

вахташыры гуружан чајлар групуна мәнсубдур. Јағынты чох олан дөврдә (апрел—мај ајларында) бу чајларын сују бол олур, јајын орталарында исә онлар, демәк олар ки, тамамы илә гурујур.

Чох јердә мүвәггәти батаглыглар әмәлә кәтирән кичик булаглар вә чешмәләр раст кәлир. Јајда бүтүн бу су мәнбәләри тамамы илә гурујур вә саһә сејрәк шоран бигкили сусуз сәһраја чеврилир.

Вилајәтин шәрг һиссәсиндә — Абшеронда әсла чај јохдур. Бурада чохлу шор көлләр раст кәлир ки, онларын да әксәријјәти јајда гурујараг типик шоранлыға чеврилир; бу шоранлыглардан хәрәк дузу чыхарылыр.

Абшеронда суварма мәгсәдләри үчүн чохдан бәри гују суларындан истифадә едилир. Бундан әлавә, саһилбоју гуршагда јералты, јахуд, еһтимал ки, конденсасија олмуш рүтубәтләшмә дә вардыр; бунун сајәсиндә тез-тез торпағын сәһнинә јахын јерләшән рүтубәтли гум лајларына тәсадүф едилир ки, бу да һәммин јерләрдә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин дәмјә сурәтдә бечәрилмәсинә имкан верир.

Вилајәтин чәнуб һиссәси фајдалы сәтһ вә грунт сулары чәһәтдән чох јохсулдур.

Самур—Дәвәчи каналынын тикилмәси бүтүн Самур—Дәвәчи дүзәнлији вә Абшеронун суварма илә тәһиз едилмәси нөгтеји-нәзәриндән мүһүм әһәмијјәти олан бир тәдбирдир. Каналын икинчи нөвбәси гураг саһәләрин суварылмасына вә бурада гијмәтли тарла, бостан-тәрәвәз, мејвә биткиләри, субтропик вә декоратив биткиләр бечәрилмәсинә, суварылан үзүмлүкләр салынмасына имкан верәчәкдир. Шүбһәсиз ки, бүтүн бунлар һејвандарлығын да инкишафына көмәк едәчәкдир.

Грунт сулары. Абшерон — Гобустан вилајәтиндә грунт сулары мүхтәлиф дәринликдә јатыр. Дағлыг һиссәдә вә тәпәлик массивләрдә бу сулар јер сәтһиндән 20 м-ә гәдәр дәринликдә јерләшир. Дүзәнлик саһәләрдә јер сәтһинә јахын (2—4 м) јатан грунт суларына тәсадүф едилир. Бәзи массивләрдә грунт сулары сәтһә даһа да јахын јатыр; белә суларын минераллашма дәрәчәси әсасән јүксәк олур. Лакин ичмәк вә сувармаг үчүн истифадә олуан ширин сулар да раст кәлир.

Торпаглары. Абшерон вилајәтинин торпаглары чох мүхтәлифдир ки, бу да, башлыча олараг, торпагәмәләкәтирән сүхурларын сон дәрәчә мүхтәлиф олмасы, еләчә дә

сәтһи структур вә битки өртүҗүнүн тә'сири илә изаһ едилр.

Вилајәтдә боз торпаглар, гонур јарымсәһра торпаглары, шоракәтли-гумлу саһил чынғылы, гумлу-балыггулағылы, гумлу-чынғыллы торпаглар, изафи грунт рүтубәт-лијинә малик торпаглар, тугај-карбонатлы торпаглар вә релјефи тәпәлик олан јерләрдә шабалыды торпаглар јажылмышдыр. Бүтүн бу торпаг типләринин һәр бири өзлү-јүндә нөв мүхтәлифликләринә бөлүнүр. Јухарыда көстәрилән торпаг типләри ја гуршаглар үзрә, ја да массив-ләрдә ајры-ајры ләкәләр шәклиндә јажылмышдыр.

Битки өртүҗү. Абшерон вилајәтинин орографијасынын мүрәккәб гурулушу, еләчә дә торпаг вә иглим хүсусијјәт-ләри илә әлагәдар олараг буранын битки өртүҗү сон дә-рәчә мүхтәлифдир. Хәзәрбоју дүзәнликдә пашатник, сар-сазан раст кәлир; ајры-ајры массивләрдә чәрән, гышоту, вә с. битир. Палчыг вулканы тәпәләринин әтрафында чә-рән, релифија, тахыл фәсиләси биткиләриндән сорено-пус, бозаг вә с. јажылмышдыр. Вилајәтин әразисинин бө-јүк бир һиссәсиндә јарымсәһра типли биткиләр: шоран отлары, ефемерләр, тәнкиз биткиләри, јамачларда шо-ран отлары илә бирликдә јарымсәһра јовшанлары би-тир. Јүксәк зирвәләрдә јарымсәһра биткиләри степ битки-ләри (шырымлы топал, шијав, дараготу вә с.) илә әвәз олунур.

Јухарыда сајдығымыз битки өртүҗү типләриндән баш-га, вилајәтдә сејрәк арид мешәләри вә батаглыг битки-ләри дә раст кәлир. Бурада дағ-ксерофит биткилилији јажылмышдыр.

Абшерон — Гобустан вилајәти ашағыдакы әјаләт вә рајонлары әһатә едир: Дәвәчи — Сумгајыт әјаләти (Мәх-суси Дәвәчи рајону, Сумгајыт рајону), Бакы — Мәрәзә әјаләти (Абшерон рајону, Мәркәзи Гобустан рајону, Әләт—Дуванны рајону).

ХІ. ДӘВӘЧИ — СУМГАЈЫТ ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт узун вә енсиз бир гуршаг шәклиндә Сумга-јыт чајындан Вәлвәләчајын мәнсәбинә гәдәр узаныр. Шәргдән Хәзәр дәнизи, гәрбдән исә Бөјүк Гафгазын ши-мал-шәрг јамачларынын диби илә һәмсәһрәддир. Әјалә-тин ени шималда 16—19 км, чәнубда 5—6 км-дир.

Сәтһи дүздүр, зәиф сурәтдә гәрбдән шәргә мејл едир. Дәниз сәтһиндән 60 м һүндүрлүкдә јерләшир, Хәзәр дәнизи јахынлығында гејдијјат сыфырдан 27 м ашағыны көстәрир.

Гышы мулајим вә орта рүтубәтли, јајы исти вә гуру кечир. Наванын орта ајлыг температуру јанвар ајында $1-3^{\circ}$, ијулда исә $24-25^{\circ}$ -дир. Максимум температур јајда бә'зән $38-41^{\circ}$ -јә чатыр. Сојуг гыш ајларында мүтләг минимум температур $-16-18^{\circ}$ олуp.

Атмосфер чөкүнтүләринин иллик мигдары 200 мм (чәнубда)—300 мм-дир (шималда). Бунларын чоху пајыз—гыш дөврүндә дүшүр. Иллик бухарланма һәдди 850 мм-лә (шимал учгарда) 1 050 мм (чәнуб учгарда) арасында дәјишир. Векетасија дөврү чох гураг кечир. Буна көрә дә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси мүтләг суварылма тәләб едир.

Јај ајлары бурада бә'зән исти-гуру күләк характерли шәрг вә чәнуб-шәрг күләкләри әсәрәк тәсәррүфата бөјүк зијан вурур.

Әјаләтин торпаглары мұхтәлифдир: чәмән торпаглары, тугај торпаглар, гонур торпаглар, шоракәтвары торпаглар вә с.

Дәвәчи — Сумгајыт әјаләтинә ики рајон дахилдир: Мәхсуси Дәвәчи рајону вә Сумгајыт рајону.

27. Мәхсуси Дәвәчи рајону. Бу рајон әјаләтин Киләзи стансијасына гәдәр олан шимал јарысыны тутур. Агроистеһсалат нөгтеји-нәзәриндән Мәхсуси Дәвәчи рајонунун мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Бурада пајыз-гыш дөврү исти вә нисбәтән јағышлы, јај фәсли исә исти вә гуру кечир. Ән сојуг гыш ајларынын мүтләг минимум температуру $-17-18^{\circ}$ -јә чатыр. Јајда максимум температур $38-40^{\circ}$ -јә гәдәр галхыр.

Иллик атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 250—300 мм, ил әрзиндә бухарланма һәдди 850—900 мм-дир. Суварма апармадан бурада әкинчилик мүмкүн дејилдир.

Јаз шахталары апрелин әввәлләриндә гуртарыр. Пајыз шахталары нојабрын сонларында дүшүр.

Рајонун шимал һиссәсиндә чәмән торпаглары, шәрг һиссәсиндә исә тугај вә боз торпаглар јајылмышдыр; бу сонунчулар ағырдыр, гајсаг бағлајыр, лакин шум гаты дәриндир. Дәниз саһилинин торпаглары гумлу, бә'зи јер-

ләрде чајдашылы торпаглардыр. Ајры-ајры саһәләрдә изафи грунт нәмлијинә малик торпаглар раст кәлир.

28. Сумгајыт рајону. Бу рајон Киләзи стансијасындан Сумгајыт чајынын мәнсәбинә гәдәр енсиз бир золагда јерләшир. Иглим шәраити бундан әввәлки рајонун иглиминдән хејли фәргләнир. Бурада гураглыг вә күләк чох олур. Иллик атмосфер чөкүнтүләринин мигдары чәми 180—250 мм, ил әрзиндә бухарланма һәдди исә 900—1 050 мм-дир. Јајы чох исти вә гуру (максимум температур 40—41°-јә чатыр), ғышы исә нисбәтән јумшаг кечир (мүтләг минимум температур —16 —18°). Бурада шахталар илин бүтүн фәсилләриндә әсән, шимал истигамәтли шиддәтли күләкләрлә (хәзри) мүшајиәт олунур.

Белә күләкли шахталар биткиләрә өлдүрүчү тә'сир кәстәрир. Илк пајыз шахтасы декабрын икинчи онкүндүјүндә дүшүр, сон јаз шахтасы мартын икинчи онкүндүјүнүн башланғычында гуртарыр. Ил әрзиндә шахтасыз күнләрин сајы 250—270-дир.

Рајонун торпаглары әсас е'тибары илә саһилбоју шоранлы-гумлу комплексдән ибарәтдир. Ағыр боз торпаглар, һәтта шоранлы торпаглар да раст кәлир.

Иглими сон дәрәчә гураг олдуғундан бурада әкинчилик мүтләг суварылма тәләб едир. Буна кәрә дә рајон әразисиндән кәнд тәсәррүфаты мәгсәдләри үчүн кениш мелиорасија тәдбирләринин һәјата кечирилмәси лазымдыр.

ХІІ. БАКЫ—МӘРӘЗӘ ӘЛАЛӘТИ

Бу әјаләт Сумгајыт чајынын мәнсәбиндән Әләт дәмир јол стансијасына гәдәр Абшерон—Гобустан вилајәтинин бүтүн чәнуб, чәнуб-шәрг вә шәрг һиссәсини, даһа доғрусу, тамам Гобустаны вә Абшерон јарымадасыны тутур.

Әјаләтин әразисинин сәтһи дүз дејилдир. Баш Гафгаз сыра дағларынын голлары гәрбдән чәнуб-шәргә вә шәргә доғру тәдричлә тәпәләрә, нәһајәт тамамы илә һамар дүзәнлијә кечир. Әјаләтин ајрыча бир хүсусијјәти тәшкил едән релјефи вардыр ки, бу да бурада Бөјүк Гафгаз ғырышыгларынын чөкмәси илә изаһ олунур.

Бакы — Мәрәзә әјаләтинә үч рајон дахилдир: Абшерон рајону, Мәркәзи Гобустан рајону вә Әләт — Дуванны рајону.

29. Абшерон району. Бу район, демек олар ки, бүтүн Абшерон жарымадасыны вэ Сумгайтдан Сангачала гэдэр олан эразини тутур.

Релјефи дүз дежилдир. Шимал хиссэдэ јерин сәтһи дәр-тәпәли характер дашыјыр; бурада јүксәкликләр дүзән шоракәтләр вэ дузлу көлләрлә әвәз олуноур. Районун чә-пуб-гәрб хиссәсиндә о гэдәр дә јүксәк олмајан синкли-нал јайлалар мүшәһидә едилир. Шәрг хиссә һүндүрлүјү 25—40 м-дән артыг олмајан ајры-ајры кичик јүксәклик-ләрә малик һамар дүзәнликдән ибарәтдир; бурада бир чох саһәләр дәниз сәвијјәсиндән ашағыда јерләшир.

Иглими чох гураг олуб, үмүмијјәтлә мұлајим-исти ја-рымсәһра иглими кими характеризә едилә биләр. Ғышы мұлајим кечир. Һаванын орта температуру јанвар ајында 2,5—3,5°, ијул ајында исә 24,5—26,5° олур. Сојуг кечән ғыш ајларында һаванын мүтләг минимум температуру —12—17° олур; јалныз јарымаданын мәркәзи хиссәсинин бә’зи јерләриндә (Бинә районунда) микрорелјефин хусу-сијјәтләриндән асылы олараг температуру —18—21°-јә ча-тыр. Шахталар давамлы характер дашымыр вә адәтән јанварда, јахуд февралда олур. Јај ајларында һаванын максимум температуру бә’зән 38—40°-јә чатыр.

Јајда торпағын сәтһинин температуру һаванын тем-пературундан сутка әрзиндә орта һесабла 3—5° јүксәк олур. Бә’зән исти јај күнләриндә торпаг чох шиддәтли—66°-јә гэдәр ғыза билир.

Атмосфер чөкүнтүләринин мигдары сон дәрәчә аздыр; район үзрә гәрб вә чәнуб-шәрг хиссәдәки 110—120 мм-лә шимал-гәрб хиссәдәки 260 мм арасында дәјишир. Иллик бухарланма һәдди исә 1 000—1 200 мм-и тәшкил едир. Аз да олса, бә’зән күчлү јағышлар јағыр. Абшерон — Гобус-тан вилајәтинин башга районларына нисбәтән бурада да-һа шиддәтли күлөкләр — хәзри әсир.

Районун торпаглары боз торпаглар кенетик типинә мәнсубдур. Бу торпаглар өз истәһсалат кејфијјәтләринә көрә бир-бириндән хејли фәрғләнир. Истифадә үчүн ја-рарлы олмајан торпаглар районун гәрб хиссәсиндә, фај-далы јумшаг торпаглар исә әсас е’тибары илә шәрг хис-сәдә јерләшир. Бурада гумлу-балыггулағылы, гумлу-чын-гыллы торпаглар раст кәлир. Бә’зи јерләрдә торпаглар соврулмуш олдуғундан агрошәмелиоратив тәдбирләр көрүлмәси лазым кәлир.

Саһилбоју гуршагда конденсасијаја уғрамыш рүтубәт бурада јај вахты суварма апармадан бостан биткиләри вә үзүм бечәрилмәсинә имкан верир.

30. Мәркәзи Гобустан рајону. Бу рајон әјаләтин бүтүн гәрб вә чәнуб-гәрб һиссәсини тутур. Сәтһи ғырышығлыдыр; бунларын истигамәти мүхтәлифдир. Бу рајонда чохлу сөнмүш вә гисмән дә фәалијјәтдә олан палчыг вулканлары (һүндүрлүјү 400 м) вардыр.

Рајонун иглими бундан әввәлки Абшерон рајонунун иглиминә нисбәтән сәртдир ки, бу да әразинин дәниздән узаг олмасы илә изаһ едилир. Јајы исти кечир. Гаванын максимум температуру 40—42°-јә чатыр. Мүтләг минимум температуру —18—20°-дир. Јағынты аз дүшүр (ил әрзиндә 250 мм-ә гәдәр). Хүсуси илә ғыш ајларында шиддәтли шимал-шәрг күләкләри әсир. Гонур, боз торпағлар вә јарымсәһра торпағлары јајылмышдыр. Истифадә үчүн јарарлы олан ачыг шабалыды торпаг массивләри бир гәдәр јүксәкдә јерләшдијиндән онларын суварылмасы чәтинләшир. Саһәләрин дашлылығы, бәзи јерләрдә исә дузлу сүхурлар олмасы суварма ишини даһа да ағырлашдырыр. Буна бахмајараг, рајонда кениш торпаг саһәләри кәнд тәсәррүфаты биткиләри бечәрилмәси үчүн истифадә олуна биләр. Бунун үчүн саһәләрдән дашларын тәмизләнмәси вә дашлы јерләрдә торпағын дәринләшдирилмәси тәләб олунар.

31. Әләт — Дуванны рајону. Бу рајон Абшерон вә Гобустан рајонлары арасында јерләшән кичик бир саһәни тутур. Нәмин ики рајондан фәргли олараг, Әләт — Дуванны рајонунун торпаг-иглим шәраити даһа сәртдир вә торпағлардан кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты нөгтеји-нәзәриндән истифадә едилмәси үчүн бурада кениш мелиорасија ишләри апарылмалыдыр.

Ғ. ЛӘНКӘРАН ВИЛАЈӘТИ

Сәрһәдләри. Ләнкәран вилајәти республикамызын ән чәнуб һиссәсиндә јерләшир. Гәрбдә, чәнуб-гәрбдә вә чәнубда бу вилајәт Иранла һәмсәрһәддир; шимал һиссәдә сәрһәд хәтти Виләшчајын мәнсәби бојунча Болгарчаја гәдәр узанараг, нәһајәт, шәргдә Хәзәр дәнизинәдәк кәлиб чатыр.

Орографијасы. Ләнкәран вилајәтинин әразиси өз релјефинә көрә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнән торд һиссәјә бөлүнүр: овалыг, дүзәнлик, дағәтәји вә дағлыг һиссәләр. Овалыг һиссә дәниз сәвијјәсиндән ашағын јерләшир; Хәзәр дәнизиндән гәрбә доғру сыфыра гәдәр талхыр. Дүзәнлик һиссә (сыфырдан јухары) илк дағ фарына гәдәр узаныр. Дағәтәји һиссә дәниз сәвијјәсиндән 20—60 м јүксәкдә јерләшән Талыш дағлары террасынан башлајыр. Бундан сонра мејли вә дүшмә бучағы мұх-тәлиф олан дағлыг һиссә кәлир.

Бу һиссәләр арасындакы сәрһәд хәтти Гәдим Хәзәр террасынын чыхынтылары бојунча узаныр. Әслиндә Ләнкәран вилајәтинин дәнизин мұасир сәвијјәсиндән 170 м һүндүрлүјә гәдәр олан бүтүн шәрг һиссәси Хәзәр дәнизинин континентал террасындан ибарәтдир.

Ајры-ајры терраслар даһа ајдын, јахуд зәиф нәзәрә чарпан чыхынтыларла фәргләнир. Белә терраслар дәниз сәвијјәсиндән башлајыб 50 м-әдәк һүндүрлүјә гәдәр хүсуси илә јахшы ифадә олунмушдур.

Делүвиал аккумуляјасија дүзәнлик вә шлејфләр шәклиндә ифадә олунур. Аллүвиал әмәләкәлмәләр исә субареал делталар шәклиндә тәмсил олунур.

Вилајәтдә Иран дағ һиссәсинин (Бағровдағ вә Елбурс силсиләләри) шимал гуртарачағындан ибарәт олан Ләнкәран дағ системи јерләшир. Бу дағ системи бир-биринә паралел сурәтдә шимал-гәрбдән шәнуб-шәргә, Хәзәр дәнизи саһилләринә доғру узаныб, дәниздән 5—20 км мәсәфәдә гуртаран беш узунуна силсиләдән ибарәтдир. Бу силсиләләрдән ән учасы галанларына нисбәтән дәниздән даһа да аралы јерләшир. Тәсвир етдијимиз дағ системиндә, узунуна силсиләләрдән башга, енинә силсиләләр дәрвәрди ки, бунун да нәтичәсиндә бурада чохлу мигдарда чөкәкликләр вә дар дәрәләр, бә'зән, мәсәлән, Диабар чөкәклији кими тамамы илә гапалы чөкәкләр әмәлә кәлир.

Дағ силсиләләри нә гәдәр шәргдә јерләширсә онларын релјефи дә бир о гәдәр чох јујулмуш олур вә онлар чај мәчралары шәклиндә үзә чыхыр; бурада беләләри 20-јә гәдәрдир.

Ән чох дәрә-тәпәли релјеф шиддәтли сурәтдә ерозија-ја уғрамыш силсиләләрдән ибарәт олан ашағы дағәтәји һиссәдәдир. Бурада јалныз вадиләр вә мејилли делүвиал јамачлар кәнд тәсәррүфаты биткиләринин әкилмәси үчүн

истифадэ едилэ билэр. Бурада үстүнлүк тәшкил едән чох дик јамачлар истифадэ олунмаг үчүн хүсуси терраслашдырма ишлэри апарылмасыны тәләб едир.

Вилајетин дүзәнлик хиссәси (дәниз сәтһиндән 0—50 м жүксәкликдә) јарған вә гобуларла јарыг-јарыг едилмишдир. Буранын хырда чөкәкләр шәклиндә ифадә олунан микрорелјефи дә истифадә үчүн јарарлы дејилдир.

Иглими. Ләнкәран вилајетинин иглими исти, јумшаг вә дағ гуршағындакына нисбәтән бир гәдәр сәртдир. Наванын орта иллик температуру 10—15°C-дир. Иллик јағынтыларын мигдары 500—1 700 мм-дир. Шималдан чәнуба вә шәргдән гәрбә кетдикчә иглим шәраити кәскин сурәтдә дәјишир.

Чәнуб хиссәдә јағынтыларын мигдары шимал хиссәдә олдуғундан чохдур; белә ки, Астарада 1 329, Ләнкәранда 1 124, Пиришибдә 542 мм. Шәргдән гәрбә доғру кетдикчә дә јағынтыларын мигдары тәгрибән бу гәдәрдир.

Вилајетин дағлыг вә жүксәк дағлыг хиссәләриндә (дәниз сәвијјәсиндән 1 000 м жүксәкликдә) јағынтыларын мигдары чәми 500—300 мм-дир. Дағәтәји гуршаг даһа чох рүтубәтли олмасы илә фәргләнир.

Ләнкәран вилајетиндә јағынтыларын режими јайын гураглыг кечмәси вә пајыз-гыш дөврүнүн сон дәрәчә јағынтылы олмасы илә характерикдир.

Бурада температур үчүн дә јағынтыларын режими үчүн мөвчуд олан ганунаујғунлуг гүввәдәдир. Бу чөһәт хүсуси илә мүтләг минимум температура аиддир: —12° (Астарада), —15° (Ләнкәранда), —18° (Пиришибдә). Ашағы минимумлар (—20 —22°) жүксәк дағлыг гуршагда мүшаһидә олунур.

Вилајетин ән исти хиссәси дағәтәји—орта дағлыг гуршагдыр (дәниз сәвијјәсиндән 50—900 м жүксәкликдә).

Торпағлары. Рүтубәтин вә истилијин боллуғу, мувафиг ана дағ сүхурларынын (кил сүхурлары, килли-гумлу шиствләр вә с.) олмасы Ләнкәран вилајетиндә латеритшәкилли, гырмызы торпағларын әмәлә кәлмәсинә имкан вермишдир.

В. В. Акимтсевин кәстәрдији кими, бурада јайылмыш торпаг типләри, онларын галынлығы сон дәрәчә мүхтәлиф олуб, релјефлә әлагәдардыр. Белә ки, дағлыг хиссә-

нин торпаглары ачыг шабалыды, шабалыды вә дағ-мешә торпагларыдыр.

Дағәтәји һиссәдә сары торпаглар, гонур мешә торпаглары, һабелә бечәрилән мухтәлиф торпаглар үстүнлүк тәшкил едир. Бурада үстүн олан сары торпаглар өзүнүн парлаг сары вә сары-гәһвәји рәнки илә фәргләнир. Бу торпагларын подзоллашма дәрәчәси мухтәлифдир. Ән чох подзоллашмыш нөвләрдә торпағын сәвијјәси ајдын шәкилдә диференсиаллашмышдыр, үчгатлыдыр; үстү һумуслу, алты шәффафдыр. Белә торпагларын рН реаксиясы ашағы олуб, 3—6 арасында тәрәддүд едир.

Јүксәк дүзәнлик һиссәнин торпаглары торпагәмәләкәлмә типинә кәрә дағәтәји һиссәнин торпаглары типиндән олуб, шиддәтли сурәтдә подзоллашмыш гонур торпаглара да (рН реаксиясы 4—6) маликдир; еһтимал ки, кечмишдә бу торпаглар мешә алтында имиш. Нарын торпаглы делүвиал јығынлар үзәриндә формалашан бу торпаглар скелетсиз галын профилә маликдир. Бундан башга, релјефин дүзән олмасы вә јығынларын нарын торпаглылығы нәтичәсиндә сыхлашмыш грунт атмосфер чөкүнтүләринин торпағын сәтһиндә јығылыб галмасына сәбәб олур. Әразидә мүәјјән дәрәчәдә ифрат рүтубәтләшмә олмасы да бунунла әлагәдардыр.

Шимала тәрәф кетдикчә, јағынтыларын азалмасы вә бухарланманын артмасы илә әлагәдар олараг, торпаглар дағәтәји һиссәдә боз торпагларын степ формасияларына кечир.

Грунт сулары. Ләнкәран вилајәтиндә грунт суларынын јатым дәринлији вилајәтин јухарыда көстәрдијимиз дөрд һиссәси үзрә дәјишир. Дағлыг вә дағәтәји һиссәләрдә грунт сулары чох дәриндәдир; дағ этәкләриндә бу сулара јалныз чај вадиләриндә, мүәјјән јерләрдә тәсадүф едилир.

Дүзәнлик һиссәдә (дәниз сәвијјәсиндән 0—50 м јүксәкликдә) грунт сулары 6—8 м вә даһа да дәриндәдир. Демәли, бу сулар торпаг гатынын рүтубәтләшмиш сәтһинә тә'сир көстәрә билмир.

Овалыг һиссәдә (дәниз сәвијјәсиндән алчагда) грунт сулары, демәк олар ки, һәр јердә үздәдир вә онларын бир һиссәси һәтта јер сәтһинә чыхыр. Бу суларын әксәр һиссәси минераллашмышдыр.

Грунт суларынын әсас гида мәнбәји атмосфер чөкүнтүлери, бир аз да чајлардакы јумшаг јығынлардан сүзүлән вади суларыдыр.

Гидрографијасы. Ләнкәран вилајәти кифајәт гәдәр су еһтијатына маликдир. Вилајәтин чографи јерләшмәси, орографијасы вә бурада јағынтыларын чох олмасы су еһтијатынын артмасына имкан јарадыр. Вилајәтдә 20-јә гәдәр су артеријасы вардыр, лакин бунлардан јалныз бир нечәси Хәзәр дәнизинә төкүлүр, әксәријјәти исә өз суларыны көлләрә вә саһилбоју гуршағын батаглашмыш јерләринә ахыдыр.

Ири вә хырда чајларын бир чоху јај ајларында, бир гајда олараг, гурујур. Су еһтијатынын зәнкин олмасына бахмајараг суварма вилајәтин һеч дә һәр јериндә мүмкүн дејилдир. Бурада јалныз дүзәнлик вә овалыг јерләрдә, даһа доғрусу, әсасән чәлтик әкилән саһәләрдә суварма кениш тәтбиг олунур. Чәлтик әкинләрини су илә тәмин етмәк мәгсәдилә «истил» адланан хүсуси су анбарлары дүзәлдилир.

Ири вә хырда чајлар бә'зән, демәк олар ки, сылдырым диварлы дәрин дар дәрәләрлә ахдығындан јамачларын, дағ әтәкләри вә һүндүр јерләрин суварылмасы чох чәтиндир.

Ләнкәран вилајәтинин гидрографија режими атмосфер чөкүнтүләриндән чох асылыдыр. Јај заманы (мајын ахырларындан ијулун сонларына гәдәр) јағынты олмадығындан бурада гураглыг баш верир. Бу дөврдә чајларын сәвијјәси тәдричлә ашағы дүшәрәк август ајында минимума чатыр. Августун сонларындан башлајараг, јаған јағышларла әлагәдар олараг чајларда сујун сәвијјәси галхыр. Одур ки, бурада суварма системинин тәшкили үчүн јухары террасларда су һовузлары јаратмаг тәләб олунур. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә һовузларын тикилмәси чох да баһа баша кәлмәјиб, һәр бир колхоз вә совхозун имканы дахилиндәдир.

Вилајәтин гидрографик хүсусијјәтләриндән бири бурада чохлу мигдарда көлләр вә гапалы су һөвзәләри олмасыдыр; бунлар гум дүнләри вә дилләри васитәси илә дәниздән ајры дүшмүшдүр. Һәмин дүнләр вә дилләр су һөвзәләрини дәниздән ајырараг, су ахмасына имкан вермир. Белә һөвзәләрин бә'зиләри (мәсәлән, Мортсо,

Галадэһнэ) өз-өзүнэ гурујур вэ бурада гурутма ишлэрини апарылмасы асанлашыр.

Сон заманлара гэдэр белэ һесаb едирдилэр ки, Лэнкэран вилајэтинин эсас рајонларында (Хэзэрјаны субтропиклэрдэ) атмосфер чөкүнтүлэринин мигдары кифајэг гэдэрдир; бурада экинчилији дэмјэ сурэтдэ апармаг мүмкүндүр. Лакин этрафлы тэдгигат ишлэри көстөрди ки, јағынтыларын гејри-бэрабэр сурэтдэ дүшмэси бечэрилэн бир чох биткилэрин јумурталыгларынын шиддэтлэ төкүлмэсинэ сэбэб олур вэ чај колларында зоғлар эмэлэ кэлмэсини дајандырыр. Бу чәһэт бурада бечэрилэн кәнд тәсәррүфаты биткилэринин мәһсулдарлығыны хејли ашагы салыр. Буна көрә дэ Лэнкэран вилајэтиндэ суварма мүтлэг һәјата кечирилмәси тәдбирләрдән бири олмалыдыр.

Битки өртүјү. Вилајэтин иглим вэ кеоморфоложи шәраитинин мүрәккәблији, һабелә инсан фәалијјәти сәјәсиндэ буранын битки өртүјү сон дәрәчә мүхтәлифдир. Лэнкэран вилајэтинин битки өртүјү бир чох тэдгигатчылар тәрәфиндән өјрәнилмиш, А. А. Гроссһејмин исә бунда бөјүк хидмәти олмушдур.

Лэнкэран вилајэтинин эсас битки өртүјү вилајэтин ајры-ајры һиссәләриндә бир-бириндән кәскин сурэтдә фәргләнән мешә формасијаларыдыр.

Шимала, Муған дүзүнә доғру кетдикчә мешә биткиләри степ биткиләри илэ әвәз олунур. Батаглашмыш јерләрдә батаглыг биткиләри инкишаф етмишдир.

Овалыг мешәләринин эсас ағач чинсләри шабалыд-јарпаглы палыдла мүшајиәт олунан дәмирағачдыр; тез-тез вәләс, аз һалларда исә азат раст кәлир. Мешәләрдә бол сармашан биткиләр вардыр. Чох рүтубәтли јерләрдә зијилвары гызылағач үстүнлүк тәшкил едир. Дағәтәји һиссәнин мешәләри дэ дәмирағач вэ шабалыд-јарпаг палыдла зәнкиндир. Мешәалты биткилэрин сыхлығы, Гафгаз хирнији, сармашан биткиләр (аз мигдарда), боллу ајыдөшәји, һабелә ендемик нөвләр—күләбришим, гледи-чија вэ с. буранын мешәләринә хүсуси бир көркәм верир. Вилајэтин мешәләриндә кичик шүмшад вэ гарачөһрә ағачлыглары да мүһафизә олунуб галмышдыр.

Шимала кетдикчә, гураглығын артмасы илэ әлагәдар олараг, дағәтәји мешәләриндә даһа чох ксерофил нөв

олан Иберија палыды илэ гарышыг шабалыджарпаглы палыд үстүн јер тутмаға башлајыр.

Јухары дағлыг гуршағын мешэләри Бөјүк вә Кичик Гафгаз вилајәтләринин мешэләри илэ бир чох үмум чәһәтләрә маликдир.

Диабар чөкәклијиндә гуру дашлы вә чынгыллы јамачлары тутан ксерофит биткиләр јайылмышдыр. Жәвән, сүдләјән, акантолимон, бујнузлу еспарсет вә башга биткиләр дә кениш саһәләр тутур. Бурада спесифик, шәрти ендемик нөвләр вардыр.

Батаглашмыш ашағы һиссәләрин әразисиндә әсас етибары илэ гамыш вә чијән чәнкәлликләри инкишаф етмишдир. Чох бөјүк саһәләр тутан истилләрдә дә белә биткиләр битир. Лакин овалыгын әразисиндә тәкрар формасијалар вә мәдәни биткиләр (әсасән чәлтик вә дикәр дәнли биткиләр) әкилән тарлалар үстүнлүк тәшкил едир. Бурада чәлтик әкинләри тојуг дарысы илэ сон дәрәчә зибилләнмишдир. Саһилбоју гуршагда, дүн гумларында бөјүрткән, нар, итбурну вә с. фонунда коллуг-тахыл биткиләри јайылмышдыр.

Ләнкәран вилајәти ики әјаләтә бөлүнүр: Лерик әјаләти вә Ләнкәран — Астара әјаләти.

XIII. ЛЕРИК ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт Астара вә Масаллы рајонларынын дағлыг һиссәсини, Астраханбазар рајонунун дағлыг вә дағәтәји һиссәсини, һабелә Лерик вә Јардымлы рајонларынын әразисини тутур.

Әјаләтин релјефи, Астраханбазар рајонунун дағәтәји һиссәси истисна едилмәклә, дағлыгдыр.

Лерик әјаләти ики мүстәгил рајону: Лерик — Јардымлы дағлыг рајонуну вә Астраханбазар — Јардымлы рајонуну әһатә едир.

32. Лерик — Јардымлы дағлыг рајону. Бу рајон шималдан чәнуба доғру паралел кедән дағ силсиләләринин шәргдән гәрбә доғру тәдричлә јүксәлдији вә Иран сәрһәддиндә һүндүр (2 000 м-дән јүксәк) силсилә илэ гуртардығы дағлыг һиссәдә јерләшир. Бүтүн рајон дағәтәји вә орта һиссәләрдә дар вадиләрлә парчаланмышдыр. Ју-

хары гуршағын релјефи нисбәтән дүздүр; бурада чох да сылдырым олмајан јамачлар вардыр.

Рајонун иглими кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишдир. Микроиглими кәскин сурәтдә ифадә олунмушдур. Иглими нисбәтән јумшагдыр. Јајы исти кечир; Диабар чөкәклијиндә температур јүксәк олур. Ғышы гарлы, лакии кәскин дејилдир. Көрүнүр, бурада һаванын мүтләг минимум температуру -20°C -дән ашағы дүшмүр. Ил әрзиндә 450—500 мм јағынты дүшүр; бунлардан јарыја гәдәри веке-тасија дөврүндә јағыр. Атмосфер чөкүнтүләринин мигда-ры чох олмаса да, һәр һалда, температур јүксәк олмады-ғындан бурада тарла вә мејвә биткиләринин дәмјә әки-ни мүмкүндүр.

Долу дүшмәси вә шимшәк чахмасы һаллары аз олур.

Пајыз шахталарынын башландығы вә јаз шахталары-нын гуртардығы вахтлар гејдә алынмамышдыр. Лакии биткиләрин веке-тасијасынын башланма вә гуртарма вах-тына әсасән еһтимал етмәк олар ки, бурада веке-тасија дөврү кифајәт гәдәр узун сүрүр.

Торпағлары килличәли олуб, хусуси илә мешәлик һис-сәдә мешә чүрүнтүсү гаты илә, јүксәк дағлыг һиссәләрдә исә дағ-чәмән чимләри илә өртүлмүшдүр. Торпаг гаты һәр јердә галындыр.

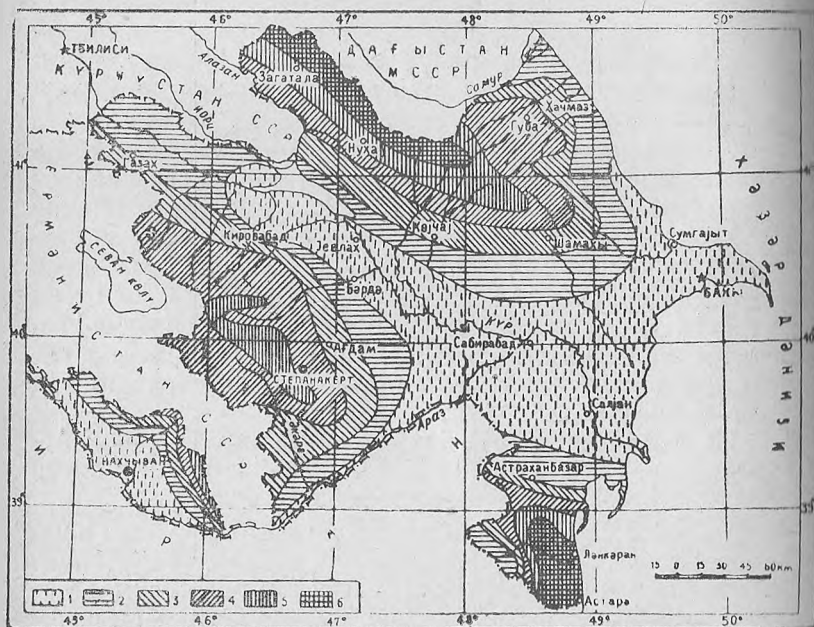
33. Астраханбазар — Јардымлы рајону. Бу рајон Ас-траханбазар вә гисмән дә Масаллы рајонларынын бүтүп дағәтәји вә дағлыг һиссәләрини әһатә едир.

Бу рајон Лерик — Јардымлы дағлыг рајонундан аша-ғыдакы әламәтләри илә фәргләнир: дәниз сәвијјәсиндән һүндүрлүјү 750 м-дир; сәһи әсасән дүз олуб, шимала вә шимал-шәргә доғру мејиллидир. Бурада шабалыды вә го-нур торпағлар раст кәлир. Гонур торпағлар арасында чох аз һалларда шоракәтвары торпаг мүхтәлифликләринә тә-садүф олунур.

Астраханбазар — Јардымлы рајонунда орта иллик температур $14-15^{\circ}$, иллик атмосфер чөкүнтүләринин миг-дары 400—600 мм-дир ки, бунун да 180—300 мм-и веке-тасија дөврүндә дүшүр. Лерик—Јардымлы дағлыг рајо-нунда олдуғу кими, бурада да температур јүксәк олма-дығындан јағынтыларын көстәрилән мигдары дәмјә әкин-чилик үчүн кифајәтдир. Бурада һаванын мүтләг минимум температуру $-19-20^{\circ}$ -јә чатыр.

XIV. ЛӘНҚƏРАН — АСТАРА ƏЛАЛƏТИ

Бу əјалəт Лəнқəран вилəјəтинин шəрг вə гисмən дə чəнуб һиссəлəринин тутур. Шəргдən Хəзər дənизи илə, гəрбдən исə Талыш сыра дағларынын голлары илə һəм сəрһəддир. Дənиз сəвијјəсиндən тəхминən 600 м-ə гədər јүксəкликдə јерлəшмишдир. Əјалəтə Астара, Лəнқəран

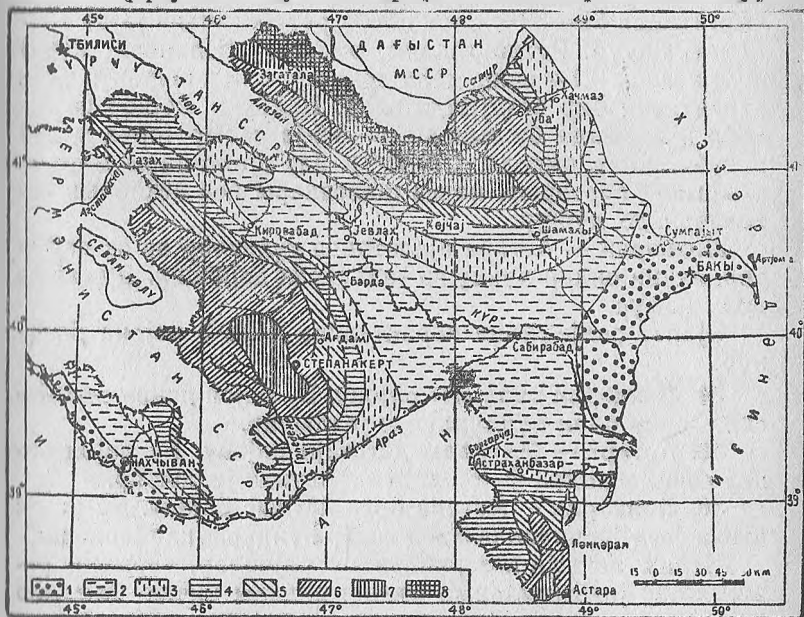
6-чы хəритə-схем. Азəрбајчан ССР-дə ил əрзиндə нисби рүтүбəтлилик (Ə. М. Шыхлински-тəртиб етмишдир, 1954).

1. 20—29‰—чүз'и рүтүбəтлəнмə; 2. 30—49‰—зəиф рүтүбəтлəнмə; 3. 50—69‰—əһə-мијјəтсиз рүтүбəтлəнмə; 4. 70—99‰—орта рүтүбəтлəнмə; 5. 100—149‰—кафи рүтү-бəтлəнмə; 6. 150‰ вə бундан јухары—ифрат рүтүбəтлəнмə.

рајонлары вə Масаллы рајонунун бир һиссəси дахил дир.

Гəрбдə јерлəшən дағ силсилəлəри дənизлə гаршылығ-лы фəалијјəт шəраитиндə бурада хусуси иглим типини јə-ратмышдыр. Бу иглим јəјын узун мүддəт гурағ кечмəси,

пайызда вә тышда исә шиддәтлї яғышлар җағмасы илә фәргләнир. Бурада мүтләг минимумлар јүксәк дејилдир (Астарада —12°, Ләнкәранда —14° вә Масаллыда —16°); бу исә ән зәриф субтропик биткиләрин бечәрилмәсинә имкан верир. Ләнкәран—Астара әјаләти республикамызын исти вә рүтүбәтлї кушәсидир (6 вә 7-чи хәритә-схемләр).

7-чи хәритә-схем. Апрель—сентябр ајлары әрзиндә нисби рүтүбәтлїлик (Ә. М. Шыхлински тәртиб етмишдир, 1954).

1. 40%-дән аз—чох чүз'и рүтүбәтләнмә; 2. 10—19%—чүз'и рүтүбәтләнмә; 3. 20—29%—аз рүтүбәтләнмә; 4. 30—49%—зәиф рүтүбәтләнмә; 5. 50—69%—әһәмијјәтсиз рүтүбәтләнмә; 6. 70—99%—орта рүтүбәтләнмә; 7. 100—149%—кафи рүтүбәтләнмә; 8. 150% вә јухары—ифрат рүтүбәтләнмә.

Үч јәј ајы әрзиндә иллик җағынтыларын чәми 10%-ә гәдәри дүшүр. Буранын јазы да гураг кечир (иллик җағынтыларын 15—20%-и дүшүр). Максимум җағынты пайызда дүшүр (46—53%). Лакин гураглыг дөврүн давамәтмә мүддәти ајры-ајры илләрдә чох аз дәјишир: Ләнкәранда 23-дән 123 күнә гәдәр, Астарада 20-дән 120 күнә гәдәр. Рүтүбәтлїлик режими илә әлагәдар олараг битки јазын әввәлиндәки шиддәтлї векетасијадан сонра тәдричлә өз инкишафыны зәифләдир, јәјда исә бој артымы әсә-

сән дајаныр. Пајызда битки јенидөн сүр'әтлә инкишаф едир, лакин одунлашмаға мачал тапмадан, артыг гыша доғру азачыг ашағы температура гаршы белә сон дәрәчә һәссас олур.

Һаванын гураглығынын нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә азалмасы јайда дүшән минимум јағынтыларла әлагәдардыр: гышда 88—89% олан нисби рүтубәтлилик јайда 73—74%-ә дүшүр. Рүтубәтлилик әмсалы (Иванова көрә) ијул ајында 0,1-ә енир, даһа доғрусу, сәһра шәраити үчүн характерик бир вәзијјәтдә олур. Һалбуки нојабр вә декабр ајларында бу әмсал 6,1—6,6-ја чатыр (орта иллик рүтубәтлилик әмсалы 1,73-дүр). Јаз шахталары мартын ахырында гуртарыр, пајыз шахталары исә декабрын әввәлләриндә дүшүр.

Ләнкәран — Астара әјаләтиндә күләкләр дә аз дејилдир, лакин онлар күчлү вә төһлүкәли дејилдир. Думан вә долу олмур.

Әјаләт релјефинин характеринә көрә 3 рајона бөлүнүр:

34. Ләнкәран овалығы рајону. Бу рајон дәниз сәвијјәсинә гәдәр олан һүндүрлүкдә јерләшир.

35. Астара — Масаллы дағәтәји рајону. Бу рајон дәниз сәвијјәсиндән 0—60 м һүндүрлүкдә јерләшир.

36. Ләнкәран — Астара орта дағлыг рајону. Бу рајон дәниз сәвијјәсиндән 600 м-ә гәдәр һүндүрлүкдә јерләшир.

Иглим нөгтеји-нәзәриндән бу рајонлар, термики режимдә вә јағынтыларын мигдарындакы кичик фәргләр нәзәрә алынмаса, бир-бириндән аз фәргләнир. Бунун мүгабилиндә исә грунт, грунт сулары вә торпаг мүхтәлифлијинә көрә онлар бир-бириндән о гәдәр фәрглидир ки, бу амилләри нәзәрә алмадан һәммин рајонларда һеч бир биткинин бечәрилмәси мүмкүн олмаз.

Д. НАХЧЫВАН ВИЛАЈӘТИ

Сәрһәдләри. Нахчыван тәбии-тарихи вилајәтинин сәрһәдләри Нахчыван Мухтар Совет Республикасынын сәрһәдләринә ујғун кәлир. Вилајәт Кичик Гафгазын чәнуб-гәрб јамачларыны тутур. Шималдан, шимал-шәргдән вә шәргдән Нахчыван вилајәти Ермәнистан ССР-лә, чәнубдан Иранла вә гәрбдән Түркіјә илә һәмсәрһәддир.

Орографијасы. Нахчыван вилајети типик дағлыг өлкөдир. Араз чајы вадисиндө, даһа доғрусу Аразбоју дүзөнликдө јерләшөн эн алчаг нөгтө дөниз сәвијјәсиндөн 600 м-дөн ашағы дејилдир.

Бу дүзөнлик тәдричлә мүхтәлиф истигамәтли дағ силләләри системинә кечир. Вилајети шөргдөн, шималдан вә шимал-гәрбдөн дөврәјә алаи һәммин систем һүндүрлүјү 3 900 м-ә чатан нәһәнк сыра дағлары илә гуртарыр.

Вилајетин шимал вә шимал-шөрг һиссәләринә мүхтәлиф һүндүрлүкдө чохла зирвәси олаи Дәрәләкөз вә Зәнкәзур силсиләләри дахил олур (Ғапычыг—3 906 м, Кәчәлтәпә—2 759 м вә с.).

Чәнуб истигамәтдә, Араз чајына доғру Дәрәләкөз силсиләсиндән голлар—Әзнәбүрт силсиләси ајрылыр ки, бу да чајын сол саһилиндә Ғывраг јүксәклијинә (һүндүрлүјү 900 м-ә гәдәрди) кечир.

Әзнәбүрт силсиләсиндән шөргдә Дәрәләкөз силсиләсиндән башга голлар да (чәнуба доғру) ајрылыр; бу голларын арасында чохла дар дәрәләр вә чөкәкләр әмәлә кәлир. Дәрәләкөз силсиләси голларындан чәнуба доғру, Араз чајына гәдәр дүзәнлик узаныр. Бу дүзәнлијә Сәдәрәк чөлү, Шәрир, Бөјүкдүз вә Нахчыван дүзләри дахилдир. Бунлардан биринчиси Араз чајындан Дәһнә дағ голларына гәдәр узаныр. Дәһнә дағ голларындан чәнуб-шөргә доғру Ғывраг јүксәкликләринә гәдәр Шәрир дүзү узаныр; бу дүз Шөрги Арпа чајынын ашағы ахыны бојунча јерләшмишдир.

Ғывраг јүксәкликләриндән чәнуб-шөргә доғру, Дуздағын голларына гәдәр Бөјүкдүз дүзәнлији јерләшир. Нәһәјәт, шөрг һиссәни, Нахчыванчај вә Чәһричајын ашағы ахыны бојунча Нахчыван дүзәнлији тутур. Бу дүзәнлик шөргдән вә чәнуб-шөргдән Зәнкәзур силсиләсиндән ајрылан Дәрридағын голлары илә Ғапаныр. Бә’зи јерләрдә Нахчыван дүзәнлији тәпәликләрлә позулур. Дәрридағ силсиләсиндән чәнуб-шөргә доғру, Әлинчәчајын ашағыларында ајрыча Күлүстан дүзәнлији јерләшир; даһа сонра, Араз чајына доғру исә чәнуб-шөрг истигамәтдә Орду-бад дүзәнлији узаныр.

Бу дүзәнликләрин мејиллилији, сәтһи вә дөниз сәтһиндән һүндүрлүјү мүхтәлиф олдуғу үчүн кәнд тәсәррүфаты истәһсалаты нөгтеји-нәзәриндән дә онлар мүхтәлифдир.

Иглими. Нахчыван вилајетинин иглими бир сыра орижинал хусусијјэтлэри илэ башга вилајэтлэрин иглиминдэн фэрглэнир. Релјефи јүксэкликлэрлэ парчаланмыш олдуғундан буранын иглими үмумијјэтлэ континентал характердэ галмагла, мүхтэлиф шэкиллэрдэ тэзаһүр едир. Ғышы сојуғ вэ сэрт кечир. Ғышда һаванын мүтлэг минимум температуру —25 —30° олур. Јајы шиддэтли истидир; дүзэнлик һиссэлэрдэ һаванын максимум температуру 40—43°-јэ чатыр. Орта дағлыг һиссэлэрдэ температур 32°-дэн јухары галхмыр. Көрүнүр, вилајетин бу һиссэсиндэ ғышда һаванын температуру о гэдэр дэ ашағы дүшмүр, чүнки бә’зи јерлэрдэ (мәсәлэн, Әбрәғунис рајонунда) ғышда үзүм тәнэкклэрини јерэ басдырмырлар; һалбуки вилајетин овалыг һиссэсиндэ (Нахчыван рајонунда) ғышда үзүм тәнэкклэри сојуғдан тәләф олмасын дејэ онлары торпаға басдырырлар. Бу исә, көрүнүр, онунла әлагәдардыр ки, дүзэнлик һиссәјә әтрафдакы дағлыг јерлэрдән сојуғ һава күтлэлэри ахыб кәлир.

Дәниз сәвијјесиндән чох јүксәкдә јерләшмәсинә баһмајарағ, тәсвир етдијимиз вилајәтдә јај узун сүрүр вэ исти кечир. Векеҗасија дөврүндә актив температурун јекунуна көрә буранын бир сыра рајонлары Ғафғазын вэ Крымын Ғара дәниз саһиллэринин субтропиклэриндән, һабелә Орта Асија республикаларынын чох рајонларындан үстүндүр. Вилајетин бә’зи рајонларында 10°-дән јүксәк олан актив температурун мигдары тәхминән 4 800 (Ҷулфада) вэ 4600°-јэ (Нахчыванда) чатыр.

Бурада ғыш сојуғ вэ гарлы кечсә дэ узун сүрмүр (2,5—3 ај).

Вилајәтдә јағынты аз дүшүр (250-дән 650 мм-ә гэдәр); бунун да әксәријјәти јазда вэ ғышда јағыр. Пајызын биринчи јарысы вэ јај гурағ кечир. Һаванын гурағлығы, хусуси илэ јај заманы кәскин ифадә олунур. Бүтүн бунлар исә дәнизин тә’сиринин сон дәрәчә эәифләмәси илэ әлагәдардыр. Илин исти кечән јарысында һавада думан олмур; долу надир һалларда дүшүр. Ҷулфанын кәнарларында даим шиддәтли күләкләр әсир.

Торпағы. Нахчыван вилајетинин торпағлары сон дәрәчә мүхтәлифдир. Овалыг һиссэлэрдә галын вэ мүнбит боз торпағлар јајылмышдыр. Аз һалларда шоран торпағлар да раст кәлир. Араз чајы бојунча бә’зи субасар јерлэрдә

иафи грунт нәмлијинә малик торпаглары олан кичик массивләр вардыр.

Дағәтәји вә орта дағлыг һиссәләрдә гонур, ачыг шабалыды вә шабалыды торпаглар јајылмышдыр; бә'зи јерләрдә, хусуси илә дә дағларын вә тәпәләрин јамачларында гарышыг торпаглар раст кәлир.

Дағлыг вә јүксәк дағлыг һиссәләрдә субалп гуршағынын түнд шабалыды вә шабалыды торпагларына, һабелә алп гуршағынын јүксәк дағлыг торпагларына тәсадүф едилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу гуршагда торпаглар өз јухалығы илә фәргләнир; бир чох јерләрдә дағ сүхурлары јерин сәһинә чыхыр.

Вилајәтин шимал-шәрг һиссәләриндә јуха вә јујулмуш торпаглар јајылмышдыр. Вилајәт әразисинин бәјүк бир һиссәсини тутан гајалар, чынгыллыглар, дағларын дашлы јамачлары дағ гуршағынын типик ландшафтыдыр.

Һидрографијасы. Нахчыван вилајәтиндә 10-дан артыг су артеријасы вардыр: Шәрги Арпа чајы, Котам чајы, Әјлис чајы, Нахчыванчај, Чәһричај, Әлинчәчај, Киланчај, Вәнәндчај, Ордубадчај вә с.

Зәнкәзур сыра дағларынын чәнуб-гәрб јамачларындан ахыб кәлән бу чајлар Араза төкүлүр. Онлардан ән чох сулу оланы Шәрги Арпа чајы вә Нахчыванчајдыр. Сују чох олан үчүнчү чај Әлинчәчај вә сонра исә Киланчајдыр.

Бүтүн бу чајлар ичәрисиндә ән чох суварма әһәмијәти олан Шәрги Арпа чајыдыр.

Көстәрилән чајларын һамысы булагларын, атмосфер чөкүнтүләринин (гар, јағыш) вә гисмән дә кәлләрин һесабына гидаланыр.

Вилајәтин галан чајлары аз сулудур вә мөвсүми характер дашыјыр. Бу чајлар јазда бол сулу, јајда исә аз сулу олур. Јај заманы онларын чоху тамамы илә гурујур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бурада тәкчә сују аз олан чајлар дејил, бол сулу чајлар да мөвсүми характер дашыјыр. Јај дөврүндә чајлар хејли габарыр, сонра тәдричән сујун сәвијјәси ашағы дүшүр, јај заманы исә һәмин чајларын сујунун сон дамласына гәдәри сувармаја сәрф едилир вә Араз чајына кедиб чатмыр (бу чәһәтдән Шәрги Арпа чајы мүстәснадыр). Бә'зән саһиллә-

рий симасыны дәјишән вә дәрәләрин дибини јујуб апаран күчлү јағышлар јағыр вә сел кәлир.

Нахчыван вилајәтиндә кичик көлләрә, әсас е'тибары илә дә јүксәк дағ көлләринә тәсадүф едилир. Бу көлләрин һамысынын сују шириндир; онлар булаг вә гар сулары илә гидаланыр. Һәмин көлләрдән аз-чох әһәмијјәтли оланлары Көјкөл, Чил көј, Ганлы көл, Галанчы көлүдүр.

Вилајәтдә чохлу мигдарда мүхтәлиф типли минерал су мәнбәләри вардыр ки, бунларын да ичәрисиндә ән чох мәшһур оланы Бадамлыдыр. Бә'зән арсенатлы су мәнбәләринә дә тәсадүф едилир.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, Нахчыван вилајәтинин су еһтијатлары бөјүкдүр. Лакин онларын әразидә јерләшмә вәзијјәти вә мөвсүмилији һәмин сулардан суварма мәгсәдләри үчүн кениш истифадә етмәјә имкан вермир. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, вилајәтдә јашајыш мәнтәгәләринин әксәријјәти, хусуси илә дә дағлыг һиссәдә, дәрәләрдә, һабелә ири вә хырда чајларын вадиләриндә салынмышдыр; биткичилик, хусуси илә бағчылыг вә үзүмчүлүк дә мәһз бу јерләрдә инкишаф етмишдир.

Нахчыван вилајәтиндә мелиорасија-ирригасија тәдбирләри әкинчилијин даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн һәлледици шәртдир.

Совет һакимијјәти гурулана гәдәр Нахчыван вилајәтиндә мелиорасија-ирригасија саһәсиндә һеч бир иш көрүлмәмишди; кәндлиләр кустар гајдада сүн'и су һөвзәләри дүзәлдирдиләр (Ганлы көл вә с.), грунт суларынын јалныз бир гисми каптаж едилирди (Хој вә Гывраг кәһриз массивләри).

Совет һакимијјәти илләриндә бу саһәдә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Белә ки, мәсәлән, Базарчајдан канал чәкилмиш, Араз чајы бојунча бир чох јерләрдә механики вадакачкалар гурулмуш вә с. Һал-һазырда Араз чајы үзәриндә бәнд тикилмәси, суварма системләри јарадылмасы вә су анбарлары инша едилмәсән саһәсиндә бөјүк ахтарыш ишләри апарылыр.

Јухарыда көстәрилән тәдбирләрин баша чатдырылмасы јахын кәләчәкдә Нахчыван вилајәтинин симасыны вә иғтисадијјатыны хејли дәјишәчәкдир.

Битки өртүү. Нахчыван вилајетинин битки өртүүү вертикал зоналлыгдан вә нглим шәраитиндән асылы оларга јајылмыш мүхтәлиф ассосиасијаларла тәмсил олушдур.

Нахчыван вилајетиндә битки өртүүнүн башлыча хүсүсијјәтини бурада фриганаларын олмасы, ксерофит биткилијин кениш инкишаф етмәси вә мешә гуршағынын олмамасыдыр. Нахчыванчај, Әлинчәчај вә Киланчај һөввәләриндә кичик адачыглар шәклиндә чох сејрәк мешәләр раст кәлир. Бу сејрәк мешәләрин әсас ағач чинси дәнниз сәвијјәсиндән 2 500 м һүндүрлүкдә битән јүксәк дағлыг палыдыдыр. Бөјүк вә Кичик Гафгаз вилајетиндә бу палыда тәсадүф едилмир.

Нахчыван вилајәти дахилиндә Араз чајы бојунча бәшкәләр дәрәҗәсиз јерләрдә јулғун чәнкәлликләри битир.

Л. И. Прилипконун кәстәрдији кими (1945), Ордубад шәһәринә гәдәр бүтүн Аразәтрафы дүзәнлик әсас компоненти Јереван јовшаны олан јарымсәһра јовшан биткиләри илә өртүлүдүр. Бөјүкдүз дүзәнлијиндә јарымсәһра шоранлыг флорасы битир; дүзәнлијин шимал-гәрб һиссәсиндә јарымсәһра тиканотусу битмиш јерләр раст кәлир. Јухары галхдыгча јарымсәһра тәдричлә зәнкин нөв тәркибинә малик (300 нөвә гәдәр; Л. И. Прилипко, 1945) ала-бәзәк биткилиликлә (ксерофитлә гарышыг) әввәз олушур; бурада чохиллик от биткиләри үстүнлүк тәшкил едир, аз һалларда јарымкол биткиләри вә бириллик биткиләрә тәсадүф едилир.

Бура хаччичәклиләр, пахлалылар, додагчичәклиләр, мүрәккәбчичәклиләр фәсиләләри нүмајәндәләри илә чох зәнкиндир. Аз-аз соғанаглы вә јумрулу биткиләрә тәсадүф олушур.

Нахчыван вилајәти үчүн атрафакс, Паллас мурдарчасы, күрәквары јарпаглы мурдарча, астрагал вә с. коллуглары характерикдир. Бу коллуглар арасында ксерофит от биткиләри дә битир.

Л. И. Прилипко кәстәрир ки, Нахчыван вилајетиндә фригана формасијалары нөвләринин јарыдан чоху Иран вә Орта Асија мәншәлидир.

Даһа сонра тәркибинә көрә бурада чох јохсул олуб, әсасән ксерофит характер дашыјан субалп вә алп биткилијин кәлир.

Субалп биткилөрдөн шијав, калерија, Алп гыртычы, тонгалоту, ала-бөзөк топал, шырымлы топал вә башгалары үстүнлүк тәшкил едир.

Чох рүтубәтли јерләрдә гарајонча, мәрчаноту, пишик нанәси вә с. расг кәлир. Ајры-ајры массивләрдә асыргал вә с. бол инкишаф етмишдир.

Јүксәк дағлыг биткилилији өз тәркибинә көрә даһа чох јохсул олуб, даһа чох ксерофит характер дашыјыр; шырымлы топал вә кәкликоту-астрагал-шырымлы топал сәһралары үстүнлүк тәшкил едир; чәмәнләр аз инкишаф етмишдир.

Нахчыван вилајәти ики әјаләтә бөлүнүр: Дағлыг Нахчыван әјаләти (Зәнкәзур — Дәрәләкөз сыра дағларынын чәнуб јамачынын јүксәк дағлыг рајону; Шаһбуз — Чулфа орта дағлыг рајону); Аразбоју дүзәнлик әјаләти (Норашен — Нахчыван рајону; Ордубад рајону).

XV. ДАҒЛЫГ НАХЧЫВАН ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт вилајәтин бүтүн орта дағлыг вә дағлыг һиссәсини әһатә едир. Әјаләтин релјефи парчаланмышдыр; белә ки, бурада дик јамачлы гаја зирвәләри истифадә үчүн тамамы илә јарарлы олан маили јамачларла әвәз олунур.

Дағлыг Нахчыван әјаләтинин иглими јәј дөврүнүн мүлајим кечмәси, ғышда температурун о гәдәр дә ашағы дүшмәмәси (бу чәһәтдән дағ силсиләләринин зирвәләри мүстәснадыр) вә јағынтыларын бол олмасы илә фәргләнир.

Дағлыг Нахчыван әјаләтинә ики рајон дахилдир: Зәнкәзур — Дәрәләкөз сыра дағларынын чәнуб јамачынын јүксәк дағлыг рајону; Шаһбуз — Чулфа орта дағлыг рајону.

37. Зәнкәзур — Дәрәләкөз сыра дағларынын чәнуб јамачынын јүксәк дағлыг рајону. Бу рајон әјаләтин бүтүн дағлыг вә јүксәк дағлыг һиссәләрини тутур; релјефи дәрә-тәпәлидир; гајалы вә дашлы јамачлары вардыр.

Рајонун иглими сәртдир; Шаһбузда һаванын мүтләг минимуму—30°C-јә чатыр.

Рајонун торпаг өргүју инкишаф етмәмишдир; шимал-гәрб һиссәдә јуха вә јујулмуш торпаглар јәјылмышдыр. Ксерофит биткилилик үстүнлүк тәшкил едир. Бундан әв-

нэл тэсвир етдийимиз эјалэтэ нисбэтэн, јағынтылары бол олса да, һәр һалда, бурада бир чох кэнд тэсэррүфат биткиләринин бечәрилмәси үчүн кифајет дејилдир.

Бүтүн бу сәбәбләрә көрә дә һаггында данышдығымыз рајон кэнд тэсэррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн әлверишли дејилдир. Лакин мұвафиг тәдбирләрин һәјата кечирилмәси вә гураглыға ән чох давамлы олан сортларын сечилиб әкилмәси илә бу рајонда кениш массивләрдән истифадә олуна биләр.

38. Шаһбуз — Чулфа орта дағлыг рајону. Бу рајон Нахчыван вилајетинин бүтүн орта дағлыг һиссәсини, һабелә әјаләтин чәнуб һиссәсини тутур.

Рајонун иглими чох әлверишлидир; ғышда минимум температур 0 гәдәр дә јүксәк олмур, јајы мұлајим-исти кечир. Иллик јағынтыларын мигдары 450 мм-дир.

Торпағлары әсасән ачыг шабалыды вә шабалыды торпағларла ғарышмыш боз торпағлардыр.

Кэнд тэсэррүфаты истеһсалаты нөгтеји-нәзәриндән Шаһбуз — Чулфа орта дағлыг рајону чох әлверишли олуб, суварма шәраитиндә кэнд тэсэррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн кениш сурәтдә истифадә едилә биләр.

XVI. АРАЗБОЈУ ДҮЗӘНЛИК ӘЈАЛӘТИ

Бу әјаләт Араз чајынын ахары бојунча вилајетин бүтүн овалыг, дүзәнлик вә кичик дағәтәји һиссәләрини тутур. Јајы исти гуру, ғышы исә сәрт кечир. Ил әрзиндә атмосфер чөкүнтүләринин үмуми мигдары 220—300 мм-ә чатыр.

Аразбоју дүзәнлик әјаләтиндә гонур вә боз торпағлар јајылмышдыр: бу торпаг типләринин һәр икиси чох ғалын олуб, мүнбилтији кифајет гәдәрдир. Әјаләт ики рајону: Норашен—Нахчыван вә Ордубад рајонларыны әһатә едир.

39. Норашен — Нахчыван рајону. Бу рајон Араз чајындан башламыш Дәрәләкөз силсиләсинин дәрәләринә гәдәр бүтүн Аразбоју дүзәнлији тутур. Һәмин дүзәнлик шәрғдән вә чәнуб-шәрғдән Дәрри дағын голлары илә әһатә едилмишдир.

Рајонун сәһи дүздүр, лакин тез-тез ајры-ајры тәпәләр дә раст кәлир. Бурада һаванын температуру ил әрзиндә кәскин сурәтдә дәјишир. Ғышы сәрт кечир, ғарлы

олур; һаванын мүтлэг минимум температуру —28 —30°-јә дүшүр. Јајы шиддәтли исти кечир. Фигуровскијә көрә континенталлыг әмсалы 82%-ә чатыр. Бурада һаванын гызмасы вә сојумасы чох интенсив шәкилдә кедир.

Норашен — Нахчыван рајону чох гураг олмасы илә фәргләнир (илин 8 ајы гураг кечир). Әкинчилик башдан-баша суварма әсасында гурулмушдур.

40. Ордубад рајону. Бу рајон Дәрри дағ силсиләсиндән чәнуб-шәргдә јерләшән әразини тутараг, Күлүстан вә Ордубад дүзәнликләрини, һабелә Зәнкәзур сыра дағларынын бир нечә голуну әһатә едир.

Ордубад рајону релјефинин дәрә-тәпәли олмасы илә бундан габаг тәсвир етдијимиз Норашен — Нахчыван рајонундан фәргләнир. Мәһз бу хүсусијјәтинә көрә дә Ордубад рајону ајры-ајры метеорологи вә еколожи амилләринә көрә бир-бириндән фәргләнән бир нечә микрорајона бөлүнүр.

Гышы нисбәтән аз сәртдир (һаванын мүтлэг минимум температуру —24 —25°-јә чатыр); јајы шиддәтли исти, пајызы узун кечир ки, бүтүн бу чәһәтләр бурада кәнд тәсәррүфаты биткиләри мәһсулларынын тамамы илә јетишә билмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

V фәсил

АЗƏРБАЙҖАН ССР-ин АГРОЕКОЛОЖИ РАЈОНЛАР СИСТЕМИ

Бундан эввəlки фəсиллəрдəн кəрүндүјү кими, агро-екологичи рајонлашдырма, һәр шejдəн эввəl, екологичи-чоғрафи характер дашыјыр. Агроекологичи рајонларын торпаг-иглим шəраитинин характеристикасы ајры-ајры рајонларын метеорологичи амиллəри арасында кəскин фəрг олдуғуну кəстəрди. Бурасыны да гејд етмəк лəзымдыр ки, чоғрафи чəһəтдəн бир-бириндəн узагда јерлəшмэлəринə, дənиз сəвијјəсиндəн мұхтəлиф јүксəкликдə олмаларына вə метеорологичи амиллəр режиминин мұхтəлифлијинə бахмајараг, ајры-ајры агроекологичи рајонлар арасында мұejјəн бир үмумилик мұшəһидə едилир. Бу үмумилик, һәр шejдəн эввəl, ајры-ајры рајонларын мөвсүми һадисэлəринин хүсусијјəтлəриндə вə битки организмлəринин бөјүмə вə инкишафына бу хүсусијјəтлəрин тəсириндə өзүнү кəстəрир. Доғрудур, битки организмлəринин эксəријјəти өз тарихи инкишаф просесиндə, тəбии сечмə сəјəсиндə, харичи мұһитин мұхтəлиф шəраитинə ујғунлашмаг кими фəјдалы бир хүсусијјəт кəсб етмишдир. Лакин битки организмлəринин бу ујғунлашма габилијјəти өзүнү һәр јердə ejни дəрəчədə кəстəрмир. Бу чəһəт јашајыш шəраити амиллəри комплексинин тəсири вə битки организмлəринин һəмин амиллəрə мұнасибəти илə əлагəдардыр.

Дəвлəт сорт сынағы мəнтəгэлəриндə мұхтəлиф кəнд тəсəррүфаты биткилəринин сорт сынағынын нəтичэлəри буна мисал ола билər.

Мүхтәлиф чоғрафи нөгтәләрдә јерләшмиш сорт сынағы тарлаларында алынған нәтичәләрин ејни олдуғу мүшәһидә едилмишдир. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, ејни бир сорт мүхтәлиф рајонларда рајонлашдырылыр.

Белә ки, «Арандәни» буғда сорту он алты, «Шәрг» сорту ијirmi бир, Чәфәри сорту сәккиз, «Севинч» сорту једди агроэколожи рајонда рајонлашдырылмышдыр.

Чохиллик биткиләрә аид бир мисал көстәрәк: Мәдрәсә үзүм сорту, әсас шәраб үзүм сорту оларағ, Шаумјан, Ханлар рајонларында, Шамхор, Шамахи, Исмајыллы, Ағсу вә Гусар рајонларынын дағлығ һиссәсиндә рајонлашдырылмышдыр.

Тәбриз үзүм сорту, әсас сүфрә сорту оларағ, Гаһсым Исмајылов, Шамахи, Исмајыллы, Ағсу, Мартуни, Һадрут, Степанакерт, Мардакерт, Күрдәмир, Көјчәј груп рајонларында, Ағдам, Фүзули, Чәбрајыл, Мирбәшир, Бәрдә, Јевлах, Жданов, Ағчабәди, Имишли, Саатлы, Сабирабәд, Салјан рајонларында, һабелә Хачмаз груп рајонларында¹ рајонлашдырылмышдыр.

Бу рајонлар бир чох чәһәтдән бир-бириндән хејли фәргләнир, лакин мөвсүми һадисәләрин нисбәтән ејни олмасы вә битки организмләринин бөјүмә вә инкишафына бу һадисәләрин ејни дәрәчәдә тәсир көстәрмәси сәјәсиндә һәмин рајонларда стандарта ејни бир сорт дахил едилир.

Белә мисаллары Азәрбајҟанда бечәрилән бүтүн битки сортлары үзрә кәтирмәк олар.

Бундан әввәлки фәсилләрдә, хүсуси илә дә «Агроэколожи рајонлашдырманын нәзәри әсаслары» бөлмәсиндә ајры-ајры агроэколожи рајонларда мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бөјүмә вә инкишафынын ејни шәкилдә олмасына вә әксинә, торпаг-иглим шәраити нисбәтән ејни олан рајонларда ејни биткиләрдә фенофазанын мүхтәлиф шәкилдә кетмәсинә даир чохлу мисал вардыр.

Агроэколожи рајонларын тәбии-тарихи шәраитинин вә онларын мөвсүми хүсусијјәтләринин тәһлили көстәрир ки, һәмин рајонларда метеороложи амилләрин мүхтәлиф

¹ Бурада 9 агроэколожи рајона дахил олан инзибати рајонлар көстәрилир (б а х: Азәрбајҟан ССР-дә үзүмчүлүҟә даир агроајдалар).

олмасы илэ јанашы, бу рајонлар арасында мүәјјән бир үмумилик дә вардыр.

Бу үмумилик, јухарыда көстәрдијимиз кими һәр шејдән әввәл, ајры-ајры рајонларын мөвсүми һадисәләринин хүсусијјәтиндә вә битки организмләринин бөјүмә вә инкишафына онларын тә'сириндә өзүнү көстәрир.

Агроеколожи рајонлар векетасија дөврүндәки рүтү-бәтлилији (векетасија дөврүндә атмосфер чөкүнтүләринин мигдары), термики амилләри (мүтләг минимум вә актив температурун јекуну) әсас көтүрәрәк, бечәрилән биткиләрин бој вә инкишафыны нәзәрә алмагла групплашдырылараг мүәјјән типләр әмәлә кәтирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, биз агроеколожи рајонлары типләрә бөләркән һәммин рајонларда мүтләг минимумларын гаршылыглы әлагәсинә, актив температурун јекуну илэ бирликдә, ејни заманда, онларын даваметмә мүддәтинә дә әсасланырыг.

Мисал үчүн, Мәхсуси Муған агроеколожи рајонунда мүтләг минимум — 26° -јә чатыр, лакин биз ону сојуг гуршаг рајонлары типинә дахил етмирик вә буну белә изаһ едирик ки, әввәлә, бу чох надир һал олуб, 15—20 илдә бир дөфә баш верир, икинчиси, о гәдәр дә узун сүрмүр вә буна көрә дә орта ајлыг температура тә'сир көстәрмир; нәһајәт, бурада актив температурун јекуну елә бир һәддә чатыр ки, бу, ән чох истиликсевән биткиләрин мејвәләринин јетишмәсини тамамы илэ тә'мин едир.

Әксинә, Кәлбәчәр, Лачын, Кәдәбәј вә диқәр бу кими рајонларда мүтләг минимумлар — 26° -јә чатмыр, лакин бурада ашағы температурлу һаванын узун сүрмәси, актив температурун јекуну илэ бирликдә, истиликсевән бир чох кәнд тәсәррүфаты биткиләринин нормал бөјүјүб, инкишаф етмәсини тә'мин етмир. Буна көрә дә биз һәммин рајонлары сојуг гуршаг рајонлары типинә дахил едирик.

40 агроеколожи рајон дахилиндә термики режим шәраитинә көрә ашағыдакы типләр группу ајрылыр:

1. Сојуг иглим типләри группу.
2. Мүлајим иглим типләри группу.
3. Мүлајимдән субтропикә кечән иглим типләри группу.
4. Субтропик иглим типләри группу.

Бундан сонра рүтүбәтлилик шәраитинә көрә типләрин јарымгрупплары ајрылыр. Бу ики амилин бирләшмәси нә-

тичәсиндә мүстәгил агроэкологі рајонлар типләри ајрылыр. Агроэкологі системләрин типләрә ајрылмасы 2-чи схемдә верилир.

Һәмин схемдән көрүндүјү кими, Азәрбајҗанын 40 агроэкологі рајону термики режим шәраитинә көрә 4 типләр групуна, рүтүбәтлилик шәраитинә көрә исә 3 типләр јарымгрупуна бөлүнүр. Бу ики амилин биркә тәзаһүрү 10 типдә мүәјјән едилмишдир.

Агроэкологі рајонларын һәр типинин өз мөвсүми хүсусијјәтләри вардыр. Бу барәдә сонракы бөлмәдә мәлумат верилир. Һәмин хүсусијјәтләр бечәрилән кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бөјүмә вә инкишафына специфик тәсир көстәрир; һәмин биткиләрин игтисади чәһәтдән нә гәдәр әлверишли олмасы да мәһз бу тәсирлә мүәјјән едилир. Она көрә дә һәр һансы бир агроэкологі рајонда әкинчилик мөвсүми һадисәләрин бу хүсусијјәтләринин нәзәрә алараг тәтбиг олунмалыдыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, чоғрафи чәһәтдән мүхтәлиф олан торпаг кими бир объект үзрә иглим шәраитинин типләрә бөлүнмәси тәчрүбәси әдәбијјатдан мәлумдур. Белә ки, В. Р. Волобујев (1953) торпаг-иглим нисбәтләринин тәһлили әсасында һидротермик систем тәклиф етмишдир; бу систем торпаг әмәлә кәлмәси үчүн чох мүһүм амил олан истилик вә рүтүбәтлилик шәраитиндә типләр мүхтәлифлијини дүрүст әкс етдирир.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, агроэкологі рајонлашдырма вә онун типләрә бөлүнмәси мүрәккәб үзви там тәдғигата малик олан мүәјјән бир системдир.

Агроэкологі рајонлар групунун јабаны вә мәдәни биткиләрин тарихи инкишаф просесиндә онлара специфик тәсир көстәрән мөвсүми хүсусијјәтләриндән мејдана чыхмыш бу групплары ваһид бир системдә бирләшдирән үмуми чәһәтләри мүшаһидә етмәк олар. Һәмин систем Азәрбајҗанын агроэкологі рајонлар системидир. Демәли, агроэкологі рајонлар системи дедикдә биз мүәјјән типләри, даһа доғрусу, рајонлар группларыны баша дүшүрүк; бу групплара битки организмләринин бој вә инкишафына тәғрибән ејни чүр тәсир көстәрән мөвсүми хүсусијјәтләр хасдыр. Ејни заманда һәмин группларда (типләрдә), онларын чоғрафи јерләшмәсиндән вә вертикал

2-чи схем

арымгрупплары

ры	гышы гураг, жағынтыла- ры эн чох жазын ахы- рында вэ жаын эввэлиндэ дүшэн рајонлар	гышы гураг, жағынты- лары эн чох жазда вэ пајызда дүшэн рајонлар
----	---	--

зоналлығындан асылы олмајараг, истеһсалат көстәричи-
ләри ејнидир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР-ин АГРОЕКОЛОЖИ РАЈОНЛАРЫНЫН МӨВСҮМИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Бундан әввәлки фәсилләрдә көстәрилдији кими, Азәр-
бајчан мүрәккәб орографик, иглим, гидроложии вә торпаг
шәраитинә малик олан мүстәгил бир тәбии-тарихи өлкә-
дир. Бурада мөвсүми һадисәләрин чох кәскин тәзәһүрү-
нүн дә сәбәби мәнз бу чәһәтдир.

Агроеколожи рајонларын ајры-ајры типләринин тә-
бии-тарихи шәраитинин өјрәнилмәси көстәрир ки, һәмин
типләрдән һәр биринин өз мөвсүми хусусијјәтләри вар-
дыр.

Бу хусусијјәтләри билмәдән әкинчилији дүзкүн апар-
маг мүмкүн дејилдир. Јени битки нөвләри сортларынын
интродуксијасы вә јерләшдирилмәси үчүн дә Азәрбајча-
нын агроеколожи рајонларынын мөвсүми хусусијјәтләри-
ни билмәк лазымдыр, чүнки бу, орта иллик һәдләрә көрә
иглим аналокијасы нәзәријјәсинин әсассызлығыны бир
даһа тәсдиг едир; бу нәзәријјәкә көрә, интродуксија, ра-
јонун мөвсүми хусусијјәтләри һесаба алынмадан, тәкчә
орта иллик иглим шәраити ејни олан бир јердән башга-
сына кечирилирди.

Ашағыда агроеколожи рајонларын мүхтәлиф типлә-
риндә мөвсүми һадисәләрин хусусијјәтләри верилир.

I тип. Бураја јалныз бир агроеколожи рајон дахил
едилир.

Бу типин мөвсүми хусусијјәтләри вертикал зоналлыг-
дан асылы олараг дәјишир. Һәмин хусусијјәтләр, әсас
еҗтибары илә, атмосфер чөкүнтүләринин боллуғунда, он-
ларын бир бәрабәрдә јайылмасында вә векетасија дөв-
рүндә чох дүшмәсиндә, јухары галхдыгча мүтләг мини-
мумун вә актив температур јекунунун дәјишмәсиндә өз
әксини тапыр.

Мөвсүми һадисәләрин бу хусусијјәти әкинчилијин һә-
мин чәһәтләрә ујғун олараг гурулмасыны тәләб едир.

Мүтләг минимумларын ашағы олдуғу, актив темпера-
турун јекунунун кифајәт етмәдији дәниз сәвијјәсиндән
2 000 м-дән јүксәк һиссәдә релјеф дүз дејил вә бурада

экинчилик тэтбиг олунмур. Лакин, һәр һалда, веке тасија дөврү гыса олан бә'зи бириллик биткиләрин бечәрилмәси мүмкүндүр, фәгәт, әразинин јашајыш мәнтәгәләриндән узаглыгы игтисади чәһәтдән буну лүзүмсуз едир. Она көрә дә ән јахшысы будур ки, һәмин саһәдән јај отлаглары кими истифадә едилсин; һазырда бурадан елә бу мәгсәдлә дә истифадә олунур.

Дәниз сәвијјәсиндән 500-дән 2 000 м-ә гәдәр јүксәкликлә јерләшән әразидә бу типли мөвсүми һадисәләр чох дәјишилир, чүнки бура шимал күләкләриндән јахшы мүһафизә олунур.

Мүтләг минимумлар о гәдәр да ашағы олмур (-20° С), актив температурун јекуну јүксәкдир; атмосфер чөкүнтүләринин мигдары вә онларын пайланмасы бурада бир сыра кәнд тәсәррүфаты биткиләринин нормал бөјүмә вә инкишаф етмәсини тамамы илә тә'мин едир. Дик јамачларла бәрабәр бурада сәпин вә ағач әкилмәси үчүн тамамы илә јарарлы олан дүз релјефә дә тәсадүф олунур. Дәнли биткиләрлә (буғда, арпа вә човдар) јанашы кичик мигјасда мејвә биткиләри дә бечәрилир. Бурада мејвә биткиләрини, хусуси илә алма, армуд, гоз, шабалыд, бә'зи микрорајонларда исә әрик, әнчир вә кавалы ағачлары әкилмәсини кенишләндирмәк лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бурада чыр вә мәдәни шабалыд ағачлары битән бөјүк массивләр вардыр. Һәмин ағачларын вәзијјәти, мәһсулдарлығы вә мејвәсинин кејфијјәти чох јахшыдыр ки, бу да һаггында данышылан I тип рајонларда шабалыд биткисинин кениш мигјасда бечәрилиб инкишаф етдирилмәси үчүн бөјүк имканлар олдуғуну көстәрир.

II тип. Бураја беш агроеколожи рајон дахилдир. II тип рајонларынын мөвсүми хусусијјәтләри ондан ибарәтдир ки, бурада сәрт ғыш шахталары олмур, исти јај дөврүнүн давамәтмә мүддәти кифајәт гәдәрдир. Иллик атмосфер чөкүнтүләринин мигдары 600 мм-әдәк олур. Көрүндүјү кими, бурада јағынтыларын мигдары кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн кифајәт дејилдир, лакин јағынтыларын ил әрзиндә әлверишли пайланмасы, даһа доғрусу, илин исти вахтларында чох дүшмәси вә нисби рүтубәтлилијин кифајәт гәдәр олмасы бечәрилән биткиләрин нормал бөјүмә вә инкишаф етмәсини тамамы илә

тә'мин едир. Рүтүбәти өзүндә җахшы сахлаҗан галын торпагларын олмасы да буна көмәк едир. Бундан әлавә, ғыш вахты һәммин рајонларда галын гар өртүҗү олур, бунун сәјсиндә исә, гар әридикдән сонра торпаг узун мүддәт рүтүбәтли галыр ки, бу да, өз нөвбәсиндә, бечәрилән кәнд тәсәррүфаты биткиләринин нормал инкишаф етмәсинә көмәк едир. Һаггында данышдығымыз агроэкологик рајонларда чох аз һалларда гураглыг олур. Әразиин дәннә сәвијјәсиндән јүксәкдә јерләшмәсинә бахмаҗараг, бурада мүгләг минимумлар о гәдәр дә ашағы олмур, буна көрә дә чохиллик биткиләр әлверишли шәраитдә ғышлаҗыр.

Кәлбәчәр рајонунун Ванк вә Галыблы кәндләриндә, дәннә сәвијјәсиндән 2 000 м јүксәклијә гәдәр олан јерләрдә алма, армуд, тут, әрик вә киласын мәдәни сортлары, еләчә дә бәзи шафталы ағачлары раст кәлир; бу биткиләр җахшы вәзијјәтдә олуб, чох мәһсулдардыр.

Һәммин рајонун Ғылынчылы кәндиндә јенә дә ејни јүксәкликдә (2 000 м-ә гәдәр) мешә талаларында чырлашмыш әрик раст кәлир. Көрүнүр, дағ јамачларында, белә бир јүксәкликдә бура әрик битән јеканә рајондур.

II типә дахил олан рајонларда дәнли биткиләр: бугда (әсасән јумшаг бугда), арпа, гисмән човдар, дәнли-пахлалы биткиләр вә картоф бечәрилир. Мејвә ағачлары раст кәлирсә дә, бунлар сәнајә әһәмијјәти дашымыр. Дағлыг Гусар вә Гонагкәнд рајонларынын ајры-ајры кәндләриндә (Әрфи, Әфирчә вә с.) җахшы мејвә бағлары вардыр.

II тип рајонларында дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләри даһа да инкишаф етдирмәк вә онларын сорт тәркибини җахшылашдырмагла јанашы мејвәчилији дә хејли кенишләндирмәк лазымдыр.

Рајонларын микроиглим хүсусијјәтләрини нәзәрә алаҗараг, бурада кениш мигјасда алма, армуд, кавалы, киләнар, килас, әрик, гоз, тут вә киләмејвә биткиләри бечәрилмәлидир.

II типә мөвсүми хүсусијјәтләри јухарыда кәстәрилән рајонлардан бир гәдәр фәргләнән 37-чи агроэкологик рајону да дахилдир. Буранын иглими кәскин континенталдыр. Бундан башга, ил әрзиндә дүшән јағын-тынын мигдары 600 мм-дән чох олса да, бир бәрабәрдә

јајылмыр; јағынтыларын әсас һиссәси ғышда вә јазда дүшүр. Она көрә дә Дағлыг Шаһбуз агроеколожи рајону бурада кәнд тәсәррүфаты биткиләри бечәрилмәси үчүн аз әлверишлидир. Рајонун релјефи мүрәккәб олдуғуна көрә, әразидән истифадә етмәк үчүн бурада мүхтәлиф тәдбирләр көрүлмәси зәруридир.

III тип. Бу типә үч агроеколожи рајон дахилдир. Мөв. сүми хусусијјәти иглиминин кәскин континентал вә аз рүтубәтли олмасы илә характеризә едилир. Илин 7—8 ајы гураг кечир. Она көрә дә бурада әкинчилик бүтүнлүклә сувармаја әсасланыр. III тип рајонларында памбыг, дәнли биткиләр, түтүн, дәнли-пахлалы биткиләр, үзүм, мејвә биткиләриндән дәнәли вә тохумлу мејвә ағачлары, гоз-мејвәлиләрдән гоз вә бадам бечәрилир. Бу рајонларда мејвәчилик вә биринчи нөвбәдә чәјирдәкли мејвә биткиләри кениш инкишаф етдирилмәлидир. Бундан әлавә, гоз (хусуси илә дә габығы назик Ордубад гозу), тут, ијдә вә бадам да кениш мигјасда әкилмәлидир. Гураглыға даһә чох давамлы олан бадам, биринчи нөвбәдә, чәтин суварылан саһәләрдә әкилмәлидир.

Бурада тохумлу мејвә биткиләриндән алма, армуд вә һејва јалныз истехлак мәгсәдләри үчүн лазым олан гәдәр әкилмәлидир.

Јери кәлмишкән, II тип рајонларынын мејвәләрин вә үзүмүн гурудулмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти олан башга бир мөвсүми хусусијјәти һаггында да данышмаг лазымдыр. Бу исә һаггында данышылан рајонларда јај вә пајыз дөврүнүн исти, гуру вә Күнәш ишығы илә бол олмасыдыр ки, бу да үзүмүн вә диқәр мејвәләрин Күнәш алтында гурудулмасына имкан верир. Һәм дә бу гәјда илә гурудулан мејвәләр чох јүксәк кәјфијјәти илә фәргләнир.

IV тип. Бу тип беш агроеколожи рајону әһатә едир. Һәмин рајонларын мөвсүми хусусијјәтләри иглимин мүлајим вә орта континентал, һабелә орта дәрәчәдә рүтубәтли олмасы илә характеризә едилир. Лакин векетасија мүддәтиндә аз јағынты дүшдүјүндән бурада кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн суварма тәләб олунур. Бу рајонларын тәбии-тарихи шәраити дәнли, дәнли-пахлалы, киләмејвәли биткиләрин, һабелә тәрәвәз биткиләринин вә үзүмүн нормал бөјүјүб, инкишаф ет-

мәсини, еләчә дә жүксәк мәһсулдар вә кеҗфијјәтли олмасыны тә’мин едир.

IV тип рајонларынын әразиси чох кенишдир. Она көрә дә јахын вахтларда бурада үзүм вә мејвә биткиләринин әкин сәһәләри хејли кенишләндирилмәлидир. Бурада ајры-ајры кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәси үчүн һәр рајонун өз хүсусијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Һәм дә дәмјә әкинчилијә даһа чох фикир верилмәли, суварма исә јалныз бә’зи микрорајонларда һәјата кечирилмәлидир. Бу мәгсәдлә сортлар дүзкүн сечилмәли вә мувафиг агротехники тәдбирләр көрүлмәлидир.

V тип. Бу типә ики агроэкологі рајон дахилдир. Бу рајонлардан икисинин мөвсүми хүсусијјәтләри—мүлајим иглим шәраити, јағынтыларын орта мигдары (500 мм-әдәк) вә онларын мөвсүмләр үзрә јахшы пајланмасы (векетасија дөврү әрзиндә 300 мм-ә гәдәр јағынты дүшүр) вә јәј ајларында һаванын о гәдәр дә исти кечмәмәси бурада дәмјә әкинчилик үчүн тамамы илә әлверишлидир.

V тип рајонларында дәнли, дәнли-пахлалы, күнәбахан, үзүм вә диқәр мејвә биткиләри бечәрилер. Үзүмчүлүјү вә мејвәчилији инкишаф етдирмәк үчүн бурада кениш имканлар вардыр.

V типә мөвсүми хүсусијјәтләри бундан әввәлки IV тип рајонларындан бир гәдәр фәргли олан Дағлыг Лерик—Јардымлы агроэкологі рајону дахилдир. Бу агроэкологі рајонда ашағыдакы 3 мүстәгил иглим типи вардыр:

1. Јајы гураг кечән сојуг бозгыр иглими.
2. Јајы гураг кечән сојуг иглим.
3. Јајы гураг кечән мүлајим-исти иглим.

Көрүндүјү кими, бу иглим типләринин һамысында, әразинин чох жүксәкдә јерләшмәсинә бахмајараг, јәј мөвсүмү гураг кечир. Пајызы чох рүтубәтли олдуғу һалда, јәј дөврүнүн гураг кечмәси бурада мөвсүми һадисәләринин бир хүсусијјәтидир.

Јағынтыларын әксәријјәти пајызда вә јазда дүшүр; бу чәһәт тарла биткиләринин дәмјә шәраитиндә бечәрилмәси үчүн әлверишлидир.

Дағлыг Лерик—Јардымлы рајонунда дәнли-пахлалы биткиләр кениш мигјасда бечәрилер. Сон заманлар бурада түтүн биткиси дә сынагдан кечирилмиш вә чох јахшы нәтичәләр алынмышдыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јағынтылар аз олдуғундан вә бир бәрабәрдә пајланмадығындан бурада јазлыг биткиләр (арпа, гарғыдалы, бостан-тәрәвәз биткиләри) аз әкилир. Дағлыг һиссәләрдә һәвәскарлар тәрәфиндән салынмыш бағлар раст кәлир; бу бағларда алма, армуд, әрик, һејва, алча вә гоз ағачлары әкилмишдир.

Бурада мејвә биткиләринин вә гоз-мејвәли биткиләрин инкишаф перспективләри чох кениш, әрази имканлары бөјүкдүр. Үзүмлүкләр салмаг үчүн дә кениш саһәләр ајырмаг мүмкүндүр. Бүтүн бунлар үчүн јалныз мејвә биткиләри сортларыны дүзкүн сечмәк тәләб олунур. Биткиләрин векетасијасы вә мејвәләрин јетишдији дөврдә һаваларын узун мүддәт исти кечмәси, еләчә дә бу дөврдә јағынты вә думан олмамасы јүксәк кејфијјәтли гуру мејвәләр әлдә етмәјә имкан верир.

VI тип. Бураја дөрд агроэкологі рајон дахилдир. Мүлајим гуршагдан субтропикләрә кечид бу рајонларын мөвсүми хусусијјәтидир. Лакин бу типин рајонлары, гыш шәраити истисна едилмәклә, әсас етибары илә, субтропикләрин бүтүн әламәтләринә маликдир.

Ики агроэкологі рајонда векетасија дөврүндә атмосфер чөкүнтүләринин әлверишли сурәтдә пајланмасы, торпаг гатынын галынлығы, үчүнчү рајонда грунт суларынын сәтһә јахын јерләшмәси вә јәј мөвсүмүндә 165 мм-ә гәдәр јағынты дүшмәси бурада бир чох кәнд тәсәррүфат биткиләринин, хусусилә дә дәнли биткиләрин суварылмадан нормал бөјүјүб, инкишаф етмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

VI тип рајонларында тарла биткиләри илә бәрабәр мејвә биткиләри вә үзүмүн дә суварма анармадан, һәм дә сәнајә еһтијачлары үчүн кениш мигјасда бечәрилмәсиндән өтрү бөјүк имканлар вардыр.

Дәмјә шәраитиндә бир чох биткиләрин бечәрилмәси илә јанашы, суварма имканларына да малик олан Алазан — Әричај вадиси агроэкологі рајонунда фындыг да кениш мигјасда инкишаф етдирилмәлидир.

Ики агроэкологі рајонун (9-чу вә 18-чи) мөвсүми хусусијјәтләри, јағынтыларын аз олмасына бахмајараг, дәмјә шәраитиндә јүксәк тахыл мәһсулу көтүрүлмәсинин тәмин едир. Она көрә дә бу рајонларда мәһз белә биткиләр, хусуси илә дә буғда биткиси әкилир.

Турут—Сарыча јайласы агроэкологі рајонунда республикамызда ән бөјүк тахылчылыг совхозу олан С. Орчоникидзе адына совхоз јерләшир.

VII тип. Бураја доггуз агроэкологі рајон дахилдир. Чоғрафи вә экологі нөгтеји-нәзәрдән бу рајонлар бир-бириндән узаг мәсәфәдәдир. Нәмин рајонлар арасында бир чох үмуми чәһәтләрлә јанашы, тәбии-тарихи шәраит-ләринә көрә бә’зи фәргләр дә вардыр; белә ки, бу шәраитләр бир биткијә тәхминән ејни чүр тә’сир көстәрди-ји һалда, дикәр биткијә нисбәтән мүхтәлиф тә’сир көстә-рир.

VII тип рајонларынын (13-чү, 14-чү, 16-чы) мөвсүми хүсусијјәтләри бурада јай дөврүнүн исти вә узун сүрмәси, јағынтыларын азлыгы вә гышда температурун ашағы (-20° -јә гәдәр) олмасы илә характеризә едилир.

Бу рајонларда әкинчилик сувармаја әсасланыр; бир чох кәнд тәсәррүфат биткисинин кениш мигјасда инки-шаф етдирилмәси үчүн бурада һәр чүр имкан вардыр. Суварма үчүн су олмадығындан һеч бир битки бечәрил-мәјән Чәјраңчөл рајону истисна едилмәклә, бу рајонлар-да әсасән памбыг әкилир. Әразидән гыш отлағлары кимн дә истифадә олунар.

Бу типә дахил олан рајонлардан икисинин (17-чи, 29-чу) мөвсүми хүсусијјәтләри јай дөврүнүн шиддәтли исти кечмәси, мүтләг минимумларын ашағы олмасы (бә’зи јерләрдә -26° -јә чатыр), атмосфер чөкүнтүләринин аз-лыгы, рүтубәтлилијин чүз’и олмасы илә характеризә еди-лир; апрел — сентјабр ајлары арасындакы дөврдә нисби рүтубәтлилик 20%-дән ашағы олур ки, бу исә чөл от-ларынын чүчәрмәси үчүн һеч дә кифәјәт дејилдир. Она көрә дә бурада әкинчилик јалныз сувармаја әсасланыр.

VII типә Гобустан агроэкологі рајону да дахилдир. Релјефинин мүрәккәблији, торпаг шәраитинин јарарсыз-лыгы вә суварма суларынын олмамасы үзүндән Гобустан рајонунда әкинчилик мөһдуд характер дашыјыр.

Башга бир агроэкологі рајон (17-чи) әкинчилијин инкишаф етмиш олмасы илә фәргләнир. Бу рајонда әсә-сән памбыг, дәнли биткиләр, гисмән пахлалы вә бостан-тәрәвәз биткиләри бечәрилир. Узүмчүлүк вә мејвәчилик үчүн әлверишли шәраит олмасына бахмајараг, онлар зәиф инкишаф етдирилир.

Бурада үзүмүн сүфрә сортлары инкишаф етдирилмә-лидир. Мејвә биткиләриндән, биринчи нөвбәдә, чәјирдәк-ли мејвәләр: әрик, шафталы, килас, киләнар, алча, кавалы вә с., тохумлу биткиләрдән исә, биринчи нөвбәдә, армуд, һејва вә гисмән дә алма бечәрилмәлидир.

Актив температурун јекуну јүксәк олдуғундан бурада мејвәләр тез јетишидирмәк мүмкүндүр.

VIII тип. Бураја рүтубәтли, јахуд Хәзәрјаны субтропик рајонлар адландырылан үч агроэколожы рајон дахилдир. Бу рајонларын мөвсүми хүсусијјәтләри јағынтыларын чох олмасы (1 200 мм), ғышын јумшаг, јајын мүлајим-исти кечмәси, илин исти вахтларында рүтубәтин аз, сојуг вахтларында исә һәддән артыг олмасы илә характеризә едилир ки, бу да һәммин рајонлары Азәрбајчанын агроэколожы рајонларынын бүтүн галаң типләриндән кәскин сурәтдә фәргләндирир (8-чи хәритә-схем).

VIII тип рајонлары сон дәрәчә спесифик мөвсүми хүсусијјәтләрә маликдир; бу хүсусијјәтләр әкинчилик системиндә һәлледици рол ојнајыр. Бу чәһәт, һәр шејдән әввәл, атмосфер чөкүнтүләринин мөвсүмләр үзрә гејри-бәрабәр сурәтдә јајылмасында өз әксини тапыр.

Бу агроэколожы рајонларда јаз дөврүндә, даһа доғрусу, мартын 20-дән ијунун 20-нә гәдәр олан мүддәтдә јағынты аз олур (200 мм-ә гәдәр). Пајыз—ғыш дөврүндә дүшән бол јағынтылар торпагдакы гита маддәләрини јујуб апардығындан онларын мигдары азалыр ки, бунун да нәтичәсиндә јазда әсас кәнд тәсәррүфаты биткиләри зәиф инкишаф едир; һалбуки бу заман һәммин биткиләрин бөјүмә вә инкишафы ән интенсив сурәтдә кетмәлидир.

Јај дөврүндә, ијунун 20-дән августун 20-әдәк, бә'зән һәтта сентјабрын 1-нә гәдәр атмосфер чөкүнтүләринин мигдары кәскин сурәтдә азалыр вә беләликлә дә јај гурағлығы дөврү башланыр, һаванын температуру јүксәлир (орта һесабла 27°), торпаг гурујур ки, бүтүн бунларын да нәтичәсиндә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин һамысы инкишафдан галыр, јахуд сон дәрәчә зәиф бој атыр.

Августун ахырларындан нојабрын сонларына гәдәр олан мүддәтдә атмосфер чөкүнтүләринин мигдары хејли артыр вә бә'зән һәтта иллик јағынтыларын јарысы гәдәр дүшүр. Һаванын температуру кифајәт гәдәр јүксәк олур

(28°-жә гәдәр) ки, бу да әксәр кәнд тәсәррүфаты биткиләринин, хусуси илә дә субтропик биткиләрин интенсив векетасијасынын јенидән башланмасы вә узанмасы үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Лакин бу вәзијјәт биткиләрин давамлылығыны азалдыр, онларын кәләчәк мәнсулдарлығыны ашағы салыр вә буна көрә дә пәјыз дөврүнүн әлверишли олмајан бир амили һесаб едилир.

Гышда, нојабрын сонларындан март ајына гәдәр (март да дахил олмагла) чохлу јағынты дүшүр (450 мм-ә гәдәр); бу јағынтылар овалыг вә гисмән дә дағәтәји һиссәләрдә ағыр килличә торпагларын јерли типләриндә дурғун сулар әмәлә кәтирир ки, бу да бир чох биткиләри хараб едир.

Гыш вахты температур дөври олараг ашағы дүшүр (бәзән —14,7°-жә гәдәр дүшүр); бу исә ағачларын һәлә одунчаглашмамыш һиссәләрини зәдәләјир, бир чох һалларда исә онлары тамамы илә тәләф едир.

IX тип. Бураја јарымрүтүбәтли субтропик адландырылан чәми бир рајон дахилдир. Рајонун мевсүми хусусијәтләри јағынтыларын бол олмасы вә онларын әлверишли сурәтдә јәјылмасы илә характеризә едилир. Иллик јағынтыларын јарысы векетасија дөврүндә дүшүр. Лакин бурада бечәрилән бир чох кәнд тәсәррүфаты биткиләринин мүвәффәгијјәтлә инкишаф етмәси үчүн бу јағынтылар о гәдәр дә кифәјәт дејилдир. Рајонда шахталар —17,5°-жә чатыр, лазыми гәдәр гар өртүјү исә һәмишә олмур ки, бу да истиликсәвән биткиләрин нормал гышламасына мәнфи тәсир кәстәрир.

Дағларын дибинә гәдәр узаныб кедән кениш мешә массивләринин олмасы тәсвир етдијимиз рајонун иглиминә әлверишли тәсир кәстәрир. Һәмин мешәләр һаванын вә торпағын рүтүбәтлилијини артырыр, күләјин сүрәтини вә температурун дәјишилмә амплитудасыны азалдыр. Буна көрә дә континентал вәзијјәтинә вә мәркәзи степ массивинин билаваситә јахынлығында јерләшмәсинә бахмајараг, бу јарымрүтүбәтли субтропик рајон, әсас етибары илә, континентал иглимә дејил, ән чох дәниз иглиминә јахын олан бир иглимә маликдир. Лакин рајонун шәрг һиссәси континентал степләр иглиминин тәсири алтында олдуғундан бурада зәиф субтропик биткиләрин бечәрилмәси бир гәдәр чәтиндир.

Х тип. Бураја једди агроеколожи рајон дахилдир. Гә бул едилмиш терминолокијаја көрә бу тип гуру субтропик адланыр. Бу рајонларын мөвсүми хүсусијјәтләри гышда истилик режиминин јумшаглығы вә актив температурун јекунунун јүксәк олмасы илә характеризә едилр ки, бу да истиликсевән әксәр субтропик биткиләрин нормал инкишафыны тәмин едир. Јағынтылар аз вә бухарланма дәрәчәси јүксәк олдуғундан Х тип рајонларынын һамысында әкинчилик сувармаја әсасланыр.

Һәмин рајонларын ән мүнһүм вә фәјдалы мөвсүми хүсусијјәти Хәзәр дәнизи сажәсиндә һаванын нисби рүтүбәттилијинин јүксәк олмасыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу рајонларда мүтләг минимумлар вә онларын тәкрарилији тез-тез дәјишир. Ашағыларда вә бөјүк чајларын говушдуғу јерләрдә мүтләг минимумлар ашағы олур.

Бурасыны да көстәрмәк лазымдыр ки, Хәзәр дәнизинин тәсири алтында олуб, рүтүбәттилији вә бухарланма дәрәчәси дә башга олан үч агроеколожи рајон, о чүмләдән Абшерон јарымадасы да гуру субтропикләрин дијәр агроеколожи рајонларындан бир гәдәр фәргләнир. Бу рајонларда мөвсүми һадисәләрин хүсусијјәтләри бир чох кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бөјүмә вә инкишафына спесифик тәсир көстәрир. Белә ки, бурада памбыг биткисинин бечәрилмәси кәлирли дејилдир; һалбуки республикамызын гуру субтропикләринин башга агроеколожи рајонларында памбыг сәнајә әһәмијјәти олан әсас биткидир.

Бундан башга, Абшерон јарымадасы бүтөвлүкдә атмосфер чөкүнтүләри вә температур чәһәтдән үмуми ганунаујғунлуға табе олуб, гуру субтропикләрин бүтүн әләмәтләринә маликдир. Лакин Абшерон јарымадасында һакин олан вә тез-тез әсән хәзри һаванын температуруну хејли ашағы салыр ки, бу да истиликсевән биткиләрин бечәрилмәсини мәһдудлашдырыр; бундан әлавә, һәмин күләкләр бир чох башга мәнфи һадисәләрин дә баш вермәсинә сәбәб олур.

Нәтичә

Азәрбајҟанын эразисинин мүхтәлиф мөгсәдләр үчүн рајонлашдырылмасы мәсәләси чохдан бәри алимләрин нәзәрини чәлб етмишдир.

Кечән әсрин ахырларындан башлајараг бурада кеоботаники, сонралар физики-чоғрафи, торпаг-иглими, иглими вә ахыр вахтларда исә тәбии-игтисади рајонлашдырылма апарылмышдыр.

Азербайчанын тәбии-тарихи шәраитинин өјрәнилмәси вә бунун әсасында әтрафлы сурәтдә апарылан рајонлашдырылма өлкәдә Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра олмушдур.

Республиканын агроэколожии рајонлашдырылмасы исә илк дәфә бу әсәрин мүәллифи тәрәфиндән апарылмыш вә ССРИ Елмләр Академијасы илә Азербайчан ССР Елмләр Академијасынын бирликдә чағырмыш олдуғу елми сессиясында бәјәнилмишдир.

Тәклиф олунан бу агроэколожии рајонлашдырылма, һәр шејдән әввәл, селексија вә онун үчүн башланғыч материалларын интродуксија едилмәси вә орада истигамәтли сурәтдә тәрбијәләндирилмәси үчүн кениш истифадә едилмәлидир.

Бу рајонлашдырмадан кәнд тәсәррүфаты биткиләринин јерләшдирилмәси мәгсәди илә истифадә олунмасы имканы да нәзәрдә тутулур.

Агроэколожии рајонлашдырылма республиканын физики-чоғрафи шәраити вә онун ајры-ајры кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бөјүмә вә инкишаф просесләринә көстәрдији тә'сиринин вәһдәтлији әсасында гурулмушдур. Беләликлә, агроэколожии рајонлашдырылма мәгсәди илә республиканын орографик, иглим, гидрографик, едафик, биотик вә тарихи шәраитләринин гаршылыглы әлагә вә асылылығы, һабелә гаршылыглы тә'сири әсас көтүрүлмүшдүр.

Фәлсәфәнин дедуктив методуна әсасланараг, јухарыда адлары чәкилән амилләрин гаршылыглы әлагәси вә тә'сирини нәзәрә алыб, Азербайчан әразисинин рајонлашдырылмасы үчүн ашағыдакы таксономик ваһидләр тәклиф олунур:

1. Тәбии-тарихи өлкә.
2. Агроэколожии вилајәт.
3. Агроэколожии әјаләт.
4. Агроэколожии рајон.
5. Микрорајон.

Азербайчанын микроторпаг вә микроиглим шәраити мүрәккәб олдуғундан вә бу вахтадәк аз өјрәнилдијиндән

бүтүн республиканын микрорајонлара бөлүнмәси һазыр-
да мүмкүн дејилдир.

Республикамызын тәбии шәраити ајры-ајры саһәләр
үзрә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин өзләрини апарма-
сы вә еколожи амилләрин характери һаггындакы мә'лума-
тымызын мүасир мәһәләсиндә әсас кәнд тәсәррүфаты
биткиләринин мүхтәлиф сортларынын интродуксиясы вә
јерләшдирилмәси үчүн ән мүһүм таксономик ваһид агро-
еколожи рајон һесаб олунмалыдыр.

Агроеколожи рајон өзүнә мәхсус тәбии-тарихи шә-
раитә малик олан мүәјјән бир әразидир ки, орада мүәј-
јән груп биткиләрин бөјүмәси вә инкишаф етмәси нор-
мал кечмәклә, онларын бечәрилмәси игтисади чәһәтдән
әлверишли олмалыдыр.

Агроеколожи рајонлар бирләшәрәк истеһсалат көс-
тәричиләри хејли кениш олан агроеколожи әјаләтләри,
онлар исә бирләшәрәк агроеколожи вилајәтләри, һамысы
бир јердә исә тәбии-тарихи өлкәни тәшkil едир.

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулмасы әсас көтүрүлүб
Азәрбајчан әразиси 6 агроеколожи вилајәтә, 16 агро-
еколожи әјаләтә вә 40 агроеколожи рајона бөлүнүр.

Агроеколожи рајонларын тәбии-тарихи шәраитинин
чох мүхтәлиф олмасына бахмајараг, ајры-ајры агроеко-
ложи рајонлар арасында мүәјјән бир үмумилик мүшаһи-
дә олунур.

Бу үмумилик, һәр шејдән әввәл, ајры-ајры рајонла-
рын мөвсүми һадисәләринин хүсусијјәтләриндә вә битки
организмләринин бөјүмә вә инкишаф просесләринә олан
тә'сириндә өзүнү көстәрир.

Республиканын әразисиндә ајрылмыш агроеколожи
рајонлар дахилиндә термики режим вә рүтубәттилик шә-
раитинә көрә, һабелә онларын биткиләрә тә'сирини нәзәр
ә алараг, групплар тәшkil олунур вә мүәјјән типләр әмә-
лә кәлир.

Азәрбајчанын 40 агроеколожи рајону термики режим
шәраитинә көрә 4 тип група, рүтубәттилик шәраитинә кө-
рә исә 3 тип јарымгруппа бөлүнүр. Бу ики амилин биркә тә-
заһүрү 10 типдә мүәјјән едилмишдир. Агроеколожи ра-
јонларын һәр типинин өз мөвсүми хүсусијјәти вардыр.
Она көрә дә һәр һансы бир агроеколожи рајонда әкин-
чилик, мөвсүми һадисәләрин бу хүсусијјәтләрини нәзәрә
алараг, инкишаф етдирилмәлидир.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрден ајдын олур ки, агро-еколожи рајонлашдырылма вә онун типләрә бөлүнмәси мүрәккәб үзви там тәдгигатдан ибарәт олан мүәјјән бир системдир.

Агроеколожи рајонлар группарынын јабаны вә мәдәни биткиләрин тарихи инкишафында онлара спесифик тә'сир көстәрән мөвсүми хусусијјәтләринә әсасән һәмин хусусијјәтләри ваһид бир системдә бирләшдирән үмуми бир чәһәт нәзәрә чарпыр. Һәмин систем Азәрбајҗанын агроеколожи рајонлар системидир.

Агроеколожи рајонларын тәбии-тарихи шәраити, онларын типләшдирилмәси көстәрир ки, вахты илә субтропик һесаб едилән бир чох рајонлар әслинә мүтабиг дејилдир. Тәклиф едилән јени агроеколожи рајонлашмада субтропик типинә анчаг 11 агроеколожи рајон аид олур.

Сыра №-си		А ы л а р													
Агроэкологиче районларын №-си		Метеорологиче станциянын олду-гу јер	јанвар	феврал	март	апрел	мај	ијун	ијул	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
1.	6	Баш Гафтаз сыра дагларынын чануб јамачынын орта даглыг вэ јуксак даглыг району	—3,8	—3,9	—0,7	5,4	9,5	12,8	15,4	15,4	11,0	7,2	2,2	—2,4	5,7
2.	1	Даглыг Гусар—Гонакенд району	—2,3	1,6	2,6	8,8	13,8	17,6	20,6	20,4	15,8	11,1	4,8	—1,4	9,4
3.	22	Калбачер району	—1,2	—1,0	1,2	7,5	13,2	16,6	19,4	19,4	14,5	10,1	3,8	—0,1	8,4
4.	23	Лачын району	—4,0	—4,7	—2,2	3,7	8,0	10,7	13,4	14,1	10,9	6,4	0,6	—2,9	4,4
5.	20	Даглыг Газах—Шамујан району	—0,9	0,3	3,9	8,6	13,9	18,0	20,8	20,8	16,2	11,3	5,9	1,6	10,0
6.	37	Занказур—Дерелан кез сыра дагларынын чануб јамачынын јуксак даглыг району	—2,9	—2,1	1,4	6,8	11,2	13,9	17,1	16,9	13,2	9,0	3,6	—0,4	7,3
7.	38	Шабубуз—Чулуфа орта даглыг району	—3,7	—3,0	0,3	4,9	9,7	12,7	15,6	15,4	11,5	7,4	2,4	—1,6	6,0
8.	39	Норашен—Нахчыван району	—5,6	—5,3	1,5	8,7	13,9	18,3	22,1	22,2	18,8	12,7	5,3	—0,6	9,3
		Бичанак	—7,5	—5,4	1,0	8,5	14,1	15,2	19,4	19,8	17,3	10,0	2,7	—1,9	7,8
		Шабубуз	—5,8	—3,6	3,7	11,2	16,8	21,5	25,7	26,1	21,8	14,5	6,3	—0,1	11,5
		Дарвишлер	—5,5	—3,0	5,3	12,4	17,9	22,1	26,2	26,6	22,2	15,0	6,8	—0,2	12,2
		Нахчыван	—4,9	—2,5	5,3	12,9	18,5	23,3	27,6	27,7	23,1	15,8	7,3	0,4	12,9

Сыра №-си

Агроэкологі ра-
йонларын №-сиАгроэкологі раён-
ларын адыМетеороло-
жи станси-
яның оқу-
ғу іер

январ

феврал

март

апрел

мај

ијун

ијул

август

сентјабр

октјабр

нојабр

декабр

иллик

Ајлар

9.	40	Ордабад району	Ордабад (Әндемич) Губа	-4,0	-1,7	5,0	12,1	17,1	21,5	24,5	24,4	20,2	13,7	6,9	0,9	11,7
10.	2	Дағатеји Гусар—	Дағатеји Гусар—	-2,2	-1,0	2,8	8,4	14,9	18,7	21,7	21,0	16,2	11,1	5,0	0,8	9,8
11.	24	Дағаты Гарабаг ра- йону	Степанакерт Шуша	-0,5 -2,2	0,9 -1,0	4,7 2,8	9,2 7,2	15,0 12,6	19,2 16,6	22,2 19,3	22,1 19,0	17,3 14,6	11,7 9,6	6,4 4,6	2,0 0,6	10,8 8,6
12.	21	Дағатеји Газак—	Ханлар	0,3	1,7	5,8	10,5	16,3	20,1	23,0	22,8	17,9	12,7	6,9	2,5	11,7
13.	4	Дағаты Шамакх—	Шамакхы	-0,6	0,0	3,8	9,1	15,5	13,6	23,2	23,2	17,9	17,2	6,4	1,8	11,0
14.	5	Исмайлыты району	Исмайлыты	-0,1	2,0	5,2	10,6	17,0	20,3	23,0	22,6	18,5	12,8	6,5	2,7	11,8
15.	33	Ассу району	Хызы	-1,7	-1,0	3,0	8,4	14,8	18,4	21,8	21,6	17,0	11,9	5,7	1,6	10,1
16.	32	Астраханбазар—	Астраханба- зар	-1,8	3,0	6,9	12,1	18,7	23,0	26,5	26,3	21,5	15,6	9,5	4,5	14,1
17.	8	Дағаты Дерик—	Дерик	1,6	3,4	6,8	11,2	17,8	23,2	26,4	26,0	21,6	15,9	9,8	5,2	14,1
18.	25	Агазан—Агрычай	Аграйлы	0,0	0,2	2,9	9,1	13,6	17,5	20,0	19,7	15,4	11,1	6,1	2,4	9,8
19.	26	Губадыты району	Губадыты	2,3	3,1	5,2	10,2	16,1	19,8	23,0	22,5	17,8	12,7	7,6	3,5	12,0
		Чабарыты району	Чабарыты	-0,2	1,6	6,5	11,9	17,6	21,1	23,7	23,5	18,6	12,9	6,6	1,5	12,1
		Чабарыты району	Чабарыты	0,4	2,6	6,5	10,9	17,2	22,3	24,7	24,2	19,3	13,6	7,3	3,8	12,7
		Чабарыты району	Чабарыты	0,5	2,4	6,7	12,0	17,4	22,4	25,2	21,7	20,2	14,3	8,5	3,4	13,1
		Чабарыты району	Чабарыты	0,3	2,4	6,0	10,7	17,3	22,3	23,1	24,4	19,4	13,7	8,1	3,1	12,7

Алдар		Алдар														
Сыра №-си	Агроэкологич. районларын №-си	Агроэкологич. районларын ады	Метеорологич. станциянын орду-гу жер	январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
20.	9	Турут—Сарыча жайла району	Орчонкинд-зе совхозу	1.5	2.5	5.9	12.1	18.7	23.7	26.7	26.2	20.9	14.2	7.6	2.1	13.5
21.	29	Абшерон району	Мердикан	3.1	3.6	5.7	9.7	16.5	21.4	24.4	25.0	21.1	15.8	10.4	6.1	13.6
22.	28	Сумгајыт району	Машата	2.6	3.2	5.6	10.0	16.9	21.8	24.7	24.8	20.8	15.5	9.9	5.7	13.5
23.	12	Мирбашир—Ағдам району	Сумгајыт Мирбашир	2.7	3.3	5.9	10.3	16.5	21.1	24.3	24.7	20.8	15.9	10.6	5.9	13.5
24.	11	Канча вадиси району	Ағдам	1.7	3.4	7.3	12.2	18.5	23.0	25.8	25.3	20.4	14.6	9.0	4.2	13.8
25.	15	Махсуси Шираван району	Газак	1.2	3.0	6.5	11.7	17.7	22.4	25.0	24.4	19.7	14.3	8.4	4.1	13.2
26.	27	Махсуси Давачи району	Нафтаган	0.7	1.3	5.8	10.9	16.8	20.7	23.7	24.4	18.6	12.7	6.3	1.9	11.8
27.	3	Худат—Хачмаз овалыт району	Халдан	1.8	3.3	7.3	12.4	18.8	22.9	26.5	26.1	20.9	15.0	8.7	4.1	14.0
28.	16	Зардаб—Курдамир овалыт району	Кејчај	1.2	3.7	7.7	1.3	19.6	23.9	26.7	26.0	21.5	15.3	8.9	4.2	14.3
29.	13	Мил дугуз району	Курдамир	1.4	3.5	7.2	12.6	19.0	23.3	26.0	25.6	21.0	15.3	9.0	4.2	14.0
30.	14	Араз чајы вадиси району	Давачи	1.3	3.6	7.3	13.0	19.6	24.2	27.0	26.4	22.0	15.8	9.4	4.4	14.5
31.	10	Чейранчел району	Хачмаз	1.0	1.8	4.8	10.3	17.2	21.8	24.5	23.9	19.2	13.7	8.0	4.0	12.5
32.	17	Махсуси Муган району	Жачмаз	1.0	1.8	4.8	10.3	17.2	21.8	24.5	23.9	19.2	13.7	8.0	4.0	12.5
			Зардаб	1.3	3.4	7.1	12.6	19.0	23.8	26.4	25.7	21.4	15.5	9.2	4.4	14.2
			Жданов	1.4	3.2	7.2	12.3	18.7	23.3	25.9	25.0	20.9	15.2	9.0	4.4	13.8
			Пирчыван	0.7	3.5	8.0	12.1	18.8	23.4	25.9	25.0	20.4	14.2	8.7	3.7	13.7
			Самух	0.8	3.5	7.9	13.5	19.6	23.5	26.7	26.3	21.5	14.7	8.4	3.4	14.2
			Чейранхан	1.0	3.2	7.2	12.3	19.2	23.7	26.5	25.8	21.6	16.7	9.1	4.1	14.1

Сыра №-си

Агроэкологичи районларын №-си		Метеорологичи станциянын оидугу јер		јанвар	феврал	март	апрел	мај	ијун	ијул	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
6	Баш Гафтаз сы- ра дагларынын ча- нуб јаамачынын ор- та дагыт ва јук- сак дагыт району	Дагыт Гусар— Гонагканд району	Дагыт Гусар— Гонагканд району	—18 —22	—21 —21	—20 —16	—10 —10	—6 —1	0 1	2 8	4 7	—5 —3	—8 —10	—14 —15	—18 —22	—21 —22
1	Дагыт Гусар— Гонагканд району	Гонагканд району	Гонагканд району	—23 —18	—24 —18	—17 —14	—10 —9	—3 —3	3 3	5 4	7 7	—2 —3	—9 —10	—14 —15	—20 —25	—20 —25
3	Калбачар району	Калбачар району	Калбачар району	—22 —19	—19 —19	—18 —14	—12 —8	—5 0	—10 4	3 8	2 9	—4 —1	—9 —7	—20 —14	—16 —17	—22 —23
2	Лачын району	Лачын району	Лачын району	—22 —19	—22 —21	—20 —21	—9 —9	—4 —5	0 0	3 3	3 2	—5 —3	—6 —8	—14 —14	—23 —23	—24 —25
5	Дашкесен району	Дашкесен району	Дашкесен району	—24 —25	—23 —23	—20 —20	—9 —9	—5 —5	0 0	2 2	3 3	—5 —5	—8 —8	—14 —14	—23 —23	—24 —25
6	Шамдан району	Шамдан району	Шамдан району	—27 —27	—27 —27	—19 —19	—7 —7	—1 —1	2 2	6 6	5 5	0 0	—5 —5	—11 —11	—22 —22	—27 —27

Айлар

Сыра №-си	Агроэкологои район- ларын ады	Метеоролог- жи станси- янын олду- гу жер	Айлар													
			январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик	
33.	30	Маркэзи Гобустан району	Марэзе Газым-мед	0,0 1,1	0,7 3,5	2,3 6,5	9,0 12,3	15,5 19,3	20,1 23,8	23,0 26,9	23,8 26,5	17,4 22,0	11,2 16,1	4,7 9,8	1,4 4,5	10,8 14,4
34.	34	Ленкеран овалыгы району	Ленкеран майагы	2,9	4,3	7,2	11,6	18,0	22,9	25,2	24,9	21,0	16,2	10,4	5,9	14,2
35.	36	Ленкеран—Астара орта дагыгы району	Азербайжан ЕТЧБИ-нин филиалы Балаканы Нуха	3,1	4,1	7,0	11,5	17,6	22,5	25,7	24,9	20,8	16,2	10,3	6,0	14,1
36.	7	Баши Гафгыз сыра дагыгынын чанубу жамачынын дагыгы району		1,0 0,0	3,0 1,5	7,3 5,5	12,6 10,9	17,9 16,8	21,5 20,5	24,0 23,2	23,9 23,3	19,8 18,4	14,7 13,0	8,4 6,8	3,8 2,7	13,2 11,9
37.	18	Чануб-шарги Ширван району	Саглан	2,2	4,0	7,4	12,4	19,4	23,8	26,4	26,2	22,2	16,4	10,2	5,2	14,6
38.	31	Даг—Дуванны району	Даг	2,1	3,9	7,0	12,1	18,9	22,5	25,0	26,0	21,8	16,4	10,0	5,1	13,9
39.	19	Чануби Муған району	Пушкин	1,4	3,5	6,6	11,8	18,6	23,4	26,3	26,1	21,9	17,7	9,6	5,2	14,2
40.	35	Дагыгы Астара—Масалы району	Ленкеран	3,4	4,0	6,9	10,5	16,7	21,0	25,7	24,9	19,9	16,2	10,3	6,0	14,1

Агроэкологический район	Агроэкологический район	А л л а р											
		январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабр
17. 8. Алазан—Агрыча]	Муганлы	-20	-16	-15	-6	-2	5	8	7	-1	-5	-12	-20
18. 25. Губадлы район	Чобарлы	-15	-13	-11	-5	2	5	11	12	3	-4	-10	-14
19. 26. Лагетли Фузуди—Чобарлы район	Губадлы	-14	-12	-2	-5	4	4	10	12	4	-3	-7	-12
20. 9. Тургут—Сарычајада район	Фузуди	-17	-14	-11	-2	2	7	10	11	3	-4	-12	-16
21. 19. Чануби Мурган район	Орчони-кизе совхозу	-20	-18	-9	-6	1	6	11	12	2	-2	-8	18
22. 23. Абшерон район	Пушкин	-17	-14	-6	-2	2	7	14	13	6	-2	-12	-15
23. 28. Сумгайт район	Мердакен	-15	-12	-4	-2	5	6	12	13	6	-2	-7	-9
24. 12. Мирбешир—Ағдам район	Маштағ	-16	-8	-6	-2	5	5	10	14	5	-3	-8	-12
25. 11. Кенчағаллы район	Сумгайт	-14	-14	-1	-0.2	3	13	18	13	12	1	-8	-10
26. 15. Махсузи Ширван район	Мирбешир	-15	-13	-11	0	3	8	11	12	4	-2	-6	-12
27. 27. Махсузи Давачи район	Ағдам	-16	-12	-11	-2	4	8	12	12	3	-1	-8	-13
28. 3. Худат—Хачмаз оьадлы район	Газах	-19	-17	-14	-4	0	6	7	7	0	-2	-8	-16
	Нафтаган	-14	-13	-12	0	3	8	11	11	4	0	-7	-14
	Халдан	-18	-14	-10	-2	4	7	11	14	4	-2	-9	-15
	Жейчај	-15	-13	-9	-1	5	7	12	14	3	-1	-7	-17
	Курдамир	-22	-17	-10	-1	5	9	14	15	5	-1	-13	-21
	Давачи	-19	-14	-9	-4	3	7	13	10	3	-1	-13	-12
	Хачмаз	-19	-14	-9	-4	3	7	13	10	3	-1	-13	-12

2-чп чыдагын арды

Сыра №-си

Агроэкологичи район-
ларын №-си

Агроэкологичи район-
ларын ады

Метеорологичи стан-
сиянын
ондугу жер

Айлар

январ

феврал

март

апрел

мај

июн

июл

август

сентябр

октябр

ноябр

декабр

иллик

7.

38

Шабүз—Чууфа ор-
та даягы району
Норашен—Нахчыван
району

Шабүз
Дарвиш-
лер

-27

-28

-18

-6

0

6

9

10

2

-4

-12

-22

-28

9.

40

Ордубад району

Нахчыван
Ордубад
(Эндамич)

-27

-30

-19

-9

1

6

8

8

0

-4

-16

-23

-30

10.

2

Давгетји Гусар—
Давгетји району
Давгет Гарабаг
району

Губа
Степана-
керт

-24

-27

-18

-7

0

1

7

6

0

-5

-13

-23

-27

11.

24

Давгетји Гусар—
Давгетји району
Давгет Гарабаг
району

Губа
Степана-
керт

-18

-17

-12

-7

1

5

9

8

2

-3

-11

-13

-18

12.

21

Давгетји Газак—
Хантар району
Давгет Шамхы—
Исмайллы району

Хантар

-15

-16

-13

-4

2

5

9

8

2

-1

-8

-17

-17

13.

4

Давгетји Газак—
Хантар району
Давгет Шамхы—
Исмайллы району

Шамхы

-16

-14

-12

-5

1

5

10

10

2

-4

-10

-15

-16

14.

5

Давгетји Хызы—
Агсу району
Аспраханазар—
Давгетји району

Исмайллы

-19

-17

-15

-7

-1

2

8

8

-3

-5

-12

-22

-22

15.

33

Давгетји Хызы—
Агсу району
Аспраханазар—
Давгетји району

Агсу

-13

-11

-6

-2

6

8

11

15

4

1

-8

-13

-13

16.

32

Давгетји Хызы—
Агсу району
Аспраханазар—
Давгетји району

Аспрахан-
базар

-19

-13

-9

-2

1

7

13

10

7

-1

-11

-16

-19

Сыра №-си	Агроэкологиче районларын №-си	Метеорологиче станциянын олау-фу йер	Аулар												
			январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябрь	ноябрь	декабрь	иллик
29. 16	Зардаб—Курдәмир овалыгы району	Зардаб	-18	-12	-9	-2	3	8	13	13	2	1	-10	-21	-21
30. 13	Мил дүзү району	Жданов	-18	-12	-9	-2	3	8	13	13	2	1	-10	-21	-21
31. 14	Араз чагы вадиси району	Пириван Самух	-21	-20	-14	-5	3	5	11	11	4	-3	-11	-14	-21
32. 10	Чейранчөл району	Самух	-19	-13	-11	-2	4	6	11	11	3	-2	-5	-16	-19
33. 17	Махсуси Муған району	Чафархан	-26	-18	-8	-2	4	8	13	10	4	-3	-13	-24	-26
34. 30	Мәркәзи Гобустан району	Мәрәзә	-12,6	-12,9	-9,0	-7,2	1,7	7,7	10,1	9,4	2,6	-1,2	-8,6	-10,6	-12,9
35. 34	Ләнкәран овалыгы району	Гәзымәмәд Ләнкәран	-16	-16	-6	-2	5	9	12	15	9	-2	-9	-17	-17
36. 36	Ләнкәран—Астара орта дагылы району	Ләнкәран	-15	-12	-7	-1	5	10	13	12	8	1	-4	-13	-15
37. 7	Баш Гафғаз сыра дагыларынын чәнуб-јамачынын дагытеји району	Азәрбајҹан ЕҢҢБИ-нин фигиллы	-16	-13	-8	-2	4	9	12	11	8	1	-4	-13	-16
38. 18	Чәнуб-шәрғи Ширван району	Балахән Нуха	-16	-10	-12	-2	2	8	9	9	2	0	-5	-15	-16
39. 31	Әләт—Дуванны району	Саған Әләт	-18	-15	-13	-4	1	5	11	11	2	-1	-10	-16	-18
40. 35	Дагытеји Астара—Масаллы району	Саған Әләт	-18	-14	-7	-1	6	9	13	14	6	-2	-10	-18	-18
		Ләнкәран	-14,4	-13	-8	-2	3	9	12	11	8	1	-4	-13	-14,4

Сыра №-си		Агроэкологичи районларын ады	Метеорологичи станциянын ол-дугу жер	А л д а р												
23.	12			январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
24.	11	Мирбөшир—Агдам району	Мирбөшир Агдам	74	70	69	69	67	61	55	57	65	72	76	76	68
25.	15	Кеңе вадиси району	Газак Нафтадан	75	72	71	71	67	61	54	57	66	73	77	76	68
26.	15	Махсуси Ширван району	Нафтадан Кеңе	79	68	66	66	60	56	48	62	60	68	81	82	73
27.	27	Махсуси Давачи району	Халдан Кеңе	71	73	70	57	61	56	51	55	64	73	78	81	67
28.	3	Худат—Хачмаз овалыг району	Курдмир Давачи	81	78	75	72	65	59	56	57	69	78	81	82	71
29.	16	Зардаб—Курдмир овалыг району	Хачмаз Зардаб	84	85	83	76	73	69	69	71	78	84	86	86	79
30.	13	Мид дугу району	Жданов	83	85	83	72	66	57	58	58	70	75	82	86	—
31.	14	Араз чагы вадиси району	Пирчинван Самух	81	78	76	75	66	62	58	66	72	77	80	83	73
32.	10	Чејранчел району	Пирчинван Самух	75	70	71	68	65	60	51	54	63	70	77	76	66
33.	17	Махсуси Муған району	Чеферхан Марезе	78	74	70	62	59	55	50	51	60	72	78	81	65
34.	30	Маркези Гобустан району	Тазыммам-мед	84	82	84	72	66	63	62	65	71	80	83	83	75
35.	34	Пенкеран овалыгы району	Пенкеран мајлы	84	82	78	71	62	55	52	56	64	74	83	83	70
36.	34	Пенкеран овалыгы району	Пенкеран мајлы	88	88	87	84	80	75	72	75	82	88	90	88	83

Сыра №-си		Агроэкологика районларын ады	Метеорологика станциянын оладугу жер	Айлар												
Агроэкологика районларын №-си				январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабр	илик
10.	2	Даватгаји Гуссар—Даватгаји району	Губа	83	84	81	74	74	71	70	73	79	84	84	84	79
11.	24	Даватгаји Карабаг району	Степенакерт	72	71	72	74	71	66	56	57	67	74	75	73	69
12.	21	Даватгаји Газак—Ханлар району	Шуша	71	73	74	78	75	72	65	69	80	71	76	72	74
13.	4	Даватгаји Шамахы—Исмайлы району	Ханлар	72	70	70	68	68	66	61	59	68	72	77	74	69
14.	5	Даватгаји Хызы—Агсу району	Шамахы	83	81	79	76	69	60	51	50	65	80	82	83	72
15.	33	Даватгаји Агсу району	Исмайлы	82	79	78	72	70	64	62	64	73	79	82	78	74
16.	32	Даватгаји Агсу району	Хызы	81	79	78	74	67	60	52	50	60	75	79	83	70
17.	8	Даватгаји Агсу району	Астрахан-базар	85	86	86	84	78	66	61	67	74	82	86	86	78
18.	25	Даватгаји Дерики—Даватгаји району	Дерики	73	77	80	74	76	71	67	71	80	84	79	76	76
19.	26	Даватгаји Агсу району	Даватгаји району	71	68	75	71	72	65	58	61	75	76	79	70	—
20.	9	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Муганлы	82	80	74	74	78	78	74	70	79	82	84	87	79
21.	29	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Чабрайлы	71	70	76	70	63	52	56	50	63	68	76	73	—
22.	28	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Губады	—	—	—	66	64	60	52	56	64	70	—	—	—
23.	28	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Физули	78	74	74	75	69	61	52	55	67	74	80	80	70
24.	29	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Орчоникидзе совхозу	81	76	76	68	62	54	49	48	62	73	83	84	68
25.	29	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Мердакан	82	82	81	77	77	74	75	73	75	79	82	83	78
26.	29	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Маштага	83	83	83	77	72	73	73	76	76	79	83	84	78
27.	28	Даватгаји Физули—Чабрайон району	Сумгайт	79	81	81	76	75	74	73	74	76	78	79	81	76

Сыра №-си		Агроэкологиче районларын ады	Метеоро- логи стан- сиянын олугу жер	Айлар												
1.	6			январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
2.	1	Даглыг Гусар—Гонат- кенд району	Гонаткенд Гусар	36	48	72	109	194	170	109	85	170	97	72	48	1210
3.	22	Келбечер району	Келбечер Исти-су	15	19	23	34	46	53	19	26	46	42	38	19	380
4.	23	Дачын району	Дачын	25	27	32	38	53	62	41	49	80	55	52	35	549
5.	20	Даглыг Газак—Хандар району	Келбей Далкисен	11	13	28	39	65	81	42	54	43	32	29	19	456
6.	37	Зенкезур—Дерелекөз сы- ра дагларынын чануб жамачынын жүксек даг- лыг району	Бист Биченек	25	25	49	73	116	97	43	37	55	49	25	18	612
7.	38	Шабуз—Чулфа орта даглыг району	Шабуз	24	24	47	71	114	95	42	36	53	47	24	18	595
				14	24	32	55	91	103	51	43	40	39	37	20	549
				16	21	31	52	84	100	47	42	37	37	37	21	525
				44	50	55	83	105	39	17	11	22	33	55	39	553
				60	53	73	105	105	53	13	20	20	46	66	46	660
				33	29	40	58	53	29	7	11	11	26	37	26	365

Сыра №-си		Агроэкологик райондарын ады	Метеоро- логик стан- сиянын ол- дугу жер	Айлар												
35.	36			январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентябр	октябрь	ноябр	декабр	иллик
		Ленкоран—Астара орта дагыг району	Азербайжан ЕтЧБИ-нин филиалы	86	86	85	84	81	75	70	73	81	87	88	85	82.
36.	7	Баш Гафгаз сыра да- гыгыннын Чануб-Јама- чынын дагытеји району	Балакен Нуха	80 75	74 71	66 71	67 70	69 70	64 65	63 59	59 56	67 67	75 75	79 79	80 77	70 70.
37.	18	Чануб-шарги Ширван району	Садајан	83	81	78	74	68	62	61	63	69	77	81	81	78.
38.	31	Әләт—Јуваннын району	Әләт	83	83	83	77	74	72	73	73	76	79	83	83	73.
39.	19	Чануби Муган району	Пушкин	82	82	80	79	70	61	61	62	70	78	83	82	74
40.	35	Дагытеји Астара—Ма- сагыг району	Ленкоран	84	85	85	83	80	74	70	73	80	86	88	85	81.

Сыра №-си	Агроэкологичи районларын №-си	Агроэкологичи районларын ады	Метеоро-логичи стан-сиянын олдугу јер	А ј л а р												
				јанвар	феврал	март	апрел	мај	ијун	ијул	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
20.	9	Тургут—Сарыча јайта ра-јону	Орчоникид-зе совхозу	13	22	31	49	62	62	40	18	54	40	36	18	445
21.	29	Абшерон рајону	Мердекан Машага	23 28	16 16	23 16	26 17	12 11	7 9	7 6	7 7	14 21	30 32	37 51	30 31	232 245
22.	28	Сумгајыт рајону	Сумгајыт	18	13	18	20	9	6	6	6	11	24	30	24	185
23.	12	Мирбәшир—Агдам ра-јону	Мирбәшир Агдам	14 18	14 18	28 37	41 55	65 88	55 74	24 32	21 28	31 41	28 37	14 18	10 14	345 460
24.	11	Кенча вадиси рајону	Газах Нафтаган	14 10	18 12	28 15	47 27	65 34	70 34	34 20	18 17	31 25	21 20	29 20	18 12	393 246
25.	15	Махсуси Ширван ра-јону	Халдан Кејчај	17 28	13 33	27 47	33 49	50 43	37 45	24 20	17 10	30 37	33 47	37 48	17 26	335 433
26.	27	Махсуси Давачи рајону	Күрдәмир Давачи	20 27	23 24	34 24	36 24	42 24	34 21	18 10	18 21	29 34	34 44	31 48	22 41	341 342
27.	3	Худат—Хачмаз овалыт рајону	Хачмаз	27	24	24	24	24	21	10	21	34	44	48	41	342
28.	16	Зардаб—Күрдәмир ова-лыт рајону	Зардаб	21	15	34	34	23	21	10	15	21	21	33	10	258
29.	13	Мил дүзү рајону	Жданов	26	14	26	29	26	29	8	8	22	26	35	16	265
30.	14	Араз чаы вадиси ра-јону	Пириван	30	34	38	56	71	26	11	8	15	22	38	26	375

Сыра №-си		Агроэкологиче районларын ады	Метеорологиче станциянын олдуру жер	Айлар												
Агроэкологиче районларын №-си	январ			феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабр	ийлик	
8.	39	Нарашен—Нахчыван району	Дарыншар	20	18	24	35	35	18	4	7	7	15	22	15	220
9.	40	Ордубад району	Нахчыван Ордубад (Өндөмич)	22	20	27	40	39	20	6	8	7	18	26	18	251
10.	2	Датөгөй Гусар—Давачи району	Губа	22	25	28	42	53	19	9	5	10	17	28	18	276
11.	24	Датөгөй Гарабаг району	Степанакерт Шуша	25	27	33	41	50	59	33	40	78	57	53	31	527
12.	21	Датөгөй Газах—Ханлар району	Шамыхы	23	23	45	67	106	89	39	33	50	45	23	17	560
13.	4	Датөгөй Шамакы—Исмайллы району	Исмайллы	27	25	49	76	124	102	48	38	59	55	27	19	649
14.	5	Датөгөй Хызы—Агсу району	Хызы	11	14	21	35	57	68	32	28	25	25	25	14	355
15.	33	Аспраханбазар—Дарынлы району	Аспраханбазар	31	36	49	62	51	51	22	19	41	54	48	29	493
16.	32	Датөгөй Дерики—Дарынлы району	Дерики	30	40	55	77	82	79	44	27	67	66	58	29	654
17.	8	Агазан—Агрычаг валиси району	Агрычаг валиси	17	10	24	31	47	47	24	17	41	41	27	14	340
18.	25	Губадлы району	Губадлы	26	31	44	58	48	44	18	18	35	48	44	26	440
19.	26	Датөгөй Фузули—Чабарай району	Фузули	24	34	39	59	63	49	24	15	44	44	68	25	488

Чоҳиллик тадқиқат натижасинда мўејён едилмиш ајлыг ва иллик бухарганма ҳадди (и.ж.лг)

Сыра №-си	Агроэкологичи районларын №-си	Агроэкологичи районларын ады	Метеорологичи стансийанын оладугу јер	А л л а р												
				јанвар	феврал	март	апрел	мај	ијун	ијул	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
1.	6	Баш Гафтаз сыра дағларын чануб јамачынын орта дағлыг ва јүксек дағлыг району	Әлибәј	30	28	35	41	49	60	76	79	52	50	43	36	579
2.	1	Дағлыг Гусар—Гонаткенд району	Гусар • Гонаткенд	27	21	37	56	60	81	101	91	57	37	22	31	627
3.	22	Кәлбәчәр району	Кәлбәчәр	27	25	39	57	71	88	112	106	66	45	39	34	710
4.	23	Лаңын району	Ишти-су	33	32	41	55	56	53	80	79	58	56	46	41	630
5.	20	Дағлыг Газах—Ханлар району	Ишти-су Лаңын	28	33	37	37	48	33	45	55	56	66	46	43	528
6.	37	Зәнкәзур-Дәрәгәкөз сыра дағларын чануб јамачынын јүксек дағлыг району	Кәдәбәј Пашикәсен	37	34	43	64	74	99	137	139	90	68	46	45	875
				32	29	38	49	50	54	74	75	56	50	37	33	576
				25	23	27	37	39	45	60	61	44	41	33	31	466
			Бист	23	23	35	60	79	99	130	127	110	77	45	26	835

Сыра №-си	Агроэкологичи районларын №-си	Агроэкологичи районларын ады	Метеорологичи станциянын олдугу жер	А јлар												
				јанвар	феврал	март	апрел	мај	ијун	ијул	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
31.	10	Чейранчөл району	Самух	11	13	16	29	37	37	21	19	27	21	21	13	265
32.	17	Махуси Муран району	Чадархан	19	26	24	26	11	20	12	10	19	30	32	17	246
33.	30	Меркези Гобустан району	Марезе	23	27	39	50	42	39	15	15	31	42	39	23	385
34.	34	Ленкеран овалыгы району	Газыммамед	16	15	19	28	24	22	8	10	13	25	25	15	220
35.	36	Ленкеран—Астара орта дагылыг району	Ленкеран мајагы	77	84	94	53	28	27	16	64	165	226	163	114	1111
36.	7	Баш Гафгаз сыра дагылыгынн чануб жамачынын дагытеји району	Азербайжан ЕҒҶБЫ-нин филиалы	86	100	100	63	38	25	12	75	188	250	188	125	1250
			Бадакен Нуха	26	35	53	80	143	116	89	63	125	71	53	36	890
				22	35	51	76	99	96	56	26	85	60	57	29	692
37.	18	Чануб-шери Ширван району	Сагајан	22	21	35	35	13	12	9	6	13	28	28	19	237
38.	31	Әлат—Дуванны району	Әлат	28	16	17	17	12	9	6	7	21	32	51	31	247
39.	19	Чануби Муран району	Пушкин	25	25	35	41	14	14	11	8	17	33	30	22	275
40.	35	Дагытеји Астара—Масалы району	Ленкеран	77	84	100	58	28	27	16	64	165	222	168	174	1137

Сыра №-си	Агроэкологичи районларын №-си	Агроэкологичи районларын ады	Метеорологичи станциянын оидугу жер	А й л а р												
				январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
17.	8	Агазан—Ағрыча) вадиси району Губадлы району	Муғаллы Чебрайыл Губадлы	21 38 31	24 33 33	39 44 44	58 67 70	64 101 91	82 154 129	103 209 180	91 186 172	64 115 112	40 76 73	27 44 42	19 45 38	630 111 1014
18.	25	Датөгәји Фүзүли—Чебрайыл району	Фүзүли Орчони-киңә сов-хозу	25	27	35	52	78	127	177	163	97	57	33	28	898
19.	26	Турт—Сарыча јай-ла району Абшерон району	Мердекан Маштаға Сумгајыт Мирбөшир Ағдам	23 31 30	29 28 27	46 39 41	72 62 69	104 92 104	154 129 144	192 154 171	188 145 153	117 110 107	66 74 69	32 46 43	25 38 35	1047 947 992
20.	9	Сумгајыт району Мирбөшир—Ағдам району	Сумгајыт Мирбөшир Ағдам	38 34 27	30 37 29	47 51 37	77 75 53	105 101 78	135 137 113	164 179 156	168 167 146	122 110 91	80 52 56	43 22 33	46 37 30	1064 1042 848
21.	29	Кәңчә вадиси району Махсуси Шираван району	Лазак Нафтадан Хаддан Көјчәј	20 39 27	22 45 34	36 56 52	57 87 85	72 122 123	99 176 168	129 230 210	122 133 183	79 87 119	46 26 72	26 51 37	22 43 30	732 1291 1139
22.	28	Махсуси Шираван району	Нафтадан Хаддан Көјчәј	34 27 22	34 26	52 39	85 61	123 84	168 123	210 148	183 141	119 92	72 56	37 31	30 25	1139 849
23.	12	Махсуси Шираван району	Нафтадан Хаддан Көјчәј	34 27 22	34 26	52 39	85 61	123 84	168 123	210 148	183 141	119 92	72 56	37 31	30 25	1139 849
24.	11	Махсуси Шираван району	Нафтадан Хаддан Көјчәј	34 27 22	34 26	52 39	85 61	123 84	168 123	210 148	183 141	119 92	72 56	37 31	30 25	1139 849
25.	15	Махсуси Шираван району	Нафтадан Хаддан Көјчәј	34 27 22	34 26	52 39	85 61	123 84	168 123	210 148	183 141	119 92	72 56	37 31	30 25	1139 849
26.	27	Махсуси Шираван району	Нафтадан Хаддан Көјчәј	34 27 22	34 26	52 39	85 61	123 84	168 123	210 148	183 141	119 92	72 56	37 31	30 25	1139 849
27.	3	Худат—Хачмаз овалыт району	Хачмаз	19	18	28	51	72	101	121	110	72	39	25	21	675
28.	16	Зәрдаб—Күрдәмир овалыт району	Зәрдаб	18	22	37	63	110	167	201	187	116	63	29	21	1034

Сыра №-си	Агроэкологи районларын №-си	Агроэкологи районларын ады	Метеорологи станциянын оңдугу жер	Айлар												
				январ	феврал	март	апрел	мај	июн	июл	август	сентјабр	октјабр	нојабр	декабр	иллик
7.	38	Шабүз—Чуღфа ор-та дағылт району	Шабүз	20	21	43	75	110	159	239	241	160	86	43	27	1224
8.	39	Норашен—Нахчыван району	Дерендлар Нахичван Ордубад (өндөмчү)	20	24	55	95	134	187	269	264	191	106	50	28	1423
9.	40	Ордубад району	Ордубад (өндөмчү)	23	27	52	78	95	131	164	156	107	73	42	28	976
10.	2	Дағетгөң Гусар—Давечин району	Губа	18	16	28	48	60	80	100	87	54	32	23	21	568
11.	24	Дағылт Гарабаг району	Степанакерт Шуша	28	28	36	51	62	87	133	131	81	51	33	32	751
12.	21	Дағетгөң Газак—Ханлар району	Ханлар	30	27	41	41	48	66	96	93	53	41	34	35	597
13.	4	Дағетгөң Шамахы—Исмайыллы району	Исмайыллы	28	29	39	58	71	104	145	145	90	60	36	38	842
14.	5	Дағетгөң Хызы—Агсу району	Хызы	22	21	32	51	77	119	170	163	94	45	27	25	845
15.	33	Астраханбазар—Ярдымлы району	Агсу	29	28	48	74	95	124	157	151	96	56	33	32	922
16.	32	Дарыг Лерик—Ярдымлы району	Астрахан-базар	21	21	33	52	87	146	194	188	118	58	32	21	970
		Дарыг Лерик—Ярдымлы району	Лерик	21	22	33	45	83	148	185	164	101	56	31	25	915
			Ярдымлы	38	31	38	55	60	79	104	95	52	41	41	37	671

Сыра №-си	Агроэкологи районларын ады	Метеороло- жи станси- янын олдугу жер	А ј л а р												иҗлик
			январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабр	
29.	Мил дүзү району	Жданов	23	26	40	63	99	140	167	143	97	60	33	26	916
30.	Араз чайы надиси району	Пирчиан	29	33	45	68	95	131	170	156	100	65	38	37	966
31.	Чейранчөл району	Самух	27	35	55	91	125	164	222	206	133	74	39	31	1201
32.	Мэхуси Муған району	Чәфәрхан	21	25	37	61	100	137	156	131	95	55	31	24	872
33.	Мөркәзи Гобустан району	Мөрәзә Газымәмәд	21	25	42	78	129	190	235	214	137	70	37	25	1104
34.	Ләнкәран овалыгы району	Ләнкәран мајагы	20	18	29	39	64	96	118	107	65	41	24	23	643
35.	Ләнкәран—Астара орта дагыг району	Азәрбајҗан ЕТҖБИ-нин филиалы	28	23	31	41	61	95	123	112	66	41	27	28	677
36.	Баш Гафгаз сыра дагларынын чәнуб јамачынын дагәтә- ји району	Балакән	25	33	47	69	80	102	117	134	95	56	38	28	824
37.	чәнуб-шәрғи Шир- ван району	Нуха	29	34	45	63	75	103	129	134	88	57	34	33	824
38.	Әләт—Дуванны району	Салјан	25	25	40	61	100	144	172	153	106	67	38	30	962
39.	Чәнуби Муған ра- йону	Әләт	28	26	41	69	104	145	171	153	107	69	42	35	992
40.	Дагәтәји Астара— Масаллы району	Пушкін Мәдумат јохдур	26	23	40	60	99	142	170	152	107	67	37	30	963

ƏDƏBIYAT

- Акимцев В. В. Талышские желтоземы и их генезис. Журн. «Почвоведение», № 1, 1926.
- Акимцев В. В. Почвы нового Азербайджана. Журн. Почвоведение», № 8, 1937.
- Акимцев В. В. Почвы Талыша «Материалы по районированию Азерб. ССР», Баку, 1927.
- Али-заде А. А. и Кашкай М.-А. Геологическое строение и природные богатства Шемахинского района. «Известия АзФАН СССР», № 8, 1944.
- Арсеньев К. И. Краткая всеобщая география. Изложен. главн. пед. ин-та адъюнктом проф. географии и статистики Арсеньевым. Мед. тип. 1849.
- Ахундзаде И. М. Неточность проф. Селянинова. Журн. «Советские субтропики» № 3, 1938.
- Ахундзаде И. М. Субтропик биткилэр. Баку, Азернэшр, 1954.
- Ахундзаде И. М. К вопросу агроэкономического районирования Азерб. ССР. Известия АН Азерб. ССР № 1, 1960.
- Бабаев Б. А. Цитрусовые культуры Талыша. Журн. «Советские субтропики», № 9, 1940.
- Богачев В. В. Геологический очерк Азербайджана. Материалы по районированию Азерб. ССР. т. 1, вып. 2, 1927.
- Богданович К. И. Система Дибрара на юго-восточном Кавказе. Тр. геол. ком., новая серия, выпуск 26, 1926.
- Вильямс В. Р. Заключение по вопросу о переустройстве Муганской оросительной сети (докладная записка по водному отделу Госплана СССР), 1926.
- Винер В. В. Отчет Шатиловской с/х опытной станции (Новосельского уезда Тульской губернии) П., 1908.
- Воейков А. И. Сообщение относительно исследования лесов и осадков Кавказа. Опубликовано в сообщениях Австро-Венгерского общества метеорологов т. VI, № 14 (на немецком языке).
- Волбуев В. Р. Почвы и климат. Баку, Изд. АН Азерб. ССР. 1953.
- Волбуев В. Р. Почвы и климат. Баку, Изд. АН Азерб. ССР. восточной Ширвани Тр. АзФАН т. 2 (53) 1938 г.

Волобуев В. Р. Исследование почв в Алазанской долине. Известия АзФАН №3, 1939.

Волобуев В. Р. Группы районов обвалования рек Куры и Аракса. Известия АзФАН №1, 1940 г.

Волобуев В. Р. Содержание гумуса и карбонатов в субтропических почвах АзССР. Докл. АН Азерб. ССР. № 6, 1950.

Волобуев В. Р. Реакции почв (рН) и климат ДАН СССР т. LXXVI, 2, 1951 г.

Вульф Е. В. Введение в истор. географии растений. Ленинград, 1953.

Гаджиев В. Д. Очерк растительности Закавказского заповедника. Баку, 1954 г.

Географический Атлас Азербайджанской ССР, 1949 (под общей редакцией Э. М. Шихлинского).

Гольцберг И. А. Мировые климатические аналоги субтропических зон СССР. Материалы по агроклимат. районированию субтропиков СССР. Ленинград, 1936 г.

Гроссгейм А. А. Флора Кавказа. Изд. НКЗ АССР, т. 1, 1928. Изд. АН АзССР.

Гроссгейм А. А. Растительные ресурсы Кавказа. Изд. АН АзССР, 1941.

Гроссгейм А. А. Растительные богатства Кавказа. М., 1952 г.

Гутиев Г. Т. Сухие субтропики Средней Азии Ж. «Наука и жизнь», № 4, 1947 г.

Димо Н. А. Мингечаурский водохозяйственный комплекс Зак. экспертно-технической комиссии по Мингечаурской проблеме с картой агропочвенно-мелиоративных групп. Закавдопронз., 1932.

Димо Н. А. Почвы Азербайджана и борьба с их засолением «Субтропич. культуры Азерб.» ВАСХНИЛ, 1937.

Докучаев В. В. К изучению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны. СПб, 1899.

Долгов С. И. Физический и водный режим некоторых почвенных разностей Талыша. «Субтр. культуры Азерб.» ВАСХНИЛ, 1937.

Долгополова Н. Н. и Осин Д. Д. Равнины БОГАЗ в Азербайджане Уч. зап. МГУ, вып. 17, 1937.

Завриев В. Г. Физико-географическое районирование Азерб. ССР. «Изв. АН Азерб. ССР», № 5, 1953.

Завриев В. Г. К вопросу физико-географического районирования Азерб. ССР. «Изв. АН Азерб. ССР», № 3, 1955 г.

Захаров С. А. Почвы северной части Муганской степи и их осоленение. «Журн. Оп. агр.», 1905.

Захаров С. А. Особенности почвообразовательных процессов в горных областях. Дневник XII съезда естествен. и врачей, 1909.

Захаров С. А. К характеристике высокогорных почв Кавказа. Главные моменты в изучении почв горных стран. Известия к меж. Института, вып. 5—6, М., 1914.

Захаров С. А. Почвоведение на Кавказе за время Советской власти. «Почвоведение» №9, 1937.

Захаров С. А. Почвы Нахичеванской АССР. Изд. АзФАН, 1939.

Захаров С. А. Краткий почвенно-географический очерк Азербайджана. Материалы по районированию Азерб. ССР, т. 1, вып. 2. 1926.

- Зупан А. П. Основы физической географии. т. II. 1914.
- Изюмов А. Н. Тугайные почвы Хачмасского района Азерб. ССР. Тр. юбилейн. сессии, посв. столетию со дня рождения В. В. Докучаева, АН СССР, 1949.
- Качипский И. А., Долгополова Н. Н. и Осин Д. Д. Физические свойства почв равнины Богаз в Азерб. Учен. зап. МГУ, вып. 17, 1937.
- Кеппен Ф. П. Основы климатологии, М., 1938.
- Кеппен Ф. П. Географическое распространение хвойных деревьев в Европейской России и на Кавказе. Приложение ко 2 тому записок импер. АН, № 4, 1885.
- Ковалев Р. В. Почвы влажных субтропических районов Азерб. ССР в связи с освоением под чай. «Изв. АН Азерб. ССР», № 7, 1954.
- Ковалев Р. В. Итоги почвенно-агрохимических исследований в Закатальской чайной зоне в 1939—1940 г. Тр. Ин-та агрохимии и почвоведения АН Азерб. ССР, т. IV, 1946.
- Ковалев Р. В. и Ковалева Е. А. О составе органического вещества почв Кура-Араксинской низменности Азерб. ССР. «Изв. АН Аз. ССР», № 1, 1950.
- Ковалевский Г. А. Лик Каспия. Труд Георазвед. конторы Азнефти, вып. 2, Баку, 1933.
- Костычев П. А. Порайонное изучение с. х. СПб, 1903.
- Кочергин В. А. Солнечное сияние на Кавказе. Тифлис, 1931.
- Кочергин В. А. Атмосферные осадки в Закавказье. Упр. Зак. вод. хоз. № 5, 1928.
- Кочергин В. А. Климатический очерк Гянджи, Баку, 1930.
- Кузнецов Н. И. Принципы деления Кавказа на ботанико-геогр. провинции. СПб, 1909.
- Кузнецов Н. И., Буш. Н. А., Фомин А. В. Материалы для флоры Кавказа, 1903 г.
- Кулиев А. М. Задачи изучения медоносных и пергааносных растений. Ленинград, 1952.
- Лебедев И. А. Почвы и орошение Мугани. Сб. «Современная мугань». Изд. Госплана Азерб. ССР, 1925.
- Малеев В. П. Теоретические основы акклиматизации. Л., 1933.
- Медведев Я. С. Об областях растительности на Кавказе. Вест. Тиф. бот. сада, вып. 8, 1907.
- Медведев Я. С. Очерк Закавказских лесов. Лесной журнал, 1882.
- Медведев Я. С. Растительность Кавказа. Опыт ботанической географии Кавказского перешейка. Тр. Тиф. бот. сада, т. XVIII, вып. 4, 1915.
- Медведев Я. С. Деревья и кустарники Кавказа. Тифлис, 1919.
- Михеев А. А. Почвы Азерб. Материалы по изучению физико-химических свойств почв равнинного междуречья рек Куры, Иоры и Алазани. Изд. общ. обслед. и изучения Азерб. 1927.
- Михеев А. А. Приморские пески Азерб., их природа и мелиорация. Баку, 1928.

Оболенский В. Н. Краткий курс метеорологии. Сельхозгиз, 1940.

Преображенский А. С. Очерк почв Кировабадск. р-на. Тр. АзФАН, т. VI, 1934.

Преображенский А. С. Почвы Апшерона и почвы сов. субтропиков. МЛП, 1936.

Прилипко Л. И. Очерк дикой раст. Кировабадского р-на, Тр. АзФАН, т. XXI, 1936.

Прилипко Л. И. Раст. отношения в Нах. АССР. Тр. Бин. АзФАН, т. IX, 1939.

Прилипко Л. И. Растительность Азерб. ССР. «Физическая география Азерб. ССР», 1952.

Прилипко Л. И. Краткий геоботанический очерк поясных склонов Большого Кавказа (в пред. Азерб. ССР). Тр. Ин-та ботаники АН Азерб. ССР, 1952.

Прилипко Л. И. Лесная растительность Азербайджана. Изд. субтропики, № 9, 1935.

Раджабли А. Д. Сборник «Субтропическ. культуры Азербайджана». 1938.

Раджабли А. Д. В Закатало-Нухинском р-не. Ж. «Сов. субтропики», № 9, 1935.

Ржевкин А. А. Культура маслины в СССР. М., 1947.

Сабашвили М. Н. Почвы влажных субтропиков Талыша. Почвы сов. субтр. МЛП, 1936.

Салаев М. Э. Почвы зоны орошения Самур-Дивичинского канала им. Сталина, Баку, 1940.

Салаев М. Э. Почвенная карта — как основа для спецификации сельскохозяйств. производства. «Изв. АзФАН», № 1, 1944.

Сапожникова С. А. Современные достижения и дальн. развитие микроклимат, исследований в субтропич. зонах Азерб. Сб. Субтроп. культуры Азерб. 1937.

Сафаров И. С. К вопросу о физико-геогр. районировании Азерб. ССР. «ДАН Азерб. ССР», № 5, 1954.

Сегаль И. А. Елизаветпольская губерния. Тифлис. 1902.

Селянинов Г. Т. Агроклимат. зоны Западн. Закавказья Журн. «Субтропики» № 1, (8), 1931.

Силич Н. П. Распределение ветров по обе стороны Кавказ. хребта в связи с орографией местности «Земледелие», кн. IV, 1904.

Смирнов М. Н. Список растений Кавказа. 1887. Изв. общ. любителей, естествоисп. 1887.

Смирнов-Логинов В. П. Динамика влажности на чайных плантациях Закатальского района за 1939, 1940, 1941 гг. Известия АзФАН № 5, 1942.

Смирнов-Логинов, Волобуев В. Р. и другие. Проблема классификации почв на основе новой (1:200000) сводной карты Азерб. (тезисы). Изв. АзФАН, № 4, 1943.

Спасский-Автономов К. Климат Баку и Апшеронского полуострова. Баку, 1876.

Федоров А. А. Итоги четырехлетней культуры некоторых субтропических и древесных пород в прикаспийских субтропиках. Журн. «Советск. субтропики» № 2, 1932.

Федоров А. А. Характеристика зимнего периода Талыша. Журн. «Сов. субтропики», № 10, 1935.

Фигуровский И. В. Опыт исследования климата Кавказа. Изд. НГФО, т. 1, 1912.

Фигуровский И. В. Деление Кавказа на физико-географические области, районы. Изд. Кавк. отд. русск. геогр. общ., т. XXIV, 1916.

Фигуровский И. В. Климаты Кавказа, Зак. Кавк. отд. русск. геогр. об-ва, кн. XXIX, вып. 5.

Фигуровский И. В. Климатическое районирование Азербайджанской ССР 1—2. Материалы по районированию Азерб. ССР, 1926.

Шихлинский Э. М. Географический атлас. Азерб. ССР. Изд. АН Азерб. ССР, 1948.

Эгиз С. А. Теоретические основы селекции растений. М. Л. 1937.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Кириш	5
I фәсил. Азәрбајчан ССР-ин агроэколожи рајонлашдырылмасы тарихиндән	7
II фәсил. Агроэколожи рајонлашдырманын принципләри вә методикасы	15
III фәсил. Агроэколожи рајонлашдырманын нәзәри әсаслары	24
IV фәсил. Азәрбајчан ССР агроэколожи рајонлары тәбии шәраитинин ғыса характеристикасы	44
V фәсил. Азәрбајчан ССР-ин агроэколожи рајонлар системи	117
Әлавә	135
Әдәбијјат	157

ДҮЗӘЛИШ

Сәһ.	Сәтир	Кетмишдир	Охунмалыдыр
5	јух. 12	Г. И. Панфилов	Г. И. Танфилов
22	јух. 21	Агрычај	Әјричај
49	аш. 11	Гышы исти	Гышы гуру
58	аш. 12	күләк	күчлү күләк
61	јух. 12	Агрычај	Әјричај
100	јух. 9	вә дағ гуршағында- кына инсбәтән	дағ гуршағында исә
161	аш. 4	Географический атлас, 1948	Атмосферные осадки, 1949

Сифариш 324

Нәшријат редактору *З. Зејнали*
Техники редактору *Т. Исмајлов*
Корректору *Ә. Гасым гызы*

Јығылмаға верилмиш 10/VIII 1960-чы ил. Чапа имзаланмыш 27/XII 1960-чы ил.
Кағыз форматы 84×108^{1/32}. Кағыз вәрәғи 2,54. Чап вәрәғи 8,4+5 јапышдырма
вәрәғи. Нәс.-нәшријат вәрәғи 9,2. Сифариш 324. ФГ 11921. Тиражы 700. Гијмәти
70 гәп.

Азәрбајчан ССР Емләр Академијасы Мәтбәәси, Бақы, Фәһлә проспекти, 96.